

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (522)
травень-червень
2015

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №5 від 28.05.2015 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2341
Підписано до друку 26.06.2015 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 455-91-52
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoliy. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

***

Реєнт О.П. З історії Національної спілки краєзнавців України (до 90-річчя заснування)	4
--	---

***

Котляр М.Ф. Еволюція суспільного життя Київської Русі (до середини XII ст.)	21
Войтович Л.В. (Львів). Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович?	37
Ричка В.М. Корсунь в історії й культурі Київської Русі	56
Гуржій О.І. Проблема збереження територіальної цілісності Гетьманщини за царювання Петра I	73
Федьков О.М. «Товариш Павлов» і розкол РУП	88
Дацків І.Б. (Тернопіль), Полич М.І. (Тернопіль). Лонгин Цегельський в історії української дипломатії (до 140-річчя від дня народження)	108

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Попик В.І. Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень	122
Пендзей І.В. (Івано-Франківськ). О.Ю.Карпенко та радянська історіографія ЗУНР	137

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Кульчицький С.В. Суспільно-політичне й соціально-економічне становище України в 2010 – першій половині 2015 рр.	154
Головко В.В. Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.)	176

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Петров В.П. Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини»...) (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>)	194
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Романова О.О. Добродісна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства (<i>Адам Лукашевич, Варшава, Польща</i>)	212
Оссолінський Л. Слово про гетьмана Виговського (<i>Ю.А.Мицик</i>)	218

Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (*М.В.Гаухман, Уфа, Російська Федерація*) 221

ХРОНІКА

Тельвак В.В. (*Дрогобич*), Педич В.П. (*Івано-Франківськ*), Лазурко Л.М. (*Дрогобич*). XII Міжнародна наукова конференція «Краків – Львів: книги, часописи, бібліотеки XIX та XX століття» 229

Галів М.Д. (*Дрогобич*), Ільницький В.І. (*Дрогобич*). Всеукраїнська науково-практична конференція «Український визвольний рух (перша половина XX ст.): краєзнавчі контексти» 231

Булгакова О.В. Круглий стіл «Горбачовська “перебудова”: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу)» 233

IN MEMORIAM

Веселова Олександра Михайлівна 235

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 237

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше 30 стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче Microsoft Office 2003, шрифт – Times New Roman, келль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, формат файлу – .doc. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в автоматичному режимі (!).

Автори мають повідомити: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати роздрукований примірник, електронну копію, а також УДК, дві анотації на 5–6 речень (українською й англійською мовами), два комплекти ключових слів (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: uhj@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

***

УДК 374.73+908 (477)

О.П.РЕЄНТ *

З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ (ДО 90-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ)

Висвітлюються етапи становлення та розвитку Національної спілки краєзнавців України – від створення Українського комітету краєзнавства, розквіту краєзнавства в 1920-х рр., через політичні репресії й повоєнне відродження до структуризації та відновлення діяльності Всеукраїнської спілки краєзнавців. Також розглядаються сучасні суспільно важливі проекти НСКУ як вагомої складової громадянського суспільства.

Ключові слова: краєзнавчі студії, місцева історія, Український комітет краєзнавства, Національна спілка краєзнавців України.

Здобуття Україною незалежності стало могутнім стимулом відродження духовності й історичної пам'яті народу. Небачено розширилися межі наукового пошуку та коло людей, причетних до вивчення і збереження багатовікових культурних традицій. На тлі загального посилення інтересу суспільства до витоків і джерел духовності з кожним роком примножується потенціал й урізноманітнюються функції краєзнавства, зростає його виховна роль.

На початку третього тисячоліття український краєзнавчий загал, який веде свій славетний родовід від літописців часів могутньої Київської Русі та героїчної доби козаччини, має вагомі підстави для відзначення ювілею інституції, що започаткувала 90 років тому організаційне об'єднання розпорочених на українських теренах місцевих осередків дослідників рідного краю.

Кожен, хто цікавиться минулим своєї країни, знаходить теми й сюжети для самостійного наукового пошуку у величезному часовому діапазоні – від періоду трипільської культури до наших днів. Свій слід в історії залишили античні держави Північного Причорномор'я, середньовічні міста-фортеці, запорозькі Січі, блискучі шедеври архітекторів XVIII–XIX ст. Тисячолітні храми та рядова міська забудова давніх часів, що збереглися до наших днів – це те, що ми повинні не тільки досконало вивчити та зберегти, а й передати у спадщину нашим нащадкам.

---

* *Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ, голова Національної спілки краєзнавців України*

Для України краєзнавство завжди було не лише міцним фундаментом історичної пам'яті, а й формою самозахисту від ударів долі. Безпрецедентні гоніння російського царизму на українську культуру й мову загрожували ствердженню національної ідеї, і тільки самовіддані зусилля кількох поколінь краєзнавців підтримували у суспільстві інтерес до культури, мови, традицій народу. Обстоювати національні цінності в імперські та радянські часи значило свідомо піддавати свою долю неабияким випробуванням.

Ідея інституції, яка займалася б проблемами місцевої історії, виникла в 1820–1840-х рр. У 1843 р. в Києві створено Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, котру зазвичай називали археографічною. В її роботі, поряд зі знайними дослідниками М.Костомаровим, О.Лазаревським, О.Левицьким, М.Максимовичем, В.Іконниковим та іншими, брав активну участь і Т.Шевченко.

Величезне значення для становлення українського краєзнавства мала плідна діяльність Історичного товариства Нестора-літописця при київському Університеті св. Володимира, Одеського товариства історії та старожитностей, Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Харківського історико-філологічного й Подільського церковного історико-археологічного товариств, Товариства дослідників Волині у Житомирі та багатьох інших регіональних об'єднань поціновувачів минувшини рідного краю. Розвитку краєзнавства сприяло й проведено 15-ти археологічних з'їздів, 6 з яких відбулися на території України.

Значну увагу краєзнавству, його освітньо-виховній функції приділяли визначні історики та діячі української культури: М.Драгоманов, І.Франко, М.Грушевський, Д.Багалій, Д.Яворницький та інші, чия плідна праця наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сприяла розвитку краєзнавства як науки й усвідомленню його нерозривного зв'язку з освітньою галуззю. На думку І.Франка, добре поставлена краєзнавча робота у школі «дає змогу докладно ознайомитись зі своїм краєм і усією Батьківщиною... Адже це перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, об'єданого організму»¹.

У роки національно-визвольних змагань українського народу, в умовах Першої світової та громадянської воєн виникали й активно функціонували численні краєзнавчі організації, опираючись на підтримку Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії. У 1917 р. в Києві розпочав діяльність Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва під головуванням М.Грушевського. Того ж року з ініціативи художника С.Васильківського у Харкові було засновано товариство «Музей Слобожанщини». Серед вагомих справ, започаткованих у період Української революції, здійснювалися заходи щодо впорядкування могили Т.Шевченка в Каневі, створення Національної галереї, Усеукраїнського «Шевченківського» або «Пам'яткового» музею. У надзвичайно складних умовах українська інтелігенція зуміла не лише зберегти, а й реально примножити краєзнавчі традиції, зробити їх вагомим чинником ствердження національної ідеї.

¹ Франко І. Галицьке краєзнавство // *Його ж.* Зібрання творів у 50 т. – Т.46. – Кн.2. – К., 1986. – С.116.

Провідну роль у розвитку й організації краєзнавчої роботи взяла на себе Українська академія наук. У першому її статуті, затвердженому гетьманом П.Скоропадським 1918 р., йшлося, що інституція «ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне і минуле України, української землі та народу»².

На початку 1920-х рр. у структурі історико-філологічного відділу ВУАН плідно працювали різноманітні комісії краєзнавчого профілю. Етнографічну комісію було створено 1920 р. як секцію Українського наукового товариства. У 1921 р. Етнографічна секція ввійшла до складу академії. З 1925 р. її перейменовано на Етнографічну комісію ВУАН. До неї входили відомі етнографи, краєзнавці: А.Лобода (голова), М.Біляшівський, О.Косач, П.Демуцький, Л.Ревуцький, М.Рудинський, В.Ляскоронський, С.Терещенко, В.Модзалевський та ін. Головним завданням комісії було збирання етнографічних і краєзнавчих матеріалів. До роботи залучалося широке коло вчителів, студентів, культпрацівників, аматорів-краєзнавців (або кореспондентів). Із комісією співпрацювало багато краєзнавчих гуртків та етнографічних товариств на місцях, особливо шкільних, було запроваджено спеціальний «краєзнавчий практикум» для учнівської молоді. Результати досліджень публікувалися в «Етнографічному віснику» та «Бюлетені».

Дослідженням й охороною історико-культурної спадщини займалася утворена 1921 р. Археологічна комісія. Її головою обрали Ф.Шміта, а членами стали М.Василенко, О.Грушевський, А.Дахнович, В.Іконников, Ф.Ернст (секретар), Т.Красицький, М.Макаренко, В.Щербина, Д.Щербаківський, М.Біляшівський (товариш голови) та ін. Краєзнавчими проблемами займалися секції етнографії, музеєзнавства, історії мистецтва.

Активну роботу щодо розробки краєзнавчих питань розгорнула секція етнографії, етнології і краєзнавства науково-дослідної кафедри історії України. Її у жовтні 1921 р. у Харкові створив академік Д.Багалій, який уважав, що вивчення історії окремих регіонів повинно стати першою сходинкою на шляху до побудови загальної концепції минулого України й написання фундаментальних праць. Обґрунтувавши ідею вивчення історії по окремих регіонах (так звана «обласна концепція»), Д.Багалій виступив засновником наукової школи, котра відіграла важливу роль у розвитку системних регіонально-історичних досліджень. Секцію очолював О.Ветухов, в її роботі брали участь П. та О. Ковалевські, Я.Риженко, П.Білецька. Одним із головних напрямів діяльності були краєзнавчі й етнографічні експедиції та екскурсії.

Глибокою зацікавленістю відзначалася діяльність Київської комісії краєзнавства при ВУАН, утвореної в листопаді 1922 р. До її складу входили такі знані діячі, як А.Лобода (голова), В.Лучицький (заступник), О.Фомін, І.Шмальгаузен, М.Птуха (заступник), В.Липський, П.Тутковський, М.Василенко, М.Шарлемань та ін. У 1923 р. затверджено президію комісії: А.Лобода (голова), М.Птуха, Д.Белінг (секретар), В.Лучицький. Головним завданням інституції було об'єднання краєзнавчих осередків і координація

² Статут Української академії наук у Києві // Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – С.167.

їхньої роботи, з'ясування стану краєзнавства в Україні та сприяння його поширенню, науково-дослідна діяльність, складання довідників, посібників, програм, пробудження інтересу до краєзнавчих студій на місцях.

Численними практичними справами сповнена діяльність створеної 1923 р. Харківської комісії краєзнавства під керівництвом Д.Зеленіна та О.Федоровського. Велику допомогу цьому координаційному центру надавали «патріархи» харківського краєзнавства академіки Д.Багалій та Д.Яворницький. У роботі комісії також брали участь С.Таранушенко, О.Синявський, О.Івановський.

Наприкінці 1923 р. в Україні було створено третю академічну краєзнавчу комісію – Одеську, під головуванням С.Дложевського, директора місцевого історико-археологічного музею. Наскільки плідно вона працювала, свідчить хоча б той факт, що дослідникам рідного краю, незважаючи на труднощі, удалось налагодити видання «Вісника Одеської комісії краєзнавства», зібрати необхідну для постійної роботи бібліотеку. У діяльності інституції брали участь Д.Яворницький, Г.Цомакіон, В.Селінов, В.Стратен, Ф.Камінський, О.Трефільєв. Р.Волков очолював етнографо-діалектологічну секцію, М.Слабченко – соціально-історичну. Філії комісії працювали в Тирасполі й Херсоні. Її члени займалися розкопками Ольвії, Березані, Усадова. Учасники археологічної секції склали археологічну карту краю.

Відзначаючи позитивну роль краєзнавчих комісій, академіки В.Липський, А.Кримський, А.Лобода у звіті Президії ВУАН наголошували: «Разом з тим необхідним є те, аби принаймні центральні комісії краєзнавства у Києві, Харкові і Одесі користувались в урядових установах правами й авторитетами, які відповідають їх державному та науковому значенню»³.

В окремих округах почали створюватися громадські краєзнавчі товариства (1920 р. – в Ізюмському й Роменському; 1922 р. – у Волинському та Житомирському; 1923 р. – у Коростенському, Лубенському, Одеському; 1924 р. – у Чернігівському; 1925 р. – у Дніпропетровському, Луганському, Мелітопольському). Основними завданнями цих товариств були наукова обробка даних, що стосуються «продуктивних сил» округу, району; поширення відповідних відомостей про край; заохочення «широких мас» до вивчення своєї місцевості. Краєзнавчі товариства займалися також освітньою й видавничою діяльністю: організували лекції, екскурсії, подорожі, створювали бібліотеки тощо.

Потреба у краєзнавчому науковому центрі ставала дедалі виразнішою. Вона знайшла відображення у створенні Чернігівського інституту краєзнавства. Його керівне ядро (А.Верзилов, С.Воробйов, В.Дубровський та ін.) у жовтні 1924 р. провело губернську краєзнавчу конференцію, на яку зібралося понад 80 осіб. Інститут планувався як самостійна юридична організація з відділеннями в округах. За статутом, затвердженим Чернігівським губвиконкомом, головне завдання його полягало в об'єднанні наукових установ, товариств, організацій, вишів, адміністративних і господарських установ Чернігівщини та окремих осіб для вивчення її у «природно-історичному, соціально-економіч-

³ Тронько П.Т. Національна спілка краєзнавців України: сторінки історії: Книга-альбом. – К., 2010. – С.13.

ному та культурно-історичному відношеннях». М.Грушевський особисто опікувався станом справ інституту, у липні 1924 р. він приїздив до Чернігова й зустрічався з керівниками цієї установи.

Плідно працювали на ниві краєзнавчого руху історичні кафедри інститутів народної освіти. Із 1925 р. було створено спеціальні наукові кафедри краєзнавства. Так, наприклад, у Донецькому ІНО відкрилася науково-дослідна кафедра з вивчення Донецького басейну. Робота проводилася у секціях: соціально-історичній з підсекціями археології та освіти й культурної праці та вивчення природних багатств Донбасу.

Одеське товариство при ВУАН, створене 28 березня 1926 р. під керівництвом М.Гордієвського, займалося вивченням культурних течій у регіоні, підготовкою літописів окремих населених пунктів, підприємств, організацій. Донецьке товариство, засноване 1926 р., зробило помітний внесок у розвиток музейництва. Полтавське товариство під керівництвом В.Щепотьєва займалося виявленням та опрацюванням пам'яток української матеріальної й духовної культури.

Цікаві завдання вирішували кабінети краєзнавства, одним з яких був Кабінет із вивчення Поділля, заснований при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України навесні 1924 р. Під керівництвом В.Отамановського він, зокрема, займався консолідацією місцевих наукових сил, розробкою питань краєзнавчої бібліографії, популяризацією історичних знань, виданням відповідної літератури. У планах кабінету була підготовка «Бібліографії Поділля», циклу розвідок місцевих дослідників, створення «Енциклопедії поділлязнавства». Велика увага приділялася вивченню й охороні пам'яток старовини та мистецтва. Фактично кабінет став координаційним центром із дослідження історії, економіки, природи, охорони пам'яток Поділля. Аналогічні інституції діяли у Черкасах, Миколаєві, Умані.

Харківська Слобожанська комісія стала ініціатором проведення I Всеукраїнської краєзнавчої конференції 28–31 травня 1925 р., на яку зібралися 75 делегатів – представники 22 місцевих осередків з усіх регіонів України. У доповіді секретаря ВУЦВК О.Буценка зазначалося, що «краєзнавство – це одне з найважливіших завдань відродження нашого господарства, яке може відбутися лише при новому і точному облікові природних багатств і всіх продуктивних сил країни»⁴. Широку дискусію на форумі викликала інформація О.Лазаріса про сучасний стан краєзнавства. Поряд із визначенням основних шляхів діяльності («вростати в широкі кола робітничо-селянських мас, найщільніше зв'язуватись з краєзнавцями на місцях, зробити краєзнавство цілим рухом»), він фактично закликав нищити всю роботу старих краєзнавців-дослідників і вчених. Проти таких настанов рішуче виступили Д.Багалій, М.Яворський, О.Яната, М. Шарлемань⁵. У зверненні до всіх краєзнавчих організацій зазначалося: «Перша Всеукраїнська конференція з краєзнавства була першою

⁴ Тронько П.Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К., 2002. – С.23.

⁵ Тронько П.Т. Краєзнавство України: здобутки і проблеми: До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К., 2003. – С.39.

спробою виявити краєзнавчі сили УСРР, зробити перший підсумок досягнень, здобутих уже в краєзнавчій роботі, з'ясувати умови роботи та перспективи її, об'єднати краєзнавчі сили України. Конференція показала силу і життєдайність краєзнавчого руху»⁶.

Ідея створення краєзнавчого наукового центру реалізувалася, коли I Всеукраїнська краєзнавча конференція обрала Український комітет краєзнавства (УКК) при Головнауці, який складала постійний орган із 15 осіб (М.Яворський, Д.Багалій, О.Яната, М.Криворотченко та ін.) і правління з 42 представників окружних краєзнавчих осередків та зацікавлених державних і громадських організацій. На увічнення цієї події в листопаді 1998 р. у Харкові було відкрито меморіальну дошку на будинку, де працював УКК. У жовтні 1926 р. Президія Укрголовнауки затвердила новий склад комітету, увівши до нього В.Левицького, М.Волобуєва, В.Гериновича, К.Дубняка, С.Рудницького. Завдання, викладені в «Положенні про УКК», передбачали облік, систематизацію й організацію всієї краєзнавчої роботи; розробку планів і програм різних галузей краєзнавчої роботи; вивчення її форм і методів; загальне організаційне й наукове керування роботою існуючих краєзнавчих організацій та утворення нових; зв'язок із центральними, науковими, державними та господарськими установами й організаціями; участь у наукових і громадських з'їздах, що мають відношення до краєзнавчої роботи.

Для надання краєзнавчому руху масовості Український комітет краєзнавства запровадив інститут кореспондентів, на яких покладалося завдання організації відповідних осередків. У програмі роботи кореспондентів УКК, опублікованій у журналі «Краєзнавство» (№1 за 1927 р.), передбачалося збирання даних про наявність новостворених осередків, читання доповідей на краєзнавчі теми, про матеріали з питань краєзнавства, що вміщувалися в місцевій пресі. Окремо збиралися дані про ентузіастів краєзнавства і сферу їх зацікавлень. Про досвід та ефективність роботи Українського комітету краєзнавства в ті часи свідчить реальне зростання краєзнавчих організацій і осередків. Якщо 1925 р. в республіці налічувалося 5 товариств, 11 гуртків у 5 округах, то на 1 січня 1929 р. вже діяло 51 товариство, 658 гуртків у 32 округах⁷. Комітет усебічно сприяв дослідженню історії населених пунктів України, вивченню окремих промислових і сільськогосподарських підприємств, розробці наукових засад пам'яткоохоронної роботи. Взаємозбагаченню, обміну набутим досвідом значною мірою сприяли творчі зв'язки УКК із Центральним бюро краєзнавства, краєзнавчими організаціями інших республік СРСР та зарубіжних країн. Зокрема, зі звіту комітету за 1929 р. довідуємося, що він підтримував тісні контакти з 61 краєзнавчою організацією у союзних республіках та з 8 зарубіжними⁸.

Незважаючи на певні труднощі, здебільшого матеріального характеру, 1927 р. співробітникам Українського комітету краєзнавства вдалося налаго-

⁶ Звернення редколегії журналу «Краєзнавство»: 80 років Всеукраїнській спілці краєзнавців // Краєзнавство. – 2005. – №1/4. – С.13.

⁷ Тронько П.Т., Прокопчук В.С. Український комітет краєзнавства: історія становлення й наслідки діяльності // Там само. – 2010. – №1/2. – С.81.

⁸ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С.50.

дити у Харкові видання науково-методичного журналу «Краєзнавство», розрахованого як на фахівців, так і на широкий краєзнавчий актив. Матеріали, опубліковані на його шпальтах у 1927–1930 рр., дають яскраве уявлення про основні напрями краєзнавчої роботи, реальні здобутки місцевих організацій, окремих краєзнавців. Упродовж 1927 р. світ побачили 3, у 1928–1929 рр. – по 10, у 1930 р. – 5 номерів. Редакція часопису вбачала своїм завданням «об'єднати краєзнавчі сили, піднести їх роботу на наукову основу, поставити перед краєзнавцями актуальні проблеми, висунути сучасним життям».

Одним зі своїх головних завдань Український комітет краєзнавства вважав підготовку та облік кадрів для відповідної роботи. Завдяки зусиллям УКК 1928 р. масовий краєзнавчий рух охопив 32 округи республіки, запроваджувалися спеціальні курси, кореспонденти комітету читали лекції, проводили семінари. Інституція запровадила унікальні форми роботи, які сприяли переростанню краєзнавства в масовий рух. Так, було ініційовано складання докладної бібліографії методичних матеріалів, почалося створення центральних карто- й фонотек краєзнавчих об'єктів.

Реальним кроком уперед у заснуванні наукових форм краєзнавства стала діяльність на цій ниві визначного українського історика М.Грушевського. Утворені ним 1924–1925 рр. при кафедрі історії України комісії порайонного дослідження (Києва, Правобережної, Лівобережної, Полудневої, Західної України) ставили розробку краєзнавчих проблем на рівень високих вимог академічної науки, утворювали, за словами самого М.Грушевського, «асоціацію порайонного дослідження історії України»⁹. Отже у 1920-х рр. академічні установи України набули цінний і важливий досвід краєзнавчих досліджень, їх безпосередньої організації на місцях, залучення до цієї справи широких кіл громадськості. На початку 1930-х рр. в республіці налічувалося понад 30 тис. краєзнавців.

В умовах активного формування тоталітарної системи, панування вульгарно-соціологічних схем демократичний за своїм характером краєзнавчий пошук не вкладався в тогочасні історичні концепції, не узгоджувався з монопольним правом комуністичних ідеологів на істину. Саме це і стало однією з причин ліквідації численних краєзнавчих організацій, масових репресій у середовищі самовідданих дослідників рідного краю. Звинувачені в «українському буржуазному націоналізмі», «ідеалізації патріархальщини», «зв'язках» з міфічними «контрреволюційними організаціями» численні краєзнавчі осередки були розгромлені, журнали й профільні видання закриті, сплюндровано велику кількість унікальних пам'яток історії та культури, а найактивніші діячі стали жертвами політичних репресій.

На рубежі 1920–1930-х рр. краєзнавчий рух в Україні поступово згортався. Зі шпальт газет і журналів дедалі частіше лунали звинувачення на адресу Українського комітету краєзнавства, окремих його діячів, яким приписувалися «націоналізм», участь у різноманітних «ухилах», «контрреволюційній діяльності». Так, журнал «Советское краеведение» (№2 за 1931 р.) прямо звинувачує

⁹ *Верменич Я.В.* Питання історичного краєзнавства // Український історичний журнал. – 1998. – №2. – С.95.

тив УКК в «об'єднанні опортуністичних, антирадянських сил», котрі, мовляв, приховувалися під гаслами «академізму, аполітичності». За подібними закидами, як правило, ішли арешти. Саме на основі сфабрикованих справ було репресовано голову Українського комітету краєзнавства М.Яворського, його заступника М.Криворотченка, членів інституції М.Волубуєва, В.Гериновича, С.Рудницького, О.Янату та багатьох інших. Масові незаконні репресії проводилися й на місцях. Їх жертвами стали директори та працівники багатьох музеїв, організатори, члени краєзнавчих товариств, автори й видавці літератури.

Відродження краєзнавства почалося вже в повоєнний час. У 1950-х рр. намітилися позитивні тенденції збільшення випуску друкованої продукції з краєзнавчої проблематики. У цей період у республіці побачили світ цікаві праці з історії Львова, Харкова, Києва, Одеси, Севастополя, Вінниці, Житомира, Луганська, Луцька, Чернігова, окремих промислових і сільськогосподарських підприємств. У перші післявоєнні роки основна увага у краєзнавчій роботі приділялася вивченню й дослідженню історії міст і сіл. Зважаючи на неабияке значення цих студій, 1949 р. при Президії АН УРСР було утворено спеціальну комісію, до складу якої ввійшли провідні історики, літератори, фахівці з інших спеціальностей. На неї покладалося завдання наукової координації досліджень у цій галузі, залучення до їх проведення установ Академії наук, кафедр вищих навчальних закладів, культурно-освітніх організацій.

29 травня 1962 р. ЦК КПУ ухвалив постанову про видання «Історії міст і сіл УРСР». Для її підготовки було створено головну редакційну колегію, до складу якої ввійшли провідні фахівці. Інститут історії АН УРСР здійснював науково-методичне керівництво роботою, головна редакція «Української радянської енциклопедії» – наукове редагування всіх томів, Державна історична бібліотека формувала картотеку краєзнавчої літератури. 26-томна серія стала результатом об'єднання зусиль понад 100 тис. дослідників рідного краю – істориків, працівників культури, учителів, краєзнавців-аматорів. Завдяки цьому виданню всі міста, селища й села України отримали свою біографію, в якій зафіксовано головні історичні етапи їхнього розвитку. Загальний обсяг праці становив 2360 авторських аркушів. У супроводі 9 тис. ілюстрацій тут розміщено 1340 статей з історіями обласних, районних центрів та інших значних населених пунктів, 8619 статей про всі селища міського типу й центри сільрад¹⁰.

Іншим важливим напрямом відродження краєзнавства став громадський рух за увічнення історії українського козацтва. Як відомо, упродовж 1930–1950-х рр. відповідна тематика не перебувала в пошані ідеологічних провідників тодішнього суспільства. Вона поступово зникала з програм наукових досліджень, вилучалася з видавничих планів, сторінок періодичних видань. Із метою увічнення найвидатніших історичних подій, пов'язаних з історією українського козацтва, для збирання, систематизації та зберігання монументальних речей і споруд, матеріальних і музейних знахідок у Запоріжжі, на острові Велика Хортиця, що був одним із важливих центрів Запорозької Січі, пропонувалося створити Державний історико-культурний заповідник, відкри-

¹⁰ Тронько П.Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: Досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001. – С.12.

ти на його території Музей історії запорозького козацтва з п'ятьма діорамами, тематичний садово-декоративний парк та етнографічний відділ. 31 серпня 1965 р. ЦК КПУ, обговоривши записку з цього питання, ухвалив постанову «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва». Аналогічний документ 18 вересня видав і уряд республіки. Територія острова Велика Хортиця у Запоріжжі загальною площею 3 тис. га оголошувалася Державним історико-культурним заповідником.

Велику увагу дослідники краю приділяли створенню музеїв народної архітектури й побуту в Переяславі-Хмельницькому, Львові, Ужгороді, Києві. Ідея створення у столиці республіки відповідного музею просто неба неодноразово порушувалася представниками наукових і творчих кіл (академіки Б.Патон, М.Рильський, О.Гончар, О.Корнійчук, члени-кореспонденти М.Сиваченко, Ф.Шевченко, доктори наук Г.Логвин, К.Гуслистий, О.Касименко, М.Брайчевський та ін.). У результаті 17 липня 1976 р. відбулося відкриття першої черги Державного музею народної архітектури та побуту України.

Як своє пріоритетне завдання краєзнавці розглядали «увічнення подвигу українського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». На середину 1980-х рр. у містах і селах УРСР було встановлено понад 8 тис. пам'яток воїнам-землякам¹¹. 9 травня 1981 р. в Києві відбулося відкриття меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». На дніпровських схилах на площі 40 га постав архітектурно-скульптурний ансамбль у складі музейного комплексу, чаші «Вогонь слави», Алеї міст-героїв, майданчика військової техніки часів війни, 7 скульптурних композицій.

У розвитку краєзнавства, його наукових основ велике значення мало створення 1979 р. у структурі академічного Інституту історії відділу історичного краєзнавства, на який, серед інших завдань, покладалася підготовка «Зводу пам'яток історії та культури», котрий буде першим фундаментальним виданням про нерухомі пам'ятки – археології, історії, архітектури, монументального мистецтва, що мають історичну, наукову або художню цінність.

У 1980 р. було започатковано проведення всеукраїнських наукових конференцій з історичного краєзнавства (Вінниця, Полтава, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Миколаїв, Луцьк, Черкаси, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Хмельницький). Відбувалися десятки круглих столів, симпозіумів, семінарів, сотні регіональних конференцій. Вони стали науковою школою для сотень краєзнавців, сприяли переростанню краєзнавства у широкий громадський рух.

На хвилі демократичних перетворень і національного піднесення 27 березня 1990 р. в Києві відбувся I Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який мав статус установчого для Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК) – спадкоємці традицій, запроваджених свого часу Українським комітетом краєзнавства. Головою правління спілки було обрано доктора історичних наук, академіка П.Тронька. Відповідно до затвердженого з'їздом статуту, основним завданням діяльності інституції проголошувалося виховання у громадян почуття націо-

¹¹ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство... – С.114.

нальної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних із ним своєю долею, шанобливе ставлення до скарбів рідної природи та культури.

У 1993 р. ВСК поновила випуск репресованого журналу «Краєзнавство». У пам'ять про попередників, котрі стали жертвами тоталітарного режиму, почали видаватися документальні збірники «Репресоване краєзнавство»¹². В усіх областях України постійно виходять у світ краєзнавчі монографії, путівники, буклети, довідники. Встановлено спілчанську премію імені Д.Яворницького¹³.

Краєзнавці нашої країни беруть найактивнішу участь у підготовці масштабного загальнонаціонального видання – науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». У рамках однойменної державної програми (постанова Кабінету Міністрів України №530 від 11 вересня 1992 р.) на сьогодні в усіх областях видано 100 книг, в яких названо сотні тисяч прізвищ громадян, котрі стали жертвами політичних репресій комуністичного тоталітарного режиму, опубліковано унікальні архівні документи, нариси, статті.

25 грудня 1996 р. відбувся II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців, який підбив підсумки виконання статутних положень, поставив завдання на майбутнє, ухвалив постанову, в якій підкреслювалося, що «демократичне за своїм характером, формами й методами роботи краєзнавство не лише виконує науково-пізнавальні функції, а й сприяє вирішенню назрілих народногосподарських проблем»¹⁴.

У розпорядженні Президента України від 19 жовтня 2000 р. «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України» Кабінетові Міністрів доручалося «забезпечити підготовку за участю Національної академії наук України “Історії міст і сіл України” в новій редакції»¹⁵. Указ Президента від 23 січня 2001 р. «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні»¹⁶ надав нового поштовху в розвитку краєзнавчого руху. Уряд розробив і схвалив постанову від 10 червня 2002 р. «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 р.»¹⁷, яка, зокрема, передбачала створення наукових центрів краєзнавчих досліджень в АР Крим, областях, містах Києві й Севастополі; розробку програми з курсу «Краєзнавство» для вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, загальноосвітніх шкіл, удосконалення підготовки та перепідготовки фахівців із краєзнавчої роботи.

29–30 жовтня 2003 р. відбувся III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. Серед головних її завдань проголошувалося зосередження зусиль активу на виконанні вимог указу Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» та практичній реалізації затвердженої постановою Кабінету Міністрів України програми розвитку краєзнавства на період

¹² Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / Л.Бабенко, С.Бабенко, Г.Білоус, та ін. – К., 1991. – 480 с.

¹³ Премія імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України / Упор. В.І.Дмитрук, В.М.Дудник, Г.О.Клепак, Р.В.Маньковська. – К., 2009. – 18 с.

¹⁴ Див.: II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м. Київ): Матеріали та документи. – К., 1997. – С.84.

¹⁵ Офіційний вісник України. – 2000. – №43. – С.60.

¹⁶ Там само. – 2001. – №4. – С.63.

¹⁷ Там само. – 2002. – №24, т.1. – С.41.

до 2010 р.; забезпечення піднесення наукового рівня загальнотеоретичних розробок; підготовка узагальнюючих праць з окремих напрямів краєзнавства; розширення роботи з популяризації досліджень; залучення громадськості до збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини; активізація співпраці з державними установами, науково-дослідними центрами, закладами культури й освіти, політичними партіями та громадськими організаціями, зацікавленими в розвитку краєзнавства; відродження історичної пам'яті українського народу; збереження унікальних природних скарбів рідної землі¹⁸.

Визначальною подією для краєзнавців України стало ухвалення Кабінетом Міністрів України постанови №908 від 16 жовтня 2008 р.¹⁹, за якою, відповідно до ст. 7 закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки»²⁰, беручи до уваги «видатні заслуги в забезпеченні розвитку української національної культури», Всеукраїнській спілці краєзнавців надавався статус національної.

З особливим піднесенням сприйняли цю звістку понад 300 делегатів і гостей IV з'їзду спілки, який відбувся 28 жовтня 2008 р. в Києві. Учасники форуму у зверненні зазначали:

«Нам, як літописцям рідної землі, випала висока честь захищати наше історичне минуле, донести до майбутніх поколінь все те, що відбувалось на кожному клаптику української землі, у повному енциклопедичному багатотомному виданні “Історія міст і сіл України”. Національна спілка краєзнавців України закликає українську громадськість наполегливо і принципово відстоювати інтереси та пропагувати досягнення національної культури, втілювати у життя нові ініціативи і важливі загальнонаціональні проекти по об'єднанню українського суспільства, зміцненню авторитету України у міжнародній гуманітарній співпраці»²¹.

12 червня 2009 р. у приміщенні Київського національного університету імені Т.Шевченка відбулися пленум правління Національної спілки краєзнавців України, на якому було схвалено методичні рекомендації з організації роботи регіональних осередків НСКУ у зв'язку з новим її статусом, та нарада «Концептуальні засади організаційно-методичної роботи з підготовки енциклопедичного видання “Історія міст і сіл України”»²².

У 2009 р. Національна спілка краєзнавців України започаткувала новий напрям своєї діяльності – науково-краєзнавчі експедиції. На сьогодні їх відбулося більше десяти (на Полтавщину, Львівщину, Дніпропетровщину, Запо-

¹⁸ Див.: III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовтня 2003 р.): Матеріали і документи. – К., 2004. – С.94–95.

¹⁹ Офіційний вісник України. – 2008. – №80. – С.20.

²⁰ Там само. – 1997. – №45. – С.427.

²¹ Див.: IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 р.): Матеріали та документи. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С.103.

²² Пленум правління Національної спілки краєзнавців України (12 червня 2009 р.): Матеріали та документи / Упор. О.Г.Бажан, В.І.Дмитрук, В.М.Дудник, Г.О.Клепак, Р.В.Маньковська. – К., 2010. – 42 с.

рожджя, Херсонщину, Чернігівщину, Кіровоградщину, Черкащину, Київщину, Вінниччину, Житомирщину). Під час цих заходів розглядаються актуальні питання розвитку українського краєзнавства та внесок краєзнавців у збереження і популяризацію історико-культурної спадщини нашої країни.

24 грудня 2009 р. в Національному музеї літератури України відбулася церемонія відзначення переможців і дипломантів I Всеукраїнського конкурсу на кращий громадський музей. Ініціативу НСКУ активно підтримали музейники з усіх регіонів України. Сьогодні в державі діє понад 6 тис. громадських музеїв, з яких 4 тис. – шкільні. На регіональному рівні в конкурсі взяло участь близько 1000 громадських музеїв, що функціонують у складі підприємств, установ, організацій та як приватні. 103 із них стали переможцями заключного туру²³.

Спіраючись на багаторічний досвід, узагальнений XII Всеукраїнською науковою історико-краєзнавчою конференцією «Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи» (Івано-Франківськ, 6–7 жовтня 2011 р.), краєзнавці стверджують, що освіта, як визначальний чинник соціально-економічної, культурної, наукової, політичної життєдіяльності суспільства, повинна мати гуманістичний характер і ґрунтуватися на культурно-історичних цінностях народу, а одним із головних пріоритетів освітньої галузі має стати національне виховання з невід’ємною складовою – краєзнавством, спрямованим на залучення молодого покоління до вивчення історії й культури рідного краю, формування свідомого громадянина, виховання любові до рідної землі. Підсумковим документом обговорення нагальних проблем використання краєзнавчої складової у системі освіти стали рекомендації учасників форуму про запровадження до шкільної програми предмета «Історія рідного краю», до гуманітарного циклу дисциплін у вишах усіх профілів – курсу «Основи краєзнавства», про підготовку відповідних підручників та ін.²⁴

Упродовж 2015 р. відзначаються ювілейні дати в історії Національної спілки краєзнавців України. 90 років тому, у травні 1925 р., під час I Всеукраїнської краєзнавчої конференції було створено Український комітет краєзнавства. 25 років тому, у березні 1990 р., його правонаступницею стала Всеукраїнська спілка краєзнавців, яку очолив академік НАН України П.Тронько (1915–2011 рр.), 100-річчя з дня народження якого також припадає на 2015-й рік.

23 січня 2012 р. було скликано V (позачерговий) з’їзд Національної спілки краєзнавців України у зв’язку з необхідністю обрання нового складу її керівних органів та голови (у зв’язку зі смертю 12 вересня 2011 р. незмінного впродовж понад 20 років керівника інституції – П.Тронька). На обласних конференціях делегатами з’їзду було висунуто 149 членів спілки, у роботі форуму брали участь 134 посланці та численні гості. Головою Національної спілки краєзнавців України було обрано члена-кореспондента НАНУ, заступника директора

²³ Перший Всеукраїнський конкурс на кращий громадський музей / Упор. П.В.Бабенко, В.І.Дмитрук, Г.О.Клепак, Р.В.Маньковська, А.О.Перевозник. – К., 2009. – С.2.

²⁴ XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвячена 200-річчю від дня народження українських просвітителів І.Вагилевича та М.Шашкевича (6–7 жовтня 2011 р.): Зб. мат. – Івано-Франківськ, 2011. – 352 с.

академічного Інституту історії України професора О.Реєнта, котрий, починаючи з 2003 р., був заступником голови НСКУ. За підсумками роботи з'їзду було ухвалено звернення до громадськості нашої країни та постанову, в якій, серед іншого, зафіксовано наступні рішення: президії правління спілки підготувати план заходів з увічнення пам'яті П.Трощака; звернутися до вищих органів державної влади щодо затвердження державної програми розвитку краєзнавства до 2025 р.; розробити пропозиції зі співпраці Національної спілки краєзнавців України з центральними й місцевими органами влади; звернутися до офіційних інституцій стосовно внесення до національного класифікатора професій фаху «краєзнавець»; клопотатися перед Президентом України про встановлення Дня краєзнавця та запровадження звання заслужений краєзнавець України; приділити увагу музейному краєзнавству, сприяти створенню районних краєзнавчих музеїв, підтримати краєзнавців-колекціонерів в їх експозиційно-виставковій діяльності та ін. З'їзд закликав регіональні організації тісно співпрацювати з центральними та місцевими ЗМІ, постійно дбати про поширення кращого досвіду роботи краєзнавчих осередків, окремих літописців рідного краю, брати участь у створенні краєзнавчих теле- й радіопрограм²⁵.

Національна спілка краєзнавців України розробила проект програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р. Її метою проголошується подальший розвиток краєзнавства як «галузі наукових знань», розгортання краєзнавчого руху – невід'ємної складової сучасного громадянського суспільства. Завданнями програми визначено узагальнення теоретичного і практичного досвіду у краєзнавстві; удосконалення його науково-методологічних основ; поглиблення досліджень джерельної бази, розробка галузевих напрямів: історичного, природничого, географічного, етнографічного, культурно-мистецького, освітянського, пам'яткознавчого, музейницького, бібліотечного, туристичного, екологічного краєзнавства; поширення краєзнавчої складової та зміцнення навчально-методичної бази краєзнавства у системі національної освіти; популяризація відповідних досліджень і залучення широких кіл громадськості до збереження історико-культурної спадщини України.

У червні 2013 р. керівний орган НАН України затвердив запропонований Національною спілкою краєзнавців України та Інститутом історії України НАНУ оновлений склад Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України (33 особи, голова – О.Реєнт, заступники – В.Даниленко, В.Коцур, відповідальний секретар – Р.Маньковська), основним завданням якої визначено координацію наукових досліджень і громадської діяльності у відповідній галузі, науково-методичне забезпечення та контроль за реалізацією завдань державної програми розвитку краєзнавства.

НСКУ підготувала підручник для студентів вищих навчальних закладів²⁶. До його написання було залучено відомих фахівців – краєзнавців, педагогів. Головним завданням уведення курсу краєзнавства в освіту проголошується

²⁵ Див.: В (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 р.): Матеріали та документи. – К., 2012. – С.114–115.

²⁶ Основи краєзнавства: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О.П.Реєнта. – Х., 2015. – 328 с.

збереження її національного характеру через виховання любові до рідного краю й відродження історичної пам'яті, а метою підручника визначено представлення краєзнавства як комплексної галузі знань про окремо взяті території, виділення її природних особливостей та історико-культурної самобутності у загальноукраїнському контексті, а також формування в молодих людей патріотичних почуттів, поваги до історії своєї малої батьківщини, розуміння необхідності берегти її духовну спадщину. Підручник включає теоретико-методологічні засади науки краєзнавство, характеристику етапів його історичного розвитку, розкриває внесок видатних постатей у формування галузі, специфіку джерельної бази краєзнавства, дає загальну характеристику країв України. Виокремлено природу та історію краю як предмет краєзнавчих досліджень, зазначено роль науково-освітніх, культурних, музейних, пам'яткоохоронних і туристичних закладів у розвитку краєзнавства. Додатки містять документи з розвитку краєзнавства, теми семінарських занять, довідково-інформаційний матеріал, словник основних краєзнавчих термінів, предметний та іменний покажчики, список ілюстрацій.

До 200-річного ювілею Т.Шевченка НСКУ приурочила спеціальне видання²⁷, де комплексно розглядається краєзнавчий аспект шевченківської теми у всеукраїнському контексті. До публікації ввійшло 26 підготовлених дослідниками з усіх областей України нарисів, кожен з яких висвітлює місця, пов'язані з життям і творчістю поета, розповідає про людей, з якими він спілкувався, а також про музеї та пам'ятники Великому Кобзареві. Ілюстративним доповненням до книжки послужили репродукції, архівні документи, світлини пам'ятників тощо.

Також до відзначення 200-річчя Т.Шевченка було проведено XIII Всеукраїнську наукову історико-краєзнавчу конференцію «Краєзнавча Шевченкіана України» (Канів, 24–25 жовтня 2014 р.). У доповідях і повідомленнях охарактеризовано процес зародження та розвиток шевченківських традицій у різних куточках нашої країни, розкрито різноманітні аспекти життя та творчості Т.Шевченка. На основі використання широкого комплексу джерел (архівних документів, наукової літератури, матеріалів періодичної преси, творів мистецтва) учасники конференції висвітлили історію творення всенародної Шевченкіани в Україні, показали широку палітру форм і художньо-мистецьких засобів ушанування пам'яті Кобзаря та популяризації його творчої спадщини. 27 березня 2014 р. на історичному факультеті Київського національного університету імені Т.Шевченка відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Киевознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти», присвячена 200-річному ювілею Т.Шевченка та 250-річчю від дня народження М.Берлінського. Її організаторами стали кафедра етнології та краєзнавства КНУ імені Т.Шевченка та Київська міська організація НСКУ. Науковий форум розглянув широку киевознавчу тематику: Т.Шевченко та Київ, ушанування пам'яті Великого Кобзаря; діяльність наукових установ, навчальних закладів і наукових товариств, окремих дослідників у галузі киевознавства; проблеми

²⁷ Україна Тараса Шевченка: історико-краєзнавчі нариси / Упор. Р.В.Маньковська, В.М.Мельниченко. – Х., 2014. – 576 с.

топоніміки, адміністративно-територіального устрою, соціально-економічного розвитку та розвою науки, освіти, культури й мистецтва Києва; питання духовності, повсякденного життя киян. За результатами цих конференцій побачили світ спеціалізовані видання²⁸.

Зусиллями Національної спілки краєзнавців України підготовлено ряд публікацій²⁹. Щоквартально видається спілчанський журнал «Краєзнавство», повні електронні версії котрого за 1927–2011 рр. удоступнено в мережі Інтернет.

Із 2012 р. щорічно у жовтні НСКУ спільно з Переяслав-Хмельницьким державним педагогічним університетом імені Г.Сковороди проводить Усеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання», присвячений ушануванню подвижницької діяльності відомого музейного діяча. Також спілка виступає співорганізатором щорічної Міжнародної наукової конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри», яка відбувається на базі Одеського національного морського університету.

Національна спілка краєзнавців України підписала угоди про співпрацю з Київським національним університетом імені Т.Шевченка, Національним педагогічним університетом імені М.Драгоманова, Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України, Державною архівною службою України, меморандуми про співробітництво з громадською організацією «Вікімедіа Україна» та інформативством «RegioNews». У рамках реалізації положень цих документів реалізуються спільні заходи. Так, щорічно з 2013 р. у спілці проходить історико-краєзнавча практика студентів 4-го курсу історичного факультету КНУ імені Т.Шевченка та НПУ імені М.Драгоманова. У 2015 р. до справи долучився й Київський університет імені Б.Грінченка.

НСКУ співпрацює з ГО «Вікімедіа Україна» у проведенні фотоконкурсів «Вікі любить пам'ятки» та «Вікі любить Землю», підготовці фотоальбомів, роботі у складі журі конкурсів, до складу яких входили заступник голови спілки Р.Маньковська, відповідальний секретар В.Дмитрук, прес-секретар С.Букет. Спільно з «Вікімедіа Україна» Національна спілка краєзнавців України видала фотоальбом «Вікі любить пам'ятки».

Плідно співпрацює НСКУ з Малою академією наук України, зокрема у проведенні Всеукраїнського конкурсу науково-дослідних робіт членів МАН України. В організації роботи конкурсу та у складі журі від спілки краєзнав-

---

²⁸ Краєзнавча Шевченкіана України: Матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка, м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р. – Черкаси, 2014. – 364 с.; Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського (м. Київ, 27 березня 2014 р.). – К., 2014. – 476 с.

²⁹ Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009–2013 рр.: Документи та матеріали. – Вінниця, 2014. – 340 с.; Материк краєзнавства: Збірник, присвячений лауреатам премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України. – Донецьк, 2013. – 134 с.; Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 20 листопада 2013 р. – К., 2014. – 238 с.

ців беруть активну участь О.Реєнт, Р.Маньковська, В.Дмитрук, О.Гончаров, О.Бажан, Т.Чухліб, В.Томазов, Т.Григор'єва, Г.Братчук та ін.

Національна спілка краєзнавців України заснувала три всеукраїнських краєзнавчих відзнаки. Премія імені Д.Яворницького присуджується щорічно окремим краєзнавцям, колективам або краєзнавчим організаціям та установам за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження й популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю. Її вручення здійснюється в листопаді та приурочується до дня народження знаного дослідника козацтва. Починаючи з 2013 р. премією імені академіка П.Тронька вшановуються окремі краєзнавці за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження та популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю. Відзнака присуджується в номінаціях: за висвітлення науково-краєзнавчої та громадської діяльності П.Тронька; за науково-організаційну і просвітницьку діяльність у краєзнавстві; за внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу; за видання краєзнавчої літератури. Вручення премії здійснюється в липні, що приурочено до дня народження П.Тронька. Також із 2013 р. присуджується премія імені М.Сікорського – за вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України, розвиток музейної справи. Нагородження її лауреатів відбувається у жовтні, коли народився М.Сікорський, у рамках Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання», що проходить у Переяславі-Хмельницькому. У 2014 р. за рішенням президії правління НСКУ грошову винагороду премій вирішено перерахувати Збройним силам України.

Оскільки 2015-й рік для Національної спілки краєзнавців України – ювілейний, основні питання в її діяльності присвячуються відзначенню 90-річчя НСКУ та 100-річчя П.Тронька. Уже в січні цього року київському міському голові було подано документи та матеріали щодо перейменування однієї з вулиць міста на честь академіка П.Тронька. Серед запланованих ювілейних заходів можна виокремити Міжнародну наукову конференцію «ХІХ Слобожанські читання»; Всеукраїнську наукову конференцію «Искать и удивляться значит то же», присвячену 100-річчю від дня народження П.Тронька, яка відбулася в Національному літературно-меморіальному музеї Г.Сковороди на Харківщині; урочистий пленум правління НСКУ 27 травня 2015 р. у Харківському національному університеті імені В.Каразіна; вручення премії імені академіка П.Тронька; наукові конференції до 100-річчя П.Тронька в Інституті історії України НАНУ та Київському національному університеті імені Т.Шевченка; численні ювілейні виставки, краєзнавчі читання, круглі столи, видання літератури за затвердженими планами регіональних і місцевих організацій НСКУ та ін. Крім того, провідна організація краєзнавців нашої країни впродовж 2015 р. планує опублікувати збірники «Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі України», «Літопис Національної спілки краєзнавців України (2008–2015)». Ювілеєм присвячуватиметься й випуск чергових номерів журналу «Краєзнавство».

Президент України

Національній спілці
краєзнавців України

Шановні друзі!

Щиро вітаю дослідників минушини міст і сіл із 90-річчям від дня заснування Національної спілки краєзнавців України.

31 травня 1925 року було утворено Український комітет краєзнавства як постійно діючий орган. На жаль, проіснував він недовго. В умовах активного формування тоталітарної системи численні осередки комітету було розгромлено, випуск тематичних видань припинено, зруйновано безліч пам'яток історії та культури, знищено музейні експонати, а найактивніші діячі краєзнавства стали жертвами політичного терору. Лише в останні роки існування Радянського Союзу зусиллями подвижників, які понад усе любили рідну землю, вдалося відродити краєзнавчу спілку.

Вам випала велика честь працювати пліч-о-пліч з Героєм України, академіком Петром Троньком, який доклав чимало зусиль, аби врятувати від знищення значну кількість національних скарбів. У цьому році виповнюється 100 років від дня його народження. Світла пам'ять про академіка Тронька і його самовіддану працю назавжди залишиться у наших серцях.

Сьогодні Національна спілка краєзнавців України продовжує примножувати свої славні традиції, невтомно захищаючи вітчизняну історію і культуру. Праця її дослідників є невичерпним джерелом для виховання нової генерації українців, духовної та інтелектуальної еліти нації.

Бажаю усім міцного здоров'я, щастя, добробуту і нових звершень в ім'я нашої країни.

Петро ПОРОШЕНКО

The article covers the stages of formation and development of National Union of Researchers of Local History of Ukraine from the Ukrainian Committee of Local History foundation, the local history flourishing in 1920s, through political repressions and after-war revival to the structuration and renewal of All-Ukrainian Union of Researches of Local History function. In addition, author lightens up the modern socially important projects of NURLHU as the significant part of civil society.

Keywords: regional studies, local history, Ukrainian Committee of Local History, National Union of Researchers of Local History of Ukraine.

М.Ф.Котляр*

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (ДО СЕРЕДИНИ XII ст.)

Досліджено розвиток східнослов'янського, далі давньоруського суспільства впродовж IX–XII ст. Відзначено труднощі джерельного й теоретичного планів на шляху етнокультурних та етносоціальних студіювань доби середньовіччя (а саме раннього), розглянуто особливості самовідчуття й етнічного самовизначення тогочасної людини. Становлення суспільства Русі простежується з кінця IX ст., від часу утвердження варязької династії у країні. Процеси та явища суспільного життя аналізуються автором у поєднанні з вивченням етапів державного розвитку Русі до середини XII ст.

Ключові слова: держава, суспільство, східні слов'яни, народність, етнос, класовий лад, Рюриковичі.

Давньоруським державі та народу присвячено десятки, якщо не сотні, книжок і величезна кількість статей. Достатньо згадати серед праць останнього півстоліття фундаментальні твори Б.Д.Грекова, В.В.Мавродіна, Б.О.Рибакова, П.П.Толочка¹ та багатьох інших. Але майже всі історики минулого й сучасності у працях, присвячених давньоруській тематиці, основну увагу приділяють власне історії Київської Русі – політичній, соціальній, економічній і культурній. Навіть у класичній книзі В.В.Мавродіна «Утворення Давньоруської держави» головна її тема генезису державності й еволюції народності і суспільства звучить дещо приглушено. І це неважко зрозуміти, адже обставини й перебіг державотворення у джерелах проглядаються ледве помітно.

Тим часом, праця на ниві досліджень історії народу і державності східних слов'ян IX–XIII ст. є надзвичайно важливою для науки і зберігає актуальність уже багато років. Історія Київської Русі потребує поглиблення і конкретизації студій, розробки тих проблем і тем, що раніше розглядалися у річищі праць узагальнюючого характеру. До них відносяться проблеми народження східнослов'янського суспільства, народності та державності.

Дослідницька праця у царині давньоруської історії має ту специфічну особливість, що коло основних джерел, насамперед літописів, визначилося приблизно півтора століття тому, і з того часу помітно й принципово не розширювалось і не збагачувалось. У наші дні немає надії відшукати не те що раніше невідомий літопис або незнаний його список, а й навіть кілька сторінок подібного джерела, невідомого спеціалістам. Зазначене відноситься й до

---

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ
E-mail: kij@bk.ru

¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва; Ленинград, 1953; Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Ленинград, 1945; Его же. Древняя Русь. – Ленинград, 1946; Рыбаков Б.А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1962; Его же. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982; Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1995.

інших пам'яток давньоруської писемності. Епіграфічний же матеріал (берестяні грамоти, графіті на стінах храмів і на різних археологічних знахідках тощо) лише додає окремі деталі й штрихи до існуючої картини, але навряд чи здатний внести принципово нове й оригінальне до існуючих поглядів учених на ту чи іншу проблему давньоруських суспільства і державності.

Як мені уявляється, дослідження історії східнослов'янського суспільства і його державності давньоруської доби мають проводитися двома основними шляхами: 1) знаходження й обґрунтування раніше невстановлених зв'язків поміж фактами, процесами, явищами й історичними особами і 2) оригінальне прочитання вже відомих і коментованих ученими відомостей писемних джерел. У поєднанні із залученням археологічних і етнологічних пам'яток, фонд яких щорічно збагачується, та удосконаленням дослідницького інструментарію істориків ці методи мають принести успіх.

Отже, тема народження й еволюції східнослов'янського суспільства і його державності значною мірою досі залишається маловивченою. Узагальнюючих праць уже давно не з'являлось. Тому автор даної статті не претендує на всебічне і вичерпне її вирішення. Основна увага у ній зосереджена на таких проблемах: чинники формування давньоруського суспільства; виникнення і розвиток у взаємозв'язку етносу і державності; соціально-економічний зміст суспільства, в якому давньоруська народність народилась і розвивалась; державна структура, її творення та еволюція; суспільні інститути влади; князівська влада, її функціонування, способи її здійснення і передання; системи адміністрації, судочинства, збирання данини і стягнення повинностей.

Як згадувалось, історіографія Давньої Русі надзвичайно обширна. Сам характер написання цієї розвідки та її обмежений обсяг не дозволили вдаватися до докладних оглядів наукової літератури. Погляди попередників стисло, предметно і конкретно розглядатимуться в перебігу дослідження. В його основі лежать писемні джерела, насамперед південноруські «Повість временних літ», Київський XII ст. і Галицько-Волинський XIII ст. літописи, чиї свідчення уявляються мені далеко неповністю використаними і витлумаченими в аспекті теми моєї розвідки. Сама ця праця має джерелознавчий напрям.

Отже, причини, чинники, хронологія, основні етапи, обставини і конкретний перебіг формування східнослов'янського суспільства й утворення його державності досі залишаються маловивченими. Ця тема уже понад двохсот років перебуває в фокусі дослідницької уваги вітчизняних істориків. Однак існуючі теоретичні побудови у більшості хибують на зайві схематизм і соціологізм, спираючись більше на логіку та власні історичні уявлення, ніж на об'єктивний і кропіткий аналіз свідчень джерел, хай навіть нечисленних і часто суперечливих. Майже всі дослідники сходяться на думці, що Давньоруська держава народилась і виросла із союзів східнослов'янських племен, однак шляхи й обставини її генезису ледве намічені вченими.

У теоретичному плані проблема утворення державності в ранньосередньовічних суспільствах належить до кола найбільш складних і найменше досліджених. За останні роки кількість публікацій на цю тему зростає. У переважній більшості праці цієї проблематики з'являються в науці країн Заходу і США.

З різних причин вони залишаються невідомими значній частині українських, російських чи білоруських істориків та етнологів. А такі праці, хай вони і побудовані переважно на західноєвропейському або американському фактичному матеріалі, містять важливі теоретичні положення та узагальнення універсального характеру.

Існують серйозні труднощі джерельного плану на шляху етнокультурних і етносоціальних досліджень доби середньовіччя. Адже археологічні пам'ятки мало здатні допомогти у справі етнічної ідентифікації чи диференціації. Бо етнос і археологічна культура є зовсім неоднаковими за змістом поняттями. Писемні ж джерела середньовіччя розрізняють людей, звичайно, не за етнічною приналежністю, а, головним чином, за конфесійною ознакою, політичним чинником або за допомогою протиставлення «свій – чужий»².

В останні десятиліття в міжнародному науковому світі ведуться серйозні дослідження в області теорії етносу, однак до єдності чи хоча б зближення поглядів з багатьох питань поки ще далеко. Майже всі дослідники сходяться на тому, що так звані матеріальні ознаки етнічної та етнокультурної спільності (походження, належність до раси, мова, культура, вірування, звичаї) виявляється недостатньо для розмежування людей на племена, народності, нації. Тому багато етнологів і антропологів пов'язують поняття етнічної приналежності зі сферою колективної свідомості, що досліджується в основному соціальною психологією.

Інакше кажучи, одне з перших місць в етнічній ідентифікації посідають самовідчуття і самовизначення людини. Адже не кожна велика спільність людей утворює спільність етнічну, а лише така, що апелює до єдності походження або історичної долі й передбачає можливість окремого територіально-політичного існування³. Роль етнічної самосвідомості виглядає особливо великою у справі етнічної ідентифікації. На жаль, прояви такої самосвідомості рідко прямо і конкретно простежуються в пам'ятках писемності доби раннього середньовіччя на Русі, тобто в XI–XIII ст.

Студіювання етнічних процесів та явищ серйозно утруднюється тією обставиною, що термін «етнос» (так само, як «феодалізм») не є середньовічною або античною дефініцією, це – сучасне слово. Тому вченим буває важко втриматися від привнесення до нього сучасного розуміння. На величезному матеріалі писемних джерел середньовічного Заходу істориками встановлено, що автори того часу як характеристику етнічної єдності (яку вони, зрозуміло, називають інакше) звичайно окреслюють спільність звичаїв, мови, законів. Це саме бачимо в «Повісті временних літ», коли Нестор описує різні слов'янські племена: «Имяху бо [слов'яни] обычаи свои, и законъ отецъ своих, и преданья, каждо свой нравъ»; «А словеньскый языкъ и рускый одно есть»⁴.

² Литаврин Г.Г., Наумов Е.П. Этнические процессы в Центральной и Юго-Восточной Европе и особенности формирования раннефеодальных славянских народностей // Раннефеодальные государства и народности. – Москва, 1991. – С.232.

³ Клейн Л. Горькие мысли «привередливого рецензента» об учении Л.Н.Гумилёва // Нева. – 1992. – №4. – С.235–236.

⁴ Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., ст. и комм. Д.С.Лихачёва. 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1999. – С.10, 16. У давньоруській мові слово «язык» означало і мову, і народ.

Та всі ті ознаки культурноетнічної спільності, що їх називають давні джерела, не дають можливості вирізняти етнічні об'єднання, окремих індивідів або їх групи. Виникає думка, що середньовічні автори найчастіше встановлювали етнічну приналежність у політичному контексті, а сама категорія етносу сприймалась як функція обставин, які мали головне значення при встановленні відносин панування і підкорення⁵. Отже, дослідження етнічної еволюції, вивчення процесів формування народу само собою виявляється недостатнім для встановлення загальних закономірностей і локальних особливостей утворення держав і культурно-етнічних спільностей у Східній Європі, так само, як і в будь-якому іншому регіоні Землі. З приводу терміна «народність» в останні роки ведуться нескінченні дискусії. Багато хто вважає його формальним і таким, що неповністю відбиває сутність того чи іншого етнічного об'єднання.

Можливо, етнологи в майбутньому запропонують інше визначення культурно-етнічної спільності на Русі часів раннього і розвинутого середньовіччя. Що ж до давньоруської народності, то як її не називати – народністю чи етносоціальним і культурним об'єднанням людей, – політично і національно неупереджений дослідник повинен погодитися з тим, що вітчизняні джерела XI–XIII ст. створюють у читача відчуття єдиного народу, який жив на спільній території, від Чорного моря до озера Ільмень, від Карпат до Волги. Це, зрозуміла річ, не означає того, ніби ця народність була об'єднаною, згуртованою і монолітною. Адже всі процеси і явища часів середньовіччя, і не лише на Русі, а взагалі у середньовічному світі, відзначались відносністю, незавершеністю тощо. Відносною була і єдність давньоруської народності. Її перші складові частини, союзи племен і племінні княжіння різнилися одна від одної значними мовними, культурними і побутовими особливостями. Але те, що їх об'єднувало, було сильнішим від того, що розмежовувало.

У студіях проблеми утворення давньоруської народності необхідно враховувати не лише етнічні й культурні чинники, а й соціально-економічні умови її буття, різноманітні процеси і явища, що відбувались у східнослов'янському суспільстві. При цьому не можна обминути увагою обставини і хронологію еволюції самого цього суспільства, що протягом IX–XI ст. пройшло стадії розвитку родоплемінного і ранньофеодального ладу.

Довгий час історики, і не лише вітчизняні, перебільшували роль соціально-економічних відносин у житті середньовічного суспільства. Це було характерним і для радянської, і для зарубіжної історіографії ще недавнього минулого. Станом продуктивних сил та виробничих відносин, перебігом їх розвитку пояснювали універсально і здебільшого прямолінійно часом ледве помітні у джерелах особливості культурного, духовного, релігійного життя давніх людей. У наш час багато хто вдався до іншої крайності, узагалі намагаючись відкинути роль суспільно-економічних чинників в еволюції суспільства та розглядати як самостійні, незалежні від суворих реалій життя процеси культурної, духовної, релігійної історії.

⁵ Geary P.J. Ethnic identity as a situational construct in the Early Middle ages // *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*. – Bd.113. – 1985. – S.16.

Дійшло до того, що навіть серед частини фахівців стало звичним уникати понять, пов'язаних із формаційним дослідженням історичного процесу: родоплемінний і рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм тощо. Та як би комусь не хотілось якнайшвидше позбутися марксистського впливу на історіософію⁶, доведеться визнати, що формаційний метод вивчення історичного процесу належить до основних методологічних засад світової науки нашого часу. Це поняття народилось задовго до того, коли до нього звернулися К.Маркс і Ф.Енгельс. Воно відбиває об'єктивну реальність історичної еволюції суспільства, роблячи акцент на головному в людських стосунках: характері та змісті власності, соціально-економічних, культурних, ієрархічних зв'язках між членами суспільства, його структурі.

Щоб підкріпити сказане, звернусь до авторитету великого знавця і теоретика історії середньовіччя – французького історика й культуролога Жака Ле Гоффа, котрий вважає, що феодальна система була універсальним способом економічної експлуатації, схема якої за всієї типологічної та географічної розмаїтості залишається однаковою: «Феодальна система – це по суті привласнення сеньйоральним класом, церковним і світським, усього сільського додаткового продукту, забезпеченого працею селянської маси. Ця експлуатація здійснюється в умовах, що позбавляють селян можливості брати участь в економічному прогресі». Ж. Ле Гофф бачить у феодализмі насамперед систему особистих зв'язків, що ієрархічно пов'язували членів вищого шару суспільства. «Оскільки найбільш важливі питання суспільного життя зосередились навколо земельних надань сюзеренів васалам, це підводить під феодалізм аграрну базу і дає ясно зрозуміти, що феодалізм – це насамперед система землеволодіння і землекористування»⁷. Погляди Ж. Ле Гоффа поширені у сучасній історіографії. Проте французький учений не абсолютизує ролі феодальних стосунків в історії середньовіччя. Не варто робити цього й нам⁸.

Вимагає коректив поширена в науці теза, нібито державність у східних слов'ян виникає лише тоді, коли в їхньому середовищі встановлюється класовий лад. Засвідчене письмовими джерелами існування Давньоруської держави визнавалось, та й досі багатьма визнається, вирішальним доказом побутування феодального способу виробництва на Русі. Свого часу навіть тонкий знавець давньоруської історії Л.В.Черепнін визнавав це⁹. Тим часом, і в докласових суспільствах існувало немало держав. Наприклад, державним (чи переддержавним, що не має принципової різниці) утворенням у родоплемінному

⁶ Не варто драматизувати наслідки кризи марксистської методології. Це природна річ, здавна методологічні системи послідовно й неухильно змінюють одна одну. На середину ХХ ст. вичерпав себе популярний до того позитивізм, у наш час, поряд із марксизмом, втратили авторитет структуралізм і кліометрія (див.: *Histoire et sciences sociales: un tournant critique?* // *Annales: E.S. (Paris)*. – 1988. – №2. – Р.291–293). Кінець ХХ – початок ХХІ ст. узагалі ознаменувався народженням нових методик і методологій історії.

⁷ *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовічного Запада. – Москва, 1992. – С.89, 212 та ін.

⁸ У сучасній історичній антропології загальноновизнана теза, згідно з якою в еволюції суспільства взаємодіють усі три його складових елементи: економічна структура, соціальна організація та культура (див.: *Tentons l'expérience* // *Annales: E.S.C.* – 1989. – №6. – Р.1320).

⁹ *Черепнін Л.В.* Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Пути развития феодализма. – Москва, 1972. – С.145.

середовищі була, на мій погляд, слов'янська «державна Само», яка виникла у VII ст. на Середньому Дунаї¹⁰.

Одним із важливих показників державності вважається існування одноосібної (князівської) влади. Вона виникає у східнослов'янському суспільстві за родоплемінного ладу, коли союзи племен набирали сили. Початкові повідомлення про владних руських князів (вождів) з'являються у джерелах близько середини IX ст. Піднесення носіїв влади над масою населення країни виявилось, зокрема, у висуненні одноосібних і далі спадкових правителів, що відбилось у формулюваннях літописців та хроністів, які розповідали про східнослов'янську етнокультурну спільноту.

У свідченнях Нестора про розселення східнослов'янських племен та їхні подальші долі привертає увагу насамперед те, що у джерелі довгий час виступали одні племінні назви: поляни, древляни, радимичі, словени та ін. Всі вони названі безособово, загальною масою населення союзів племен або племінних княжінь, і це об'єктивно відповідало етносоціальному рівневі розвитку тих об'єднань. Вождів «родів» (союзів племен і навіть племінних княжінь) літописці зовсім не згадують. Чи не єдиний виняток – історія Кия, Щека й Хорива, яку Нестор розповів так докладно, мабуть, лише завдяки полеміці з новгородським книжником, котрий поставив під сумнів князівську гідність глави полянського союзу племен¹¹.

Розповіді книжників про східних слов'ян тотожні за змістом і формою для всього додержавного часу в історії східнослов'янської спільноти: «Тако же и ти словене пришедше и седоша по Днепру и нарекошася поляне, а друзии древляне...»; «поляномъ же живущемъ особе, яко же рекохомъ, сущимъ отъ рода словеньска, и нарекошася поляне»; «быша обидимы [поляни] древлянами и инеми околними»¹². Навіть у легендарних словах Нестора про немовби сплату полянами данини мечами хозарам¹³ (що явно відносяться до часів існування племінних княжінь) поляни виступають суцільною масою, їх князь (чи князі) не названий і навіть не згадано про його існування. Це важко пояснити неухважністю літописця, адже він не забув сказати про хозарського князя та його старійшин («несоша козари [меч] ко князю своему и къ старейшинымъ своимъ»)¹⁴. Імовірно, Нестор міг знати, що в ті часи у полян не існувало одноосібної (князівської) влади, але далі зауважив, що в його час становище змінилось: «Володеютъ бо козари русьскии князи и до днешнего дне»¹⁵.

Східнослов'янське суспільство до початку XI ст. залишалось докласовим (пізнім родоплемінним), тоді як перше державне утворення в їхньому середовищі склалося ще на середину IX ст.: Київське князівство Аскольда. Ця перша, ще не Давньоруська (охоплювала лише Наддніпрянщину) держава, була

¹⁰ Авенарус А. «Государство Само» // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. – Москва, 1987.

¹¹ Повесть временных лет. – С.9–10.

¹² Там же. – С.8, 10–11.

¹³ Що явно прославляє полян.

¹⁴ Повесть временных лет. – С.12.

¹⁵ Там же.

майже не консолідованою, з нерозвиненими системами правління, суду й збирання данини¹⁶, але вона мала основні ознаки державного утворення.

Свідчення літописців щодо східнослов'янського суспільства персоніфікуються з другої половини IX ст. Сповістивши під напівлегендарним 882 р. про прихід до Києва воевод Рюрика (його «мужей»), «Повість временних літ» веде далі: «Аскольдъ же и Дирь остаѣта въ граде семь, и многи варягы съвокуписта, и начаста владети Польскою [Полянською] землею; Рюрику же княжащу в Новогороде»¹⁷. Із того часу книжники у своїх текстах завжди називають імена князів, чільних постатей історичного процесу. Розповідаючи про події в Полянській землі та світі, Нестор мовить: «Иде Аскольдъ и Дирь на Греки»¹⁸, але не «идоша поляне на Грекъ», як могло бути сказано ним про події недавнього минулого. Наступне утвердження Рюриковичів у Києві, проголошення міста столицею Русі інституціонувало князівську владу, зробило її спадковою, тоді як в родоплемінному суспільстві влада вождів переходила не до їхніх найближчих родичів, а належала людям із верхівки їхнього роду або племені. У спадковості влади наука вбачає одну з ознак державності¹⁹.

У літописній розповіді про прибуття Олега до Києва з Півночі свідомо проводиться ідея спадковості влади князя. Він вищий від місцевих князів, бо є наступником князя Рюрика: «Вы неѣта князя, ни рода княжа, но азъ есмь роду княжа»²⁰, и вынесоша Игоря: «А се еѣтъ сынъ Рюриковъ»²¹. Цими словами наголошується на вищій обраності людей, котрі належали до князівського роду. Попередник Нестора, складач Найдавнішого Київського ізводу (1037–1039 рр.), реконструйованого О.О.Шахматовим, теж відстоював думку про законність і спадковість влади Аскольда й Діра, задля чого проголосив їх ... наступниками Кия, Щека і Хорива: «И по сихъ братъи княжаѣта Къеве Аскольдъ и Дирь и беаѣта владеюѣща Полями (полянами – *М.К.*)»²².

У 850-х рр. на Середній Наддніпрянщині існувало протодержавне об'єднання східних слов'ян. Історики й археологи найменували його «Руською землею». Злиття союзів племен і згуртування їх у цій «Руській землі» в етнокультурну спільність не відбилось у писемних джерелах. Неодноразово робилися спроби дослідити й визначити її на археологічному матеріалі²³. Вони потребують продовження і конкретизації. Проте літописи дають деякі підстави припускати виникнення першої східнослов'янської протодержави саме на середину IX ст. (князівство Аскольда й Діра). Однак феодальні відносини

¹⁶ Котляр М.Ф. Утворення Давньоруської держави. – К., 1993. – С.24–25.

¹⁷ Повість временних лет. – С.13. Рюрик тоді або княжив у Ладозі, або сидів на Городищі, поблизу майбутнього Новгороду, що виник близько середини X ст.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Див., напр.: Service E.R. Origin of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution. – New York, 1975. – P.15–16, 74–75 та ін.

²⁰ Насправді Олег не належав до роду Рюрика, а був лише його воеводою.

²¹ Повість временних лет. – С.14.

²² Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.322–323.

²³ Див.: Рогов А.Н., Флоря Б.Н. Формирование самосознания древнерусской народности // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С.101–103.

зароджуються в регіоні на кінець X ст. Тому утворення державності та становлення князівської влади там розпочалось і тривалий час проходило в умовах родоплемінного суспільства. Навіть якщо назвати те суспільство перехідним від родоплемінного до феодального ладу, доводиться визнати, що паростки нового соціального укладу тоді ледь пробивалися, не змінюючи хоч трохи його суспільно-економічної суті.

Перші достовірні свідчення про народження давньоруської вже державності відносяться до часу князювання Олега в Києві. Однак існує свідчення авторитетного Новгородського літопису, який, за переконанням О.О.Шахматова, повніше від інших відбив Найдавніший ізвод 1037–1039 рр.: «И по сих, братии той²⁴, приидоста два варяга, и нарекоста князема: одному бе имя Аскольдъ, а другому Дирь; и беста княжаща в Кieve и владеюща полями [полянами], и беша ратнии с древляны и съ улицы»²⁵. Думаю, у світлі цієї звістки стануть зрозумілішими пізніші війни Олега і його наступника Ігоря з цими племенами. У літописі йшлося про «окняження» територій племінних княжінь уличів і древлян, про обкладення їх даниною. Це повідомлення Новгородського першого літопису молодшого ізводу кореспондується зі свідченням пізнього Никонівського ізводу під умовним 865 р.: «Того же лета воеваша Аскольдъ и Дирь полочанъ и много зла створиша»²⁶. Сучасне джерелознавство недовірливо ставиться до ранніх звісток Никонівського ізводу. Проте це його свідчення заслуговує на довір'я, бо перегукується зі словами «Повісті» під 862-м, знову-таки умовним роком: «И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро. И по темъ городомъ суть находници варязи»²⁷.

Виникнення на Наддніпрянщині за Аскольда політичної структури, якій були притаманні організованість, а також соціальне розшарування (стратифіковане суспільство²⁸) і князівська влада з її основними ознаками, засвідчує знаменитий похід русі під проводом цього князя на Царгород у 860 р. У «Повісті временних літ» він хибно датований 866 р. Велетенські масштаби і сам характер цього походу, відбиті давньоруським літописом, візантійськими і західноєвропейськими сучасниками, серед яких був і константинопольський патріарх Фотій²⁹, позбавляють істориків можливості розглядати його як типовий для родоплемінного ладу набіг «варварів» на заможних сусідів. То була зовнішньополітична дія молодої держави і вияв волі її правлячої страти. Зате в рамки подібних набігів укладаються описані в житіях Стефана Сурозького і Георгія Амастридського попередні напади русів на візантійські міста Причорномор'я – Сурож та Амастриду наприкінці VIII – у першій третині IX ст. Київське

²⁴ Кия, Щека й Хорива.

²⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.106.

²⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. IX: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1862. – С.97.

²⁷ Повесть временных лет. – С.13.

²⁸ Див.: *Fried M. The Evolution of Political Society.* – London, 1967. – P.185–186.

²⁹ Див.: *Кузенков П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г.: Проблемы источниковедения.* – Москва, 2003.

князівство Аскольда (історики дійшли висновку, що вони з Діром правили в різний час, раніше Аскольд, а потім Дір) стало тим етносоціальним і політичним осердям, навколо якого почала складатися Давньоруська державність зі столицею в Києві.

Стадіально близькою до князівства Аскольда залишалася перший час і Давньоруська вже держава, виникнення якої наука пов'язує з об'єднанням східнослов'янських Півдня і Півночі близько 882 р. Структура цього державного утворення залишалася аморфною і за Олега (882–912 рр.), і за Ігоря (912–944 рр.). Вхідження племінних об'єднань до складу держави, що перебувала на стадії творення, довгий час залишалося німічним. Зміна князя в Києві звичайно приводила до відпадиння сильних союзів племен від Києва. Під 913 р. «Повість временних літ» умістила запис: «Поча княжити Игорьь по Олзе... И деревляне затворишася от Игоря по Олгове смерти»³⁰. «Затворишася» означало, що древлянські старійшини зачинили брами своїх городків і перестали платити данину Києву, коритися його дружинникам і тим, хто чинив суд від імені князя. Так само й Ользі, і Володимирі Святославичу доводилось починати князювання з повернення під свою владу відпалих було племінних союзів і княжінь. Стягнення данини (в той час «полюддя») було насильницьким і ненормованим, влада і суд хіба що спорадично здійснювалися на підвладній київському князеві території. Племінні вожді на місцях поводитися як суверенні правителі. Таким був початковий етап формування державності в давньоруському суспільстві.

На думку Г.В.Абрамовича, часи Олега та Ігоря не внесли принципових змін до суспільно-економічних відносин у Давньоруській державі. Йому бачилося, що ці відносини суттєво не відрізнялись від тих, які панували у суспільстві попереднього часу³¹. Думаю, що це було не так. Помилкою можна вважати його думку, начебто обидва князі віддавали перевагу зовнішній політиці перед внутрішньою. Вони були будівничими першого етапу державності на Русі й виконували свою місію доступними їм засобами. Не варто вимагати від них більшого, ніж вони могли зробити.

Другий етап еволюції державності на Русі починається за князювання наступниці Ігоря – Ольги (944–964 рр.). Вона рішуче впорядкувала методи і норми стягування данини, організувала опорні пункти центрального уряду на місцях, поширила адміністративну й судову системи на підвладні Києву землі³². Діяльність Ольги сприяла згуртуванню племінних княжінь і союзів, злиття їхніх земель у державну територію Київської Русі. Розумні, далекоглядні й цілеспрямовані дії княгині стали вирішальним кроком на шляху одержавлення земель тих племінних союзів і княжінь. Цей другий етап утворення державності завершується на початку князювання Володимира Святославича (978–1015 рр.), коли племінні об'єднання остаточно закріплюються у складі держави, що зробило її більш згуртованою, а внутрішні соціальні, культурні й

³⁰ Повесть временных лет. – С.21.

³¹ Абрамович Г.В. К вопросу о критериях раннего феодализма на Руси и стадийности его перехода в развитой феодализм // История СССР. – 1981. – №2. – С.71.

³² Повесть временных лет. – С.29.

політичні зв'язки більш сталими та міцними. Тоді держава починає перетворюватися на феодальну.

Літописці наголошують на тому, що в останній чверті X ст. князівська влада, залишаючись спадковою, робиться одноосібною. Уперше поняття «єдиновладдя» в «Повісті» застосовано до старшого брата Володимира – Ярополка Святославича³³ під 1078 р.: «А Ярополкъ посадники своя посади в Новегородѣ, и бе володея единъ в Руси»³⁴. Проте єдиновладдя Ярополка було миттєвим і суттєво не вплинуло на характер правління в державі.

Заключний період утворення давньоруської державності припадає на князювання Володимира та його сина Ярослава (1019–1054 рр.). За Володимира князівська влада, залишаючись спадковою, робиться ще й одноосібною. Прихід його до влади літописець відзначив словами: «И нача княжити Володимеръ въ Києве единъ»³⁵, тобто єдиновладно. За Володимира та Ярослава в основному завершився тривалий, складний і різнобічний процес формування державності в давньоруському суспільстві³⁶.

Ця державність попервах мала особливу форму, властиву суспільствам переходної доби. Варто прийняти належне О.О.Мельниковій вдале визначення Давньоруської держави IX – більшої частини X ст. як дружинної³⁷. Адже панівний прошарок такої держави складався з верхівки князівської дружини («старшая», «лучшая» дружина), дружинники впродовж тривалого часу становили елементарний апарат управління, вони ж збирали данину й чинили суд.

Історики розглядають Київську Русь часів Володимира та Ярослава як єдиновладну, одноосібну монархію, розуміючи умовність такого визначення. Державна структура була тоді загалом сталою, – для ранньосередньовічних часів, звичайно, – відпрацьовані системи управління, збирання данини і судочинства (за Ярослава створено перший писемний правовий кодекс – «Правду руську»), на місцях замість племінних вождів сиділи князівські посадники (сини великого князя і його бояри), котрі здійснювали верховну волю та владу³⁸. Успішні дії обох государів проти кочовиків причорноморських степів, активна міжнародна політика, нарешті запровадження й поширення християнства як державної релігії – усе це зміцнило князівську владу, піднесло авторитет керівника держави. У часи Володимира та Ярослава на Русі почав складатися примітивний державний апарат із князівських дружинників.

³³ Єдиновладним у літописах виглядає вже Рюрик у такому повідомленні: «По двою же лету умре Синеусъ и брат его Труворъ, и прия власть единъ Рюрикъ, обою брату власть, и нача владети единъ» (див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.107). Однак наведена цитата ставить під сумнів таку думку, принаймні у словах щодо єдиновладдя Рюрика. Думаю, що на це місце джерела впили розповіді пізніших літописців про єдиновладні князювання Ярополка й Володимира.

³⁴ Повесть временных лет. – С.35.

³⁵ Там же. – С.37.

³⁶ Котляр М.Ф. Генезис східнослов'янської державності // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. – К., 1995.

³⁷ Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства: Спорные проблемы. – Москва, 1992. – С.39.

³⁸ Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. // Исторические записки. – Вып.89. – Москва, 1972. – С.359–360.

В останні десятиліття правління Володимира завершується існування дружинної форми державності. Давньоруська держава поступово набуває ранньо-феодальної структури³⁹.

Доводиться визнати, проте, що єдиновладдя і Володимира, і Ярослава великою мірою трималося на особистих талантах, силі, авторитеті обох государів. Величезна територія держави, яка стрімко складалась, у роки їхнього володарювання ще не була повністю освоєна. Почасти тому по смерті Ярослава 1054 р. до влади прийшов тріумвірат його старших синів – Ізяслава, Святослава, Всеволода. Причиною цього була насамперед правова невизначеність «ряду» (заповіту) Ярослава Володимировича, в якому він уник прямої вказівки на старшого сина Ізяслава як на свого наступника на київському столі⁴⁰. Крім того, сам Ізяслав, за свідченням літописів, не мав необхідних для керівника держави рис, сильного характеру, тому й поділив владу з братами. Літописи, певна річ, не знають латинського слова «тріумвірат». Вони називають таке правління інакше: «Ярославичи же триє»⁴¹. Джерела зберегли чимало свідчень діяльності й дієвості тріумвірату.

Троє Ярославичів майже двадцять років спільно керували давньоруськими справами. Вони намагались утримати Руську землю у своїх руках, розділивши її між собою на тини. Двох молодших братів, Ігоря і В'ячеслава, вони відсунули на другий план, а по їхній кончині (В'ячеслав помер 1057, Ігор – 1060 рр.) поділили між собою їхні волості. Синам померлих братів тріумвіри не дали нічого з батьківських спадків, перетворивши їх на князів-ізгоїв. Правління тріумвірату загалом сприяло стабільності політичної обстановки на Русі. Та з перебігом часу він вичерпав себе. Початком його розпаду стали події 1068 р., коли тріумвіри були розбиті половцями в битві на р. Альті, а далі повсталі кияни вигнали з міста Ізяслава і звели на стіл недружнього Ярославичам полоцького князя Всеслава. Через півроку Ізяслав Ярославич із польською підмогою повернувся на Русь і покарав повсталих⁴². Та напруженість поміж братами наростала, і на початку 1073 р. Святослав і Всеволод перетворили тріумвірат на дуумвірат, вигнавши з країни свого старшого брата Ізяслава⁴³.

Із того часу й до другого десятиліття XII ст. на Русі правлять дуумвірати князів. Справа полягала не тільки в нездатності тих чи інших київських государів Ярославичів зосередити владу у своїх руках. Сама держава в той час залишалась недосить об'єднаною і згуртованою. Доводилось досягати рівноваги поміж князями із різних руських земель, тримати їх у покорі об'єднаними силами дуумвірів – найсильніших і найвпливовіших государів. Новим дуумвіратом стало співправління Святослава і Всеволода Ярославичів (1073–1076 рр.). Поміж ними не було рівності. За володіннями, матеріальними ресурсами і військовою потугою Святослав набагато

³⁹ Див.: *Кобрин В.Б., Юрганов А.Л.* Становление деспотического самодержавия в России // *История СССР*. – 1991. – №4. – С.56–57.

⁴⁰ *Повесть временных лет*. – С.70.

⁴¹ Там же. – С.72.

⁴² Там же. – С.73–75.

⁴³ Там же. – С.78–79.

переважав Всеволода і по суті правив у дуумвіраті. Він прагнув єдиновладдя, і тільки смерть зупинила його⁴⁴. Улітку наступного, 1077-го, року з вигнання повернувся Ізяслав, і Всеволод віддав йому київський стіл. Він почав правити спільно зі Всеволодом. Цей новий дуумвірат, що склався, мабуть, за інерцією, *de facto*, виявився швидкоплинним і діяв трохи більше року. З жовтня 1078 р. Ізяслав загинув у битві зі своїми небожами (князями-ізгоями) Олегом Святославичем і Борисом В'ячеславичем, котрі збройним шляхом намагались одержати батьківські землі⁴⁵.

У жовтні 1078 р. на київський стіл сів останній серед тріумвірів-Ярославичів – Всеволод. Проте його правління (1078–1093 рр.) не стало часами реставрації одноосібної монархії на Русі, про що часом можна прочитати в науковій та особливо популярній літературі. Адже Всеволод залучив до керівництва країною старшого сина Володимира (Мономаха). Родинний дуумвірат батька й сина протримався до смерті Всеволода і стабілізував політичне становище на Русі. Дієвість цього монархічного дуумвірату засвідчено «Повістю временних літ». У літописі Володимир діє звичайно від імені Всеволода, виконуючи головні обов'язки загальноруського князя: замість нього веде війсьсько в походи, залагоджує стосунки поміж князями, у разі необхідності приборкує їх. У 1080 р. «заратишася торци переяславьстии на Русь, Всеволодъ же посла на ня сына своего Володимера». Через чотири роки по тому князі-ізгої Ростиславичі вигнали з Володимира-Волинського Ярополка Ізяславича. «И посла Всеволодъ Володимера, сына своего, и выгна Ростиславича и посади Ярополка Володимери»⁴⁶. У ролі одного з дуумвірів Володимир чітко діє в літописній статті 1086 р.: «Приде Ярополкъ из Ляховъ, и створи миръ с Володимеромъ, и иде Володимеръ вспяту Чернигову (де княжив з 1078 р. – М.К.). Ярополкъ же седе Володимери»⁴⁷.

Незадовго до того Давид Ігоревич одержав від Всеволода і Мономаха Дорогобуж. Це не могло не стривожити Ярополка. Напевно, волинський князь слушно побачив у пожалуванні Давидові розташованого недалеко від Володимира-Волинського Дорогобужа намагання київського государя позбавити його Волині взагалі. Тому-то й зважився на відчайдушний і непідготовлений крок. Під 1085 р. (насправді це сталося в 1086-му) «Повість», що відверто симпатизувала старшому Ізяславичу, відзначила: «Ярополкъ же хотяше ити на Всеволода, послушавъ злых советникъ». Дізнавшись про це, київський государ послав проти нього Мономаха. Ярополк не став чинити опору, а втік до Польщі, залишивши в Луцьку дружину і всю родину. А «Володимеръ же посади Давыда Володимери, въ Ярополка место»⁴⁸. Так виправдались найгірші побоювання Ярополка Ізяславича. Його суперник заволодів-таки Володимиром-Волинським. Тому через рік «приде Ярополкъ изъ Ляховъ и створи миръ съ Володимеромъ [...] Ярополкъ же седе Володимери»⁴⁹.

⁴⁴ Повесьть временных лет. – С.85.

⁴⁵ Там же. – С.85–86.

⁴⁶ Там же. – С.87.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

Здавалося, Мономах відновив status quo. Але того самого, 1086-го, року Ярополк, якому, певно, не переставала дошкуляти загрозлива присутність Давида поблизу Володимира, несподівано для Всеволода й Мономаха рушив на належний Ростиславичам Звенигород-Галицький і на шляху туди загинув від руки підсланого, мабуть, учорашнім ізгоєм Рюриком Ростиславичем якогось Нерядця – не випадково після вбивства Ярополка той Нерядець утік до Рюрика в Перемишль⁵⁰. А Давид незабаром по тому знову сів у Володимирі-Волинському. Варто відзначити дивовижну солідарність ізгоїв у відстоювання своїх примарних отчин, навіть тоді, коли їх розділяли незгоди і навіть ворожнеча. Остання далася взнаки повною мірою лише через десять років між Давидом Ігоровичем і Ростиславичами. Але тоді, 1087 р., вони з'єднаною лавою пішли на Ярополка, адже в ньому небезпідставно бачили наступника Всеволода на київському столі.

Веломовно й урочисто повідавши про кончину та помпезне поховання Ярополка в київській церкві Св. Петра⁵¹, Нестор далі на десять років (!) неначе забуває про долі Волинської землі та її князів. Але з подальших розповідей «Повісті временних літ», зокрема з викладу рішень Любецького з'їзду князів 1097 р., стає зрозумілим, що Всеволод із Мономахом тоді вирішили розділити цю землю на кілька волостей. Левову її частку зі стольним Володимиром-Волинським одержав Давид Ігорович. Берестейську землю київський государ віддав Святополкові, братові загиблого Ярополка (як додаток до Турово-Пінської волості), а собі взяв Погорину, приєднавши її до власного київського домену⁵².

Для розуміння ситуації важливим виявляється те, що Давид заволодів виділеним 1054 р. Ярославом Володимировичем його батькові Ігореві стольним Володимиром із волостю. Однак на цьому він не заспокоївся і продовжував претендувати на інші волості, хай і належні іншим Ярославичам. Короткозора політика Києва щодо замирення загарбника в підсумку призвела до страшного злочину у княжій родині, скоєного Давидом одразу по завершенні з'їзду в Любечі. Чи було офіційне одержання Давидом Ігоровичем батьківського Володимира простим збігом обставин? Навряд. Занадто активно й відкрито домагався він Волині, щоб Всеволод із сином могли закрити на це очі. Вони думали, мабуть, що бунтівного ізгоя можна втихомирить, надавши йому значне володіння, і він одержав свою отчину. Так уперше на Русі фактично було віддано данину отчинному порядку заміщення княжих столів – задовго до Любецького з'їзду (1097 р.), на якому Ярославичі погодилися з таким порядком⁵³.

Але ж отчинний порядок підривав саму ідею і практику єдиновладної монархії, призводив до її структурного послаблення. Б.Д. Греков уважав найвнимливішим літописним поясненням нездатності Всеволода Ярославича тримати у покорі ізгоїв його старістю й неміччю. Історик писав, що тоді вже настали «нові часи» і приєднався до думки С.М. Соловйова, що за Всеволода почалася боротьба за

⁵⁰ Там же. – С.88.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же. – С.110. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – Л., 1905. – С.77; Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси: Лекции по русской истории: Киевская Русь. – Москва, 1993. – С.49.

⁵³ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998. – С.207–214.

створення відособлених від Києва «вотчин-княжінь»⁵⁴. Неупереджене читання літопису за кінець XI – першу половину XII ст. загалом підтверджує цю тезу, хай боротьба за вотчини й розгорнулася дещо пізніше, у 1130-х рр.

Думаю, що мав рацію О.Є.Пресняков, коли стверджував, що ізгої розхитували підвалини держави, а Всеволод був не у силі довести до кінця політику концентрації волостей і пішов на поступки отчичам окремих частин Руської землі. Ці поступки підготували рішення Любецького з'їзду⁵⁵. Але при цьому він так само, як і більшість істориків, не враховував тієї важливої обставини, що Всеволод Ярославич правив на Русі не одноосібно, а в родинному дуумвіраті з сином Мономахом⁵⁶.

Важко нині відповісти на запитання: чим була викликана непослідовність київських дуумвірів у справі об'єднання держави (до чого вони явно прагнули) і, відповідно, утриманні в покорі підвладних їм князів? Можна було б пояснити її м'якою й поступливою вдачею Всеволода Ярославича, його небажанням удаватися до сили навіть тоді, коли, здавалося, без цього не обійтися. Але ж він мав сина та співправителя Володимира, котрому було не позичати ані державного розуму, ані рішучості, ані полководницького вміння, що він не раз демонстрував упродовж тривалої військової й дипломатичної кар'єри. Напевно щось, не підвладне Всеволодові та Володимирові, перешкоджало їм постійно утримувати в покорі князів-ізгоїв.

Це «щось» лежало, на мій погляд, в юридичній площині. Адже правове поле «ряду» 1054 р. у сфері престолонаслідування й розподілу волостей обмежувалось єдиним, першим, поколінням Ярославичів, п'ятьма синами старого князя. Навіть старший і дорослий на той час онук Ярослава – Ростислав Володимирович не був унесений до «ряду». І хоча не існує впевненості в тому, що заповіт Ярослава Володимировича дійшов до нас у повному, не викривленому вигляді, історикові доводиться виходити з відображеного в літописах тексту. Мабуть, тому Всеволод Ярославич і його син мали враховувати прагнення ізгоїв одержати батьківські спадки, здаючи собі справу з того, що ті прагнення мають під собою підстави. Принаймні, моральні.

Як би там не було, Всеволод із Мономахом на початок 1090-х рр. загалом задовольнили претензії небожів на більші чи менші волості. Здавалося б, останні роки життя старого государя могли минути мирно та спокійно. Цього не сталося. Небожі вимагали від нього все нових і нових волостей, а йому (реально Мономахові) доводилось або задовольняти їхні апетити, або гримати на них, і це затьмарювало життя Всеволода Ярославича («Сядящю бо ему Къеве, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти (волості – *М.К.*) ов сея, ово же другие; сей же, омиряя их, раздаваше власти имъ»⁵⁷). Ці, не названі літописцем, небожі й були ізгоями.

Безпосередні та щирі слова Нестора свідчать насамперед про загальну неуспішність миротворчої політики Всеволода і Володимира стосовно ізгоїв.

⁵⁴ Греков Б.Д. Киевская Русь. – С.499.

⁵⁵ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси... – С.48.

⁵⁶ Котляр М.Ф. Князі-ізгої та удільна роздробленість Русі // Український історичний журнал. – 2011. – №3.

⁵⁷ Повесть временных лет. – С.91–92.

Вона не принесла батькові й синові задоволення, а державі – єдності. Залишаючи цей світ, Всеволод покинув Русь, на яку насувалася хвиля усобиць. Вона затопила країну вже через рік по його смерті.

Не дивно тому, що коли 13 квітня 1093 р. помер Всеволод Ярославич, князі й бояри, призвичаєні до того, що в державі фактично правив Володимир Мономах, сподівалися на його вокняжіння в Києві. Але Володимир учинив інакше. У той час він вирішив дотриматися традиційного принципу заміщення київського стола – родового старійшинства, за яким влада передавалася старійшому в князівському роді. А серед онуків Ярослава таким був Святополк, адже доводився сином старшому серед Ярославичів – Ізяславові. Святополку й передав Мономах київський стіл. А сам поїхав княжити до Чернігова⁵⁸. Наступним за старшинством після Святополка серед онуків Ярослава Володимировича був Олег Святославич – жадібна й нерозбірлива у засобах людина, що він яскраво продемонстрував у 1094–1097 рр. Так само не мав високих моральних рис і державного розуму інший онук Ярослава – Давид Ігорович. Обидва князі в 1090-х рр. особливо дошкуляли київській владі.

На перший погляд, на Русі відновилася одноосібна монархія. Проте цього не сталося. Уже на початку перебування на київському столі, у травні 1093 р. Святополк Ізяславич запропонував Володимирові Всеволодичу разом керувати державою. Бояри Святополка порадили йому: «Послися к брату своєму Володимеру, да бы ти помоглъ». Мономах охоче відгукнувся на прохання Святополка⁵⁹. Мабуть, дуумвірат Святополк–Мономах утворився 1094 р., коли Олег Святославич змусив Володимира Мономаха повернути йому Чернігів із князівством і податися до батьківського Переяславля.

Але активна діяльність дуумвірів почалася лише наприкінці лютого 1096 р., коли вони скликали південноруських князів для походу проти половецьких ханів. Лише Олег Святославич ухилився від участі у загальноруській справі, адже здавна спирався на половців у міжособній боротьбі. Дуумвіри приборкали Олега й у покарання відібрали в нього Чернігів із землею, віддавши його молодшому братові Олега – Давидові⁶⁰. Відтоді дуумвірат постійно діяв аж до кінця життя Святополка. Причини його стійкості полягали, з одного боку, у постійній небезпеці від половців, з іншого – у необхідності приборкання міжкнязівських чвар на Русі, насамперед утихомирення чернігівських Святославичів.

Смерть Святополка (16 квітня 1113 р.) призвела до одноосібного вокняжіння в Києві Володимира Всеволодича Мономаха й відновлення на короткий час (востаннє в історії Русі!) *одноосібної* монархії. Його не надто довге правління (1113–1125 рр.) призвело нарешті до стабілізації й підвищення ролі центральної влади, зміцнення держави та незмірного піднесення авторитету государя⁶¹. Єдиновладність Володимира виявилась у тому, що він, подібно до свого прадіда Володимира Святославича й діда Ярослава Мудрого, вільно та

⁵⁸ Там же. – С.92.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же. – С.95, 97, 109–110. Це сталося на Любецькому з'їзді князів 1097 р.

⁶¹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси... – С.63, 69.

за власною волею переводив князів-родичів з однієї волості до іншої, не беручи до уваги ані принципів родового старійшинства, ані отчинності.

У 1117 р. його старший небіж Ярослав Святополчич у голос висловив невдоволення тим, що Мономах перевів із Новгороду Великого поближче до Києва, у Білгород, свого старшого сина Мстислава, щоб передати тому у спадок київський престол. Це порушувало порядок родового старійшинства, за яким першим претендентом на загальноруську владу був саме Ярослав. Лише слів обурення останнього вистачило для того, щоб Володимир Всеволодич зібрав покірних йому князів, пішов на того, котрий сидів тоді у Володимирі-Волинському, і силою приборкав його: «И наказавъ его Володимеръ о всемъ, веля ему к собе приходити: “Когда ты позову!”»⁶². Таким чином, уже на початку свого київського князювання Володимир відмовився від древнього порядку родового старійшинства й відтоді вважав великокнязівський престол спадковим володінням своєї родини. Він і передав київський стіл старшому синові Мстиславу (період київського князювання: 1125–1132 рр.). Мономах і Мстислав були останніми одноосібними господарями у країні. Вони на власний розсуд роздавали престоли, переміщували князів з однієї волості до іншої, приборкували непокірних.

Отже, важливою особливістю монархічної влади на Русі у другій половині XI – на початку XII ст. було спільне правління старших членів дому Ярославичів. Воно здійснювалось у формі дуумвіратів і тріумвіратів та сприяло усталенню міжкнязівських відносин, стримуванню усобиць і подоланню загрози з боку степовиків. Уже перший тріумвірат Ярославичів (1054–1073 рр.), попри егоїзм і постійну незгодженість дій його членів, певною мірою виконував ці завдання. Для часів Всеволода Ярославича і Святополка Ізяславича (1078–1113 рр.) дуумвіратний спосіб правління найбільше, мабуть, відповідав умовам часу⁶³. Із 1130-х рр. на Русь насувається удільна або феодална роздробленість.

⁶² Повесть временных лет. – С.129.

⁶³ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – С.245.

In current article researched the development of east Slavic (later – old-rus') society during 9–12th centuries. Also marked the difficulties of sources and theoretical plans on the way of ethno-cultural and ethno-social studies of the middle Ages (exactly the early ones); covers the singularities of self-awareness and ethnical self-identification of then human. The establishment of Rus' society browses from the 9th century, from the Varangian dynasty statement in the country. Author analyses the processes and events of social life in combination with researching of stages of State development of Rus' until 12th century.

Keywords: state, society, eastern Slavs, folk, ethnos, class system, Rurikids.

Л.В.Войтович *

ГОЛЬМГАРД: ДЕ ПРАВИЛИ РУСЬКІ КНЯЗІ СВЯТОСЛАВ ІГОРЕВИЧ, ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВИЧ ТА ЯРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ?

У результаті довголітніх археологічних досліджень в основному було підтверджено, що до середини XI ст. в Новгороді Великому не існувало дитинця та укріпленого околиного граду, а новгородські «кінці» були окремими неурфортифікованими селищами. За скандинавськими джерелами, перші «новгородські» князі перебували в Гольмгарді. Де було це місце: на Рюриковому Городищі, новгородському Славні, у Новгороді на Лузі чи деінде? Нижче здійснюється спроба локалізації Гольмгарда за писемними, археологічними джерелами, аналіз часу та обставин його виникнення й занепаду.

Ключові слова: Гольмгард, Новгород на Волхові, Новгород на Лузі, Рюрикове Городище, Гньоздово, Сюрнес, шлях «із варяг у греки».

Поступове усвідомлення істориками того факту, що літописного Новгороду на річці Волхові до 1044 р. не існувало, і всі події, зафіксовані про нього літописами до цього часу, мають відношення до іншого міста, ставлять питання про пошук місця розташування останнього на території Східної Європи, що дозволить дати відповідь на запитання, де ж правила до свого вокняжіння в Києві Святослав Ігорович, Володимир Святославич, Ярослав Володимирович? Чимало істориків, які ще перебувають у полоні уявлень про існування давнього «новгородського» періоду, поспішили ототожнити з цим першим Новгородом Рюрикове Городище або ж навіть Ладогу¹. Поступово пошуки нової локалізації Новгороду почали розгортатися й в інших напрямках. Піонером тут виступив львівський дослідник Ю. Диба, який не тільки запропонував версію народження князя Володимира Святославича у волинському Будятині, а й висунув гіпотезу, що цей правитель почав княжити на Волині².

---

* *Войтович Леонтій Вікторович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені І.Франка*

E-mail: lev67420@ukr.net

¹ Див.: Джаксон Т.Н. Austrj и Gårdum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001.

² *Диба Ю.* Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці // V Ольжині читання, Плісеськ, 7 травня 2010 р. – Л.; Броди, 2011. – С.23–28; *Його ж.* «И сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дни»; перший приклад «музеєфікації» чи літературна містифікація? // Княжа доба: історія і культура. – Вип.5. – Л., 2011. – С.9–28; *Його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (1) // Студії мистецтвознавчі. – Ч.4 (36): Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – К., 2011. – С.20–28; *Його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2): Шлях на Лугу // Там само. – Ч.2 (38). – К., 2012. – С.20–42; *Його ж.* Історико-географічний аспект літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославича: локалізація Будятиного села // Княжа доба: історія і культура. – Вип.6. – Л., 2012. – С.37–70; *Його ж.* Інтерпретація корсунської легенди в будятинській традиції вшанування святого джерела // Старий Луцьк. – Вип.8. – Луцьк, 2012. – С.26–39; *Його ж.* Образ матері святого

Якщо керуватися суто інформацією літописів, то, дійсно, лише в 1044 р. «на весну же Володимиръ (Володимир Ярославич, син Ярослава Володимировича – Л.В.) заложи Новѣгород и сдела его»³. Про розбудову зазначеного міста йдеться в більш пізніх повідомленнях. У 1116 р. «в то же лето Мъстислав (Мстислав Володимирович, старший син Володимира Мономаха – Л.В.) заложи Новѣгород болти первого»⁴, а 1169 р., за князя Романа Мстиславича, «устроиша острог около города»⁵. І ця інформація повністю відповідає знахідкам численних археологічних експедицій. Новгород археологічно досліджений краще від будь-якого іншого центру Русі. Усі спроби знайти в місті шари VIII–IX ст. виявилися марними⁶. Перспективи виявити ділянки із забудовою X ст. також відсутні⁷. Довга дискусія стосовно часу появи новгородських укріплень так і не дозволила довести наявність таких, датованих раніше від згаданих у літопису⁸. Стара, здавалося б добре обґрунтована версія про об'єднання трьох різноетнічних поселень словен, кривичів і мері побудовою дитинця («нового міста») у IX–X ст. не підтвердилася археологічними дослідженнями, адже дитинця до 1044 р. не було⁹. Схоже, мав рацію молодий Б.Треков, досліджуючи волость Жабка: «Сім кінців і погост зі своїми селами складають одну велику волость. Чи не був коли-небудь і сам Новгород Великий у подібному становищі?»¹⁰.

князя Володимира Малуші в українській обрядовій поезії // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині*. – Вип.47. – Луцьк, 2013. – С.212–227; *Його ж.* Літописні свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X ст.: Володимир на Лузі чи Володимир на Клязьмі? // *Княжа доба: історія і культура*. – Вип.7. – Л., 2013. – С.15–30; *Його ж.* Батьківщина святого Володимира: Волинська земля у подіях X ст. – Л., 2014. 484 с.; *Dyba J.* Administrative and urban reforms by Princess Olga: geography, historical and economic background // *Latvijas Arhivi*. – 2013. – №1/2. – L.30–71.

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.181.

⁴ Там же. – С.20, 204.

⁵ Там же. – С.33.

⁶ *Арциховский А.В.* Археологическое изучение Новгорода // *Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА)*. – №55. – Москва, 1956. – С.15, 42–43.

⁷ *Янин В.Л.* Возможности археологии в изучении древнего Новгорода // *Вестник АН СССР*. – 1973. – №8. – С.67–70.

⁸ Див.: *Монгайт А.Л.* Оборонительные сооружения Новгорода Великого // *МИА*. – №31. – Москва, 1952; *Орлов С.Н., Воробьев А.В.* Оборонительные укрепления древнего Новгорода. – Новгород, 1959; *Косточкин В.В., Орлов С.Н., Раппопорт П.А.* Новые данные об укреплениях Новгородского острога // *Памятники культуры*. – Вып.3. – Москва, 1961; *Колчин Б.А.* Дендрохронология Новгорода // *МИА*. – №117. – Москва, 1963; *Его же.* Хронология новгородских древностей // *Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода*. – Москва, 1982. – С.156–177; *Орлов С.Н.* К топографии истории оборонительных сооружений древнего Новгорода // *Учёные записки Новгородского государственного педагогического института*. – Т.1. – Новгород, 1965; *Его же.* По поводу статьи М.Х.Алешковского и Л.Е.Красноречьева // *Советская археология*. – 1972. – №2; *Алешковский М.Х., Красноречьев Л.Е.* О датировке вала и рва Новгородского острога // *Советская археология*. – 1970. – №4; *Их же.* К датировке вала и рва Новгородского острога (ответ С.Н.Орлову) // Там же. – 1972. – №3; *Янин В.Л., Колчин Б.А.* Итоги и перспективы новгородской археологии // *Археологическое изучение Новгорода*. – Москва, 1978. – С.5–56; *Колчин Б.А., Черных Н.Б.* Ильинский раскоп (стратиграфия и хронология) // Там же. – С.57–116; *Янин В.Л.* Тихвинский раскоп // Там же. – С.117–134; *Колчин Б.А., Хорошев А.С.* Михайловский раскоп // Там же. – С.135–173.

⁹ *Янин В.Л., Алешковский М.Х.* Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) // *История СССР*. – 1971. – №2. – С.32–61.

¹⁰ *Треков Б.Д.* Новгородский Дом святой Софии. – Санкт-Петербург, 1914. – С.291.

У міру зменшення шансів на віднайдення Новгород, ранішого за XI ст., почала складатися версія про Холм-Город на Словенському кінці, що його скандинави називали Гольмґардом, як предтечу Новгород¹¹. Новгородські кінці формувалися з середини X ст., але укріплень там ще не було. Найдавніші матеріали на Неревському кінці (перехрестя вулиць Козьмодем'янської й Великої) датуються 953-м роком, на Людиному (ріг Пробойної та Черничної) – 930-ми роками, на Славенському (Михайлівський розкоп) – 974-м роком. Але ці датування не визначальні. У величезному Іллінському розкопі на Славенському кінці (1430 кв. м) нижні горизонти сягають середини XI ст., а більшість розкопаної території на Славні містить матеріали, не старші XII ст.¹² Сумнівною виглядає й версія, за якою сюди в X ст. було перенесено основну частину Рюрикового Городища, покинутого через регрес, тобто зміну берегової лінії озера Ільмень¹³. Зрештою і «Хълмъ» у Новгороді згадується вперше під 1134 р.¹⁴

Виникає закономірне питання: якщо до 1044 р. Новгород на Волхові ще не було, то де ж тоді княжили Святослав Ігоревич, його син Володимир і внук Ярослав? Можливо справді в Новгороді на Лузі?

Задовго до появи Новгород по Західній Двіні, Касплі та Дніпру вікінги дісталися Чорного моря й Константинополя. Цей шлях «із варяг у греки», скоріше всього, відкрили шведський конунг Івар Широки Обійми (650–700 pp.)¹⁵ або норвезький – Ейрік Мандрівник, брат Ейстейна, діда Рюрика, який добрався до Міклагарда (Константинополя) у другій половині VIII ст.¹⁶ Наприклад, відома «Сага про гутів» так описує цей шлях по Західній Двіні (Даугаві):

«[...] попливли до острова поблизу Естланда, який називається Даґе (Гійумаа – Л.В.), і оселилися там, і збудували укріплення. [...] Але й там вони не могли себе прокормити та попливли рікою, яка називається Дюна (Західна Двіна – Л.В.), а по ній через Русаланд. Вони пливли так довго, що припливли у Грінк-ланд (Візантію – Л.В.)»¹⁷.

У численних скандинавських джерелах добре знаний Східний шлях («Austrvegr», від «austr» – «схід», «verg» – «шлях»). Уперше цей термін згадано в поемі скальда Тедольва із Гвініра (друга половина IX ст.). Цікаво, що сини Володимира Святославича – «Вісівальд» (Вишеслав?) та Ярослав – названі

¹¹ Янин В.Л. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований // Новгородский исторический сборник. – Т.1 (11). – Ленинград, 1982. – С.83.

¹² Ершевский Б.Д. Археологические наблюдения в Новгороде в 1969–1974 гг. // Археологическое изучение Новгорода. – Москва, 1978. – С.233.

¹³ Носов Е.Н. Новгород и Новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных (к вопросу о возникновении Новгорода) // Новгородский исторический сборник. – Т.2 (12). – Ленинград, 1984. – С.3–38.

¹⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.23, 208.

¹⁵ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времён до 1000 г.): Тексты, перевод, комментарий. – Т.1. – Москва, 1993. – С.51, 55.

¹⁶ Fornaldar sögur Norðrlanda. – Vol.3 / Ed. K.K.Rafn. – København, 1830. – S.661–674; Jensen H. Eiriks saga víðforla // Medieval Scandinavia: An Encyclopedia / Ed. Ph.Pulsiano. – New York, 1993. – P.160–161.

¹⁷ Сага о гутях / Пер. С.Д.Ковалевского // Средние века. – Т.38. – Москва, 1975. – С.307.

«конунґами східного шляху»¹⁸ («Jaritláfi Austrvegs konungr»¹⁹). На Східному шляху саґи звично розміщують три міста в такій послідовності: Гольмґард («Hólmgarðr»), Київ («Koenugarðr»), Константинополь («Miklagarðr»). Спостереження за топонімами показали, що виникнення назв на -garðr слід датувати часом до початку широкого проникнення скандинавів у Середнє Придніпров'я й інтенсивного функціонування Дніпровського шляху, тобто до другої половини IX ст.²⁰

Скандинавські джерела до XIII ст. не знають Новгород. Володимира Святославича та Ярослава Володимировича вони називають конунґами Гольмґарда. Історики майже однозначно ототожнюють Гольмґард із Новгородом. Знаючи про відсутність у Новгороді матеріалів VIII–IX ст., вони приймають версію про Холм-Город на Славні як попередника Новгороду²¹. І справді, в одній із саґ про давні часи («Саґа про Грольва Пішохода») сказано: «Головний престол конунґа Гардів знаходиться у Гольмґардаборґу, який тепер називається Ноґардар (Nógarðar)»²². «Саґи про давні часи північних країн» містять розповіді про події, які відбулися до 875 р. (тобто до ісландської колонізації). Данський хроніст Саксон Граматик (1140–1216 рр.) почав їх обробляти з 1201 р. для свого монументального зводу «Gesta Danorum»²³, але записувати їх стали близько 1250 р.²⁴, а найдавніші рукописи, які збереглися, відносяться до XV ст. Очевидно, що тоді й з'явилося це уточнення.

Назва «Гольмґард» зустрічається у скандинавських джерелах понад сотню разів, і більше половини згадок – до середини XI ст., тобто до появи Новгороду на Волхові. Найдавніший рунічний напис також початку XI ст. повідомляє: «Інгіфаст велів висікти камінь по Сіґвіду, своєму батькові, він згинув у Гольмґарді, кормчий зі своїми корабельниками»²⁵. Тобто Гольмґард існував як столиця з портом, князівським палацом та міжнародним торгом ще задовго до Новгороду. Норвезькі й ісландські джерела знають окрему категорію купців, які торгували з Гольмґардом – гольмґардафарі («fari» – «мандрівники»), заходячи на Фарерські острови та Ісландію. Поза сумнівами, Гольмґард був добре відомим у скандинавському світі.

¹⁸ Див.: Джаксон Т.Н. «Восточный путь» исландских королевских саг // История СССР. – 1976. – №5. – С.164–170; Её же. Древнескандинавская топонимия с корнем aust- // Скандинавский сборник. – Вып.31. – Таллин, 1988. – С.140–145; Её же. Austrvegr – «Восточный путь» скандинавских викингов // Её же. Austr и Gördum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001.

¹⁹ Agfir af Nóregskonunga sögum / Ed. V.Einarsson // Islenszk fornit. – B.29. – Reykjavik, 1984. – Bl.27.

²⁰ Глазырина Г.В., Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А. На пути «из варяг в греки» // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С.477.

²¹ Див.: Джаксон Т.Н. Hólmgarðk – Новгород: «Город на острове» или «Хълмъ-городъ»? // Её же. Austr и Gördum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001.

²² Fornaldar sögur Nórdurlanda eptir gömlum handritum / Ed. C.C.Rafn. – B.3. – København, 1830. – S.362.

²³ Див.: Davidson H.E. Introduction to Saxo Grammaticus The History of the Danes. – B.I–IX. – Vol.2: Commentary. – Cambridge, 1980.

²⁴ Schier K. Sagaliteratur. – Stuttgart, 1970. – S.81.

²⁵ Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи: Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1977. – №57.

У 9-му розділі трактату візантійського імператора Константина Порфірогенета «Про управління імперією», написаного у середині X ст., у контексті розповіді про формування купецької флотилії для подорожі до Константинополя читаємо, що частина її приходила «із Немогарда (Νεμογαρδός), в якому сидів Сфендослав, син Інгора, архонта Росії»²⁶. Не всі дослідники погодилися з отождненням Немогарда з Новгородом. В.Ляскоронський бачив у цій назві нову, відбудовану частину Києва²⁷, В.Пархоменко – місто, розташоване на цьому шляху південніше²⁸. Д.Б'юрі запропонував кон'єктуру в замість ρ: Νεβογαρδός²⁹, на підставі якої А.Кірпічников зробив висновок, що Святослав Ігорович тримав стіл у «граді на озері Неве», тобто в Ладозі³⁰. Якщо його здогад правильний, то це мало б означати, що у середині X ст. Гольмгарда ще не було, або ж він був незначним населеним пунктом, і Ладога надалі зберігала своє попереднє значення.

Звернімося до найдавніших скандинавських джерел, котрі містять докладну інформацію про Гольмгард. «Сага про Олафа Трюгвасона» оповідає про перебування цього норвезького конунга (968–1000 рр.) у Русі (977–986 рр.)³¹. Збереглися три списки перекладів твору ісландською мовою з латинського оригіналу ченця бенедиктинського Тінгейрарського монастиря Одда Сноррасона (між 1180 і 1200 рр.). Ще один життєпис конунга, зроблений монахом цієї ж обителі Гуннлаугом Лейвсоном, використав Сноррі Стурлусон у своєму «Колі земному» (близько 1230 р.). Але збереглися окремі віси королівського скальда Гальфреда Оттарсона на прізвисько Важкий Скальд (967–1007 рр.), якими користувалися Одд, Гуннлауг і Сноррі³². Отже Олаф Трюгвасон дорогою до Гольмгарда, де при дворі «конунга Вольдемара» перебував його дядько вікінг Сігурд, брат його матері Астрід, був захоплений у полон піратами біля острова Сааремаа та проданий естам у рабство. Його випадково зустрів Сігурд, викупив із неволі й узяв із собою до Гольмгарда. Якось на ринку в місті хлопчик побачив Клеркона, котрий під час його захоплення вбив його годовальника. Юний

²⁶ *Константин Багрянородный*. Об управлении империей: Текст. Перевод. Комментарий. – Москва, 1991. – С.44–45.

²⁷ *Ляскоронский В.* Киевский Вышгород в удельно-вечевое время // Журнал Министерства народного просвещения. – 1913. – №4. – С.232–235.

²⁸ *Пархоменко В.* У истоков русской государственности (VIII–XI вв.). – Ленинград, 1924. – С.34.

²⁹ *Burry J.* The Treatise De administrando imperio // *Byzantinische Zeitschrift*. – Bd.17. – München, 1906. – S.543.

³⁰ *Кирпичников А.Н.* Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. // Историко-археологическое изучение Древней Руси. – Ленинград, 1988. – С.55.

³¹ *Bugge A.* Sandhed og Dig tom Olav Trygvason. – Aarbøger, 1910. – S.1–34; *Koht H.* Olav Trygvason, 968–1000 // *Norsk Biografisk Leksikon* / Ed. A.W.Brøgger, E.Jansen. – T.10. – Oslo, 1947. – S.413–414; *Beyschlag S.* Konungasögur: undersøchingen zur Königssaga bis Snorri // *Biblioteca Arnamagnæana*. – T.8. – Copenhagen, 1950. – S.180–202; *Labuda G.* Olaf Trygwasson // *Słownik starożytności słowiańskich*. – T.3. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. – S.471–472; *Andersen P.S.* Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130 [Handbok i Norges Historie, v.2]. – Bergen, 1977. – S.102–109; *Джаксон Т.Н.* Олав Трюгвасон // *Её же*. Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. – Москва, 2002.

³² *Blöndal S.* Væringjasaga. – Reykjavik, 1954. – S.310–312; *Andersson T.M.* The Icelandic Family Saga // *An Analytic Reading*. – Cambridge, Mass., 1967. – №10. – P.223–228; *Clover C.J.* Hallfredar saga // *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*. – P.263; *Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе. – Москва, 2012. – С.208–209.

Олаф вихопив сокиру й зарубав свого кривдника. За законами Гольмґарда йому загрожувала страта. І тоді вікінґ Сіґурд відвів хлопця до Аллогії – дружини «конунґа Вольдемара», яка взяла його під свій захист. Згідно із саґою, Олаф залишався в Гардариці (Русі) при дворі Володимира ще дев'ять років, зокрема брав участь у поході на Перемишль і червенські гради. Ідеться також про матір князя Володимира, яка вже була німичною, але мала пророчий дар. Вона теж перебувала в Гольмґарді³³. Згадана у сазі конунґова дружина Аллогія – це, поза сумнівами, знана з інших джерел перша офіційна дружина Володимира Святославича – варяжка Олова³⁴. Г.Глазиріна на підставі «Саґи про Інґвара Мандрівника» ідентифікувала Володимирову першу дружину як доньку шведського конунґа Еріка Переможця, батька Олафа Еріксона й діда Інґігерди, дружини Ярослава Володимировича, котру видали за «конунґа фолька зі сходу, з Гардарики»³⁵ в період між 975 і 980 рр.³⁶ Версія, нібито в особі Аллогії поєднано образи св. Ольги та Рогніди Рогволодівни виглядає надуманою³⁷. Таким чином, за «Саґою про Олафа Трюґтвасона», у 977–980 рр. Гольмґард із князівським палацом і великим торгом був столицею конунґа Володимира Святославича. А морський шлях до нього пролягав біля острова Сааремаа.

«Саґа про мешканців Фарерських островів», записана між 1200 і 1215 рр., розповідає про діяльність купців із Гольмґарда в норвезьких водах в останній чверті X ст. Цікаво, що як помсту шведам фарерці розглядали спустошення 995 р. Гольмґарда та островів біля балтійського узбережжя у цьому районі (кі на схід у Гольмґард, і грабують там на островах і мисах)³⁸. Свого часу О.Ридзевська звернула увагу, що йшлося про прибалтійські острови (Сааремаа в Ризькій затоці)³⁹.

«Саґу про Олафа Святого», норвезького конунґа (1014–1028 рр.), який змушений був шукати притулку при дворі Ярослава Володимировича, загинув за спроби повернути трон у битві при Стікластадірі 29 липня 1030 р. і невдовзі був канонізований як святий покровитель Норвегії, почали складати сучасники конунґа. Її варіанти спиралися на скальдичну поему на смерть Олафа, створену під 1040 р. його скальдом і близьким товаришем Сіґватом Тордарсоном (995–1045 рр.)⁴⁰, станси інших його скальдів – Отгара Сварті (XI ст.)⁴¹ і Тормода Берсасона Скальда Чорних Брів (995–1030 рр.), який був

³³ Див.: Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.126–189.

³⁴ Baumgarten N. Saint Vladimir et la conversion de la Russie // *Orientalia Christiana*. – Vol.27. – Roma, 1932. – №79. – P.38–39.

³⁵ Глазырина Г.В. О русско-шведском брачном союзе конца X в. // *Восточная Европа в древности и средневековье*. – Москва, 1988. – С.16–21.

³⁶ Пчелов Е.В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – Москва, 2001. – С.164.

³⁷ Ридзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С.212; Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.186.

³⁸ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.577–579.

³⁹ Ридзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – С.70.

⁴⁰ Turville-Petre G. *Scandic Poetry*. – Oxford, 1976. – P.77–87; Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и её соседей X–XIII вв. // *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1988–1989 гг.* – Москва, 1991. – С.90–93.

⁴¹ Jesch J. The meaning of the narrative moment: Poets and history in the late Viking Age // *Narrative and History in The Early Medieval West* / Ed. E.M.Tuler, R.Balziretti. – Turnhout, 2005. – P.251–256; Grove J. *Recreating Tradition: Sigvatr Hörðarson's Vikingarvisur and Óttarr Svarti's*

разом із конунгом у Русі 1029 р.⁴² Саґа має інформацію про участь юного норвезького короля 1007 р. в поході на Сааремаа (Ейсюсла). Після втрати престолу Олаф перебрався на схід – до «конунґа Austrverg» у Гольмґард, де зимував з Ярославом та Інгігердою⁴³. У 1029 р. він «помандрував на захід, і спочатку вони йшли по кризі замерзлих річок – і так до самого моря. А коли настала весна та крига скресла, вони приготували кораблі й з першим сприятливим вітром напнули вітрила, без особливих пригод відбувши в морську подорож. Конунґ Олаф спрямував свої кораблі до острова Готланд»⁴⁴. В інших варіантах: «[...] і його військо пустилося зі сходу тією зимою до самого моря по льоду, а коли настала весна, поплив він через море»⁴⁵, «[...] по льоду [...] до моря [...] на Готланд»⁴⁶. Отже, із Гольмґарда Олаф зі своїми 200 воїнами взимку 1029–1030 рр. по кризі замерзлих річок рушив до моря, звідки кораблями пішов на Готланд. Це виглядає як шлях із Дніпра Каспелю та Західною Двіною до її гирла, де на Курземському узбережжі були стоянки й факторії скандинавів (наприклад поблизу с. Роя при впадінні однойменної річки в Ризьку затоку виявлено поховання вікінгів у лодіях⁴⁷).

«Саґу про Маґнуса Доброго» записано до 1200 р. за матеріалами стансів королівських скальдів⁴⁸. Розповідаючи про повернення принца Маґнуса в Норвегію – від двору конунґа Ярослава, де він провів багато років в еміґрації, скальди повідомляють, що 1034 р. норвезькі гевдінґи Ейнар Тамбарскельфір та Кальв Арнарсон прибули по Маґнуса в Ладоґу, звідки послали гінців до Ярослава. Отримавши листи безпеки, вони зустрілися з Ярославом і Маґнусом у Гольмґарді. Перезимувавши там, навесні вирушили до Ладоги (Альдейґюборґа), звідти до шведської Сіртуни й далі в Норвегію⁴⁹. За одним із варіантів, вони «взимку були в дорозі до самого моря»⁵⁰.

Окрім того, важливу інформацію зберігають таттри – короткі новели, які пізніше служили матеріалом для саґ. Так, «Таттр про Гаука Довгі Панчохи» відбиває часи норвезького конунґа Гаральда Світловолосого (875–945 рр.), конкретніше 930-ті рр. Останній звертається до Гаука: «Я пошлю тебе до Аустрверґа, щоб ти купив мені всіляких дорогоцінних речей». Гаук відбув на схід, у Гольмґард, де перебув зиму, і в купця-грека придбав для конунґа тканину на мантию та інші цінні речі⁵¹. Отже в 930-х рр. у Гольмґарді функціонував торг, куди заходили візантійські торговці. Подібний і «Таттр про Гудлейка

Höfuðlausn' // Á austrvega. Saga and East Scandinavia: Preprint Papers of the 14th International Saga Conference, Uppsala, 9–15 August 2009 / Ed. A.Ney. – Vol.2. – 2009. – P.327–335.

⁴² De Vries J. Altnordische Literaturgeschichte. – Т.1. – Berlin, 1964. – S.88, 93, 239–251, 260–261; Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.248.

⁴³ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.253–254, 262–263, 272.

⁴⁴ Antiquites Russes / Ed. C.C.Rafin. – Т.1. – København, 1850. – S.352; Sturluson S. Heimskringla. 2 // Islenzk Fornrit. – V.27. – Reykjavik, 1961. – S.343; Heimskringla / Trans. L.M.Hollander. – Austin, 1964. – P.485–486.

⁴⁵ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.260.

⁴⁶ Там же. – С.271, 283.

⁴⁷ Feldmann H., Mühlen H. Baltisches historisches Ostlexikon. – Т.2. – Böhlau; Köln, 1990. – S.241.

⁴⁸ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.385–388.

⁴⁹ Там же. – С.388–426.

⁵⁰ Там же. – С.417.

⁵¹ Там же. – С.625–629.

Гардарицького», у котрому розповідається, як улітку 1016 р. гість Гудлейк дістався через Готланд до Гольмгарда, де купив дорогі візантійські тканини на мантію норвезькому конунгові, хутро та коштовні скатертини. Але дорогою назад біля острова Сааремаа пірат вікінг Торгаут напав на нього, убив і з награбованим добром відплив у Швецію⁵². «Таттр про Еймунда Грінсона» авторства скальда Бйорна Гітделакапі (989–1024 рр.), який упродовж 1009–1011 рр. служив у Русі «конунгові Вальдемару», послужив матеріалом для відомої саги про Еймунда, навколо котрої досі точаться суперечки. Одне не викликає сумнівів – це служба Еймунда в Ярославовому війську в 1016–1019 рр., що почалася з прибуття скандинава до Гольмгарда, де княжив тоді Ярослав⁵³. Один із таттрів присвячено згадуваному скальду Бйорну, який теж служив «конунгові Вальдемару з Гольмгарда». Головним його подвигом стала перемога над Силачем, котрий претендував на трон Володимира⁵⁴. Збереглася також розповідь про норвезького вікінга Бйорна Гервінсона, ворога Гаральда Світловолового, який у 880–920-х рр. торгував у Гольмгарді, потім заснував поселення в Ісландії. Його син Мідв'ярдар-Скетті піратствував на східному узбережжі Балтики («Austrveg») у 920–940 рр.⁵⁵

Отже Гольмгард з останньої чверті IX ст. був відомим центром від Ісландії й Фарерських островів, там функціонував міжнародний торг, куди заходили візантійські купці, а місцеві торгували по всій Балтиці та за її межами. Скандинави добре знали це місто, яке було в певні часи столицею Володимира Святославича та Ярослава Володимировича. У місті був князівський двір із палацом. Зі шведської Сігтуни до Гольмгарда треба було добиратися повз острови Готланд і Сааремаа. Місто мало легке сполучення з Києвом, адже Ярослав Володимирович бував там доволі часто вже після утвердження на Подніпров'ї. Можна ще говорити про наявність у Гольмгарді церкви Св. Олафа⁵⁶ та Готського іноземного двору (купців із Готланда)⁵⁷. Звідси зрозуміло, що Гольмгард не слід ототожнювати з Новгородом на Волхові (включаючи селище на Славні), котрий почав формуватися як місто від 1044 р., а тим більше з гіпотетичним Новгородом на Лузі, де взагалі немає скандинавських матеріалів IX–XI ст. Нехтувати цими фактами неможливо, тим більше, що джерела скандинавського походження надто численні й різноманітні.

Де ж знаходився цей загадковий Гольмгард? Ще О.Ридзевська звернула увагу на етимологію назви: «hólme» – «острів» і «gardr» – «садиба, хутір»⁵⁸. За Б.Кляйбером, «Holmgardr» – «Місто на острові»⁵⁹. На перший погляд, для його розміщення найбільше підходить так зване Рюрикове Городище, розташоване у 2 км південніше Новгорода при витоку р. Волхов з озера Ільмень,

⁵² *Пріцак О.* Походження Русі. – Т.2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2003. – С.199–201.

⁵³ Там само. – С.164–174.

⁵⁴ Там само. – С.283–285.

⁵⁵ Там само. – С.265.

⁵⁶ *Мельникова Е.* Скандинавские рунические надписи. – №89.

⁵⁷ *Бережков Н. Г.* О торговле Руси с Ганзой до конца XV в. – Санкт-Петербург, 1879. – С.61.

⁵⁸ *Ридзевская Е.* Древняя Русь и Скандинавия. – С.110.

⁵⁹ *Kleiber B.* Zu einigen Ortsnamen aus Gardarike // Scando-Slavica. – Т.3. – Kopenhagen, 1957. – S.215–218.

на першій від нього височині-острові, утвореній при роздвоєнні річки на рукави. Городище займає територію 6–7 га, частину якої змито водою. Його укріплення датуються кінцем IX ст., тут знайдено князівські печатки, три скарби дирґемів, візантійські та західноєвропейські монети, залізні гривни з молоточками бога Тора, дві бронзових підвіски з рунами, срібну фігурку валькірії. Тут знаходився князівський двір (із 1136 р. взагалі постійна резиденція новгородських князів). Навпроти, на Перині, було відоме святилище язичницьких богів. Можливо, що саме тут у 989 р. спорудили дерев'яну Софію з двором перших єпископів⁶⁰. Але в X ст. основна частина Рюрикового Городища через регрес озера Ільмень перестала функціонувати. Застереження також викликають фрагменти «Саґи про Олафа Святого», «Саґи про Маґнуса Доброго» та інших творів, автори яких добре знали географію описуваної території. Від Рюрикового Городища до Ладоги проста й легка дорога по Волхову, туди не потрібно довго добиратися «кригою замерзлих річок» або ж чекати цілу зиму. Виглядає, що Гольмґард знаходився трохи далі Рюрикового Городища, а маршрут до нього пролягав повз Ґотланд і Сааремаа через Ризьку затоку та Західну Двіну.

На «Austrverg» (Східному шляху) є ще лише одне місце, яке відповідає скандинавській інформації про Гольмґард – це Ґнєздово на правому березі Дніпра при впадінні р. Свинець, у 12 км західніше Смоленська. Укріплене городище IX–XI ст. із селищем площею 16 га оточене величезним курганным могильником (близько 6 тис. насипів, 200 га), містить багатий масив скандинавських артефактів⁶¹. Не менше третини населення міста становили саме вихідці

⁶⁰ Носов Е.Н. Новгород и Рюриково городище в IX–XI вв. (К вопросу о происхождении Новгорода) // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – Т.1. – Вып.2 б. – Москва, 1987. – С.5–14; Еґо же. Новгородское (Рюриково) городище. – Ленинград, 1990; Еґо же. Городище (Рюриково городище) // Великий Новгород. История и культура IX–XVII вв. – Санкт-Петербург, 2007. – С.138.

⁶¹ Див.: Кусцинский М.Ф. Отчёт М.Ф.Кусцинского о раскопках в Смоленской губернии в 1874 г. // Древности: Труды Московского археологического общества. – Т.9. – Вып.1. – Москва, 1875; Сизов В.И. Курганы Смоленской губернии. – Вып.1: Ґнєздовский могильник близ Смоленска. – Санкт-Петербург, 1902; Спицын А.А. Ґнєздовские курганы в раскопках С.И.Сергеева // Известия Императорской археологической комиссии. – Вып.15. – Санкт-Петербург, 1905; Лявданский А.Н. Материалы для археологической карты Смоленской губернии // Труды Смоленских государственных музеев. – Вып.1. – Смоленск, 1924; Авдусин Д.А. Раскопки в Ґнєздове // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып.38. – Москва, 1951; Еґо же. Ґнєздовская экспедиция // Там же. – Вып.44. – Москва, 1952; Еґо же. Отчёт о раскопках Ґнєздовских курганов // Материалы по изучению Смоленской области. – Вып.1, 2, 7. – Смоленск, 1952, 1957, 1970; Еґо же. О датировке Ґнєздовского кургана с мечом из раскопок М.Ф.Кусцинского // Культура и искусство Древней Руси. – Ленинград, 1967; Еґо же. Ґнєздово и Днепровский путь // Новое в археологии: Сборник статей, посвященный 70-летию А.В.Арциховского. – Москва, 1972; Авдусин Д.А., Тихомиров М.Н. Древнейшая русская надпись // Вестник АН СССР. – 1950. – №4; Авдусин Д.А., Пушкина Т.А. Три погребальные камеры из Ґнєздова // История и культура древнерусского города. – Москва, 1989; Фехнер М.В. О «скрамасаксе» из Ґнєздова // Новое в советской археологии. – Москва, 1965; Ляпушкин И.И. Ґнєздово и Смоленск // Проблемы истории средневековой России. – Ленинград, 1971; Булкин В.А., Лебедев Г.С. Ґнєздово и Бирка (к проблеме становления города) // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974; Булкин В.А. Большие курганы Ґнєздовского могильника // Скандинавский сборник. – Вып.20. – Таллин, 1975; Петрухин В.Я. Ритуальные сосуды из курганов Ґнєздова и Чернигова // Вестник Московского университета: Серия история. – 1975. – №2; Пушкина Т.А. Скандинавские вещи из Ґнєздовского поселения // Советская археология. – 1981. – №3; Еґо же. Три амулета из Ґнєздова // Проблемы археологии Евразии. – Москва, 1991; Жарнов Ю.Э. Женские скандинавские погребения в Ґнєздове // Смоленск и Ґнєздово. – Москва, 1991; Каменеуцкая Е.В. Зольшанская курганная группа Ґнєздова // Там же; Лихтер Ю.А., Щапова Ю.Л. Ґнєздовские бусы: По материалам раскопок курганов и поселения // Там же; Новикова Г.Л. Скандинавские амулеты из Ґнєздова // Там же; Ениосова Н.В., Митоян Р.А. Тигли Ґнєздовского поселения // Археологический сборник [Труды

зі Скандинавії. Городище не розташоване на острові, але річка Свинець сполучена з озером Бездонним, де могла бути гавань, а два малих озера, схоже, є частиною старого річища. Тобто територія давнього міста могла бути островом (містом на острові). А може й Холм-Городом? До Гнєздова легко добратися по Західній Двіні та Касплі лише через один простий волок.

Гнєздово – єдиний великий скандинавський центр на території Русі, справжня назва якого невідома. У пізньому ісландському джерелі, «Книзі Гаука» (1323–1329 рр., «Опис світу і свята мудрість» Гаука Ерлендсона, помер 1334 р.)⁶², міститься перелік давньоруських міст, відомих купцям з Ісландії: «Морамар» (Муром), «Ростова» (Ростов), «Сурдалар» (Суздаль), «Гольмґард (?)», «Сюрнес» (?), «ґадар» (?), «Полтеск'я» (Полоцьк), «Кенугард» (Київ). На думку О.Мельникової, «Сюрнес» («Sýrnes») міг бути Черніговом⁶³. Т.Джаксон запропонувала етимологію від «свинячий мис», уважаючи цей термін скандинавською назвою Свиничеська-Гнєздова⁶⁴. Версія ця не виглядає коректною, адже такий великий скандинавський центр не міг залишитися поза увагою авторів саґ, скальдичних стансів і таттрів, та й назва річки Свинець навряд чи пов'язана зі свинями. Із Йомсбурґа-Воліна до Гольмґарда-Гнєздова справді можна було дійти під вітрилом за два тижні (щодооби по 120 км), лише на останньому відрізу подолавши єдиний волок.

Коли й за яких обставин виник Гольмґард-Гнєздово? Верхів'я Західної Двіни та Дніпра займали кривичі, котрі сформували три союзи, що їх умовно можна назвати полоцьким, смоленським і псковським. Завдяки працям покоління археологів їхні території доволі точно визначено⁶⁵. Основною

ГИМ]. – Вып.111. – Москва, 1999; *Пушкина Т.А.* Трилистные скандинавские фибулы на территории Восточной Европы // Там же; *Фехнер М.В.* Ткани из Гнёздова // Там же; *Авдусина С.А., Енисова Н.В.* Подковообразная фибула из Гнёздова // Гнёздово: 125 лет исследования памятника [Труды ГИМ]. – Вып.124. – Москва, 2001; *Андрощук Ф.А.* Гнёздово, Днепровский путь и финал Бирки // Там же; *Вешнякова К.В., Булкин В.А.* Ремесленный комплекс Гнёздовского поселения (по материалам раскопок И.И.Ляпушкина) // Там же; *Егисова Н.В.* Скандинавские рельефные фибулы из Гнёздова // Там же; *Жарнов Ю.Э.* Гнёздово, Тимерево, Шестовица – историографический миф об однотипности этих памятников // Там же; *Жилина Н.В.* О технологии филигранный украшений гнёздовских кладов // Там же; *Зоценко В.Н.* Гнёздово в системе связей Среднего Поднепровья X–XI вв. // Там же; *Каинов С.Ю.* Ещё раз о датировке гнёздовского кургана с мечом из раскопок М.Ф.Кусинского // Там же; *Каменицкая Е.В.* О возможности определения продукции одного гончара в древнем Гнёздове // Там же; *Кирпичников А.Н., Каинов С.Ю.* Меч с рельефными украшениями рукояти из раскопок гнёздовского могильника // Там же; *Кураев И.В.* Историография варяжского вопроса (по исследованиям погребений Гнёздова) // Там же; *Михайлов К.А.* Древнерусские камерные погребения в Гнёздове // Там же; *Нефёдов В.С.* Археологический контекст «древнейшей русской надписи» из Гнёздова // Там же; *Петрухин В.Я.* Гнёздово между Киевом, Биркой и Моравией (Некоторые аспекты сравнительного анализа) // Там же; *Пушкина Т.А., Мурашева В.В., Нефёдов В.С.* Новое в изучении Центрального селища в Гнёздове // Там же; *Пушкина Т.А., Розанова Л.С.* Производственные традиции в железообрабатывающем ремесле Гнёздова // Там же; *Тунмарк-Нюлен Л.* Гнёздовский меч – изделие готландского мастера? // Там же.

⁶² Див.: *Nauhsbók / Ed. J.Helgason.* – Copenhagen, 1960.

⁶³ *Мельникова Е.А.* Древняя Русь в исландских географических сочинениях // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1975 г. – Москва, 1976. – С.141–156.

⁶⁴ *Джаксон Т.Н.* Sýrnes и Gaðar: загадки древнескандинавской топонимии Древней Руси // Scando-Slavica. – Т.32. – Copenhagen, 1986. – S.73–83; *Джаксон Т.Н., Глазырина Г.В.* Древнерусские города в древнескандинавской письменности. – Москва, 1987. – С.127–128.

⁶⁵ Див.: *Сизов В.И.* Раскопки в Смоленской губернии // Древности: Труды Московского археологического общества. – Т.9. – Ч.3. – Москва, 1887; *Его же.* Отчёт о раскопках в Смоленской и Могилёвской губерниях в 1890 г. // Там же. – Т.15. – Ч.2. – Москва, 1894; *Его же.* О происхождении

археологічною ознакою кривицького ареалу слугує культура довгих курганів – невисоких, схожих на вали земляних насипів завдовжки від 12–15 до 40 м при ширині 5–10 і висоті 1–2 м (зустрічаються й довжиною 50–100 м та більше). У кожному кургані – по декілька урнових або безурнових тілопальних поховань. Ареал цієї культури спочатку поширювався на басейн річки Великої й Псковського озера, верхів'я ріки Ловаті та прилягаючих озер, частину басейну Мсти. Він був густозаселений, тут зафіксовано більше половини довгих курганів. У VIII–IX ст. ареал помітно розширився, охопивши басейни Західної

и характере курганных височных колец преимущественно так называемого московского типа // Археологические известия и заметки. – Т.6. – Москва, 1895; *Его же*. Длинные курганы в Смоленской губернии // Труды XI Археологического съезда. – Т.2. – Москва, 1902; *Его же*. Курганы Смоленской губернии. – Вып.1: Гдовский могильник близ Смоленска // Материалы по археологии России. – Вып.28. – Москва, 1902; *Спицын А.А.* Гдовские курганы в раскопках В.Н.Глазова // Материалы по археологии России. – Вып.29. – Москва, 1903; *Его же*. Удлиненные и длинные русские курганы // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – Т.5. – Ч.1. – Москва, 1903; *Его же*. Отчёт о раскопках, произведённых в 1905 г. И.С.Абрамовым в Смоленской губернии // Там же. – Т.8. – Ч.1. – Москва, 1906; *Кудряшов К.В.* Отчёт о раскопках 1911 г. в Гдовской уезде Санкт-Петербургской губернии // Там же. – Т.9. – Москва, 1914; *Гамченко С.С.* Исследование курганов у д. Сытенки на левом берегу р. Луги в 1908 г. // Там же. – Т.9. – Москва, 1914; *Крейтон В.Н.* Археологические разведки и раскопки в Псковской губернии в течении лета 1913 г. // Труды Псковского археологического общества. – Т.10. – Псков, 1914; *Тищенко А.В.* Отчёт о раскопках 1910–1911 гг. в Новгородской губернии // Известия Императорской археологической комиссии. – Вып.53. – Санкт-Петербург, 1914; *Окулич-Казарин Н.* Материалы для археологической карты Псковской губернии // Труды Псковского археологического общества. – Т.10. – Псков, 1914; *Его же*. Дополнения и поправки к «Материалам для археологической карты Псковской губернии» // Там же. – Т.11. – Псков, 1915; *Лявданский А.Н.* Некоторые данные о городищах Смоленской губернии // Научные известия Смоленского университета. – Т.3. – Вып.3. – Смоленск, 1926; *Лявданский А.Н.* Археологические доследы ў Смаленскай губ. за 1918–1928 гг. // Працы катэдры археолёгіі Беларускай АН. – Менск, 1928; *Яго ж.* Археологические доследы ў Аршанскай акрузе // Праці археалёгічнай камісіі Беларускай АН. – Менск, 1930; *Яго ж.* Археологические доследы ў Віцебскай акрузе // Там же; *Яго ж.* Археологические доследы ў водозборах рр. Сажа, Дняпра і Касплі ў Смалянскай губ. // Там же; *Яго ж.* Курганны магільник каля в. Чаркасова Аршанскае акрузі // Там же; *Яго ж.* Археологические доследы ў Смаленшчыне // Працы сэкцыі археалёгіі. – Менск, 1932; *Чернягин Н.Н.* Длинные курганы и сопки // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып.6. – Москва, 1941; *Тараканова С.А.* Псковские курганы с трупосожжениями // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып.36. – Москва, 1951; *Её же*. Длинные и удлиненные курганы // Советская археология. – Т.19. – Москва, 1954; *Её же*. Псковские городища // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып.62. – Москва, 1956; *Шмидт Е.А.* Результаты изучения археологических памятников Смоленской области в 1949–1950 гг. // Сборник научных работ Смоленского краеведческого научно-исследовательского института. – Вып.1. – Смоленск, 1957; *Его же*. Некоторые результаты изучения памятников третьей четверти I тыс. н.э. в Смоленском Поднепровье // Древности Белоруссии: Материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий (1966). – Минск, 1966; *Его же*. О смоленских длинных курганах // Славяне и Русь. – Москва, 1968; *Его же*. О некоторых особенностях курганных погребений XI–XIII вв. в земле кривичей // Новое в археологии: Сборник статей, посвящённых 70-летию А.В.Арциховского. – Москва, 1972; *Его же*. Племена Смоленского Поднепровья и Подвинья в эпоху великого переселения народов // Социально-экономическое развитие России и зарубежных стран. – Смоленск, 1972; *Седов В.В.* Кривичи // Советская археология. – 1960. – №1; *Его же*. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.). – Москва, 1960; *Его же*. К исторической географии Смоленской земли // Материалы по изучению Смоленской области. – 1961. – №4; *Его же*. Длинные курганы кривичей // Свод археологических источников. – Вып.Е1-8. – Москва, 1974; *Его же*. Смоленская земля // Древнерусские княжества X–XIII. – Москва, 1975; *Его же*. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982; *Штыхов Г.В.* Археология Полоцкой земли за 50 лет // Древности Белоруссии: Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969 г.). – Минск, 1969; *Его же*. Археологическая карта Белоруссии: Памятники железного века и эпохи феодализма. – Минск, 1971; *Штыхаў Г.В.* Вывучэнне курганоў Полацкай землі (X – пачатка XII ст.) // Беларускія старажытнасці. – Менск, 1972; *Loeschke G.* Alte Gräber in der Umgegend von Neuhausen // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. – Dorpat, 1888. – S.200.

Двіни та Дніпра за рахунок балтських племен тушемлинсько-банцерівської культури, які займали цю територію в попередній період. Дальша колонізація кривичів спрямовувалася на верхів'я Волги та Оки, де вона перетнулася з рухом словен і в'ятичів. Одночасно просування кривичів у басейні Мсти зупинилося в результаті активності ільменських словен.

Початки культури довгих курганів відносять до VI ст. Думка С.Тараканової стосовно II–III ст. підтримки не отримала⁶⁶. Схоже, що у процесі ранньої міграції кривичі зустріли в басейні річки Великої – Псковського озера, на стику фінських та балтських племен, найбільш сприятливі умови й тому саме звідси розпочалося їх дальше розселення. Від місцевого населення вони запозичили ритуал «очищення вогнем» місць спорудження курганів, свідченням чого служать зольні піднебіння завтовшки від 2 до 30 см. В областях, раніше заселених фінами, зустрічаються кургани, в основі своїй обложені камінням, що теж свідчить про фінські впливи. Своїх покійників кривичі спалювали на стороні, попіл розсипали рівними шарами по більш-менш значній площі або ж, навпаки, насипали акуратною купкою чи поміщали в невеличку ямку. Часто залишки кремації склалися в урну з кераміки або берести. Способи захоронення зустрічаються трьох типів: на материку або на зольному піднебінні кургану, у насипу на спеціальному майданчику, іноді покритому тонким шаром глини, при цьому після захоронення курган досипався далі, та в уже готовому кургані. В останньому випадку залишки захоронювали в неглибоких ямках, або навіть розсипали по вершині кургану (таких «порожніх» курганів найбільше на Псковщині). На Смоленщині мертвих спалювали просто на курганах, залишаючи там останки кремації. На Полоцькому Подвінні й у Подніпров'ї – 33–52% поховань урнові, тоді як на Псковщині їх тільки 10–20%. Кераміка урнових поховань має найближчі аналогії у празько-корчацькій культурі, що підкреслює слов'янський характер її виробників. На Псковщині зустрічається кераміка фінського типу.

Загалом число поховань у довгих курганах коливається від 1–2 до 22. Інвентар доволі бідний: здебільшого рештки жіночих прикрас у вигляді різноманітних бус, пряжки із заліза та бронзи, бляшки з поясних наборів, персні та, рідше, скроневі кільця з дроту. Зустрічаються прикраси, характерні для фінських і лівських племен. Усі ці предмети навіть при найбільш критичному підході дозволяють датувати кургани VI–IX ст., при цьому зазначивши, що окремі речі, наприклад бляшки-шкарлупки чи бронзові пінцети, у VI ст. вже виходили з ужитку, тоді як верхній горизонт цих пам'яток сягає II ст. н.е. Від IX ст. характерною ознакою смоленських і полоцьких кривичів стають браслоподібні зав'язані скроневі кільця.

Цілком зрозуміло, що кривичі були прийшлим населенням у цих ареалах. Між культурою довгих курганів і попередніми культурами існує певний розрив («Перъвиі насельници [...] въ Полотъски кривичи»)⁶⁷. Кривичі були частиною антського масиву, активність готів і гунів змусила їх мігрувати вгору

⁶⁶ Див.: Тараканова С.А. Длинные и удлинённые курганы // Советская археология. – Т.19. – Москва, 1954.

⁶⁷ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – Москва, 2001. – Стб.14.

по Дніпру, унаслідок чого на рубежі V–VI ст. вони зайняли найбільш доступну нішу в районі басейну річки Великої та Псковського озера на стику балтського й фінського ареалів. У VII ст., отримавши підтримку нової хвилі слов'янської міграції – словенів, вони зуміли здолати опір балтів і фінів та почали перемагати у складних асиміляційних процесах, запанувавши «на верхъ Волги, и на верх Двины и на верх Днепра»⁶⁸. Д.Мачинський пропонував уважати полочан, які осіли в басейні р. Полоті й на середній Західній Двіні, відламом словенської міграції, що загубився серед кривицького ареалу⁶⁹, але це радше данина захопленню дослідника ільменськими словенями. Не даремно ж пізніші літописці називали полоцьких князів – кривськими⁷⁰.

Етніонім кривичів виводять від міфічного родоначальника Крива. Давня гіпотеза про їх можливе західне походження⁷¹, підтримана В.Седовим⁷², похідна від ідеї про надвіслянське коріння слов'янства. Стосовно кривичів її спростували М.Артамонов⁷³ та Е.Тиніссон⁷⁴. Мовна архаїка кривичів скоріше відбиває давні субстрати до розділення слов'ян на дві діалектні групи. Не виключено також, що смоленські кривичі отримали у VIII–IX ст. підтримку з боку словенського племені смолян, частина яких у цей період перемістилася з Південно-Західної Болгарії у верхів'я Дніпра. Особливості ареалу смоленських кривичів, безперечно, наслідок впливу попередніх балтських культур⁷⁵.

Перші кривицькі городища відносяться до VIII ст. Найдавніше з них Ізборськ, збудований на високому місці при впадінні безіменної річки в озеро Городищенське, зв'язане водним шляхом із Псковським. Із двох сторін городище захищене крутими схилами, а з напільного боку було споруджено вал завширшки 10 м. Площа раннього городища 90x70 м. Найдавніша кераміка – празько-корчацького типу, будинки – типові для північної групи слов'ян: наземні, зрубні, із дерев'яною підлогою, розмірами від 3,5 до 4 м. Правда, на горизонті IX ст. знайдено дві будівлі розмірами 3,5x3 і 3,5x2,8 м з глинобитними підлогами, характерними для латгальського домобудівництва. Більшість печей слов'янського типу, але зустрічаються й латгальські (з глиняним сподом, намазаним на кам'яну основу, стіни глиняні, а основа захищена вінцем із каменю) та навіть відкриті вогнища круглої або овальної форм, теж характерні для латгалів. Тобто

⁶⁸ Там же. – Стб.8.

⁶⁹ Мачинский Д.А. Миграция славян в I тыс. н.э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – Москва, 1981. – С.49–50.

⁷⁰ Ипатьевская летопись. – Стб.304.

⁷¹ Büga K. Die Vorgeschichte der Aistischen (Baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung // Streitberg Festgabe. – Leipzig, 1924. – S.33; Спицын А.А. Смоленские городища // Работы Першаго съезда досяядчыкаў Беларускае архэалогіі і архэографіі. – Менск, 1926. – С.27–30.

⁷² Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. – Москва, 1970. – С.105–108; Его же. Длинные курганы кривичей // Свод археологических источников СССР. – Вып.У1-8. – Москва, 1974. – С.41; Его же. Восточные славяне VI–XIII вв. – С.58.

⁷³ Артамонов М.И. Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья // Советская археология. – 1974. – №1. – С.251–252.

⁷⁴ Тиниссон Э. Монография о длинных курганах // Известия АН ЭССР: Общественные науки. – №4. – Таллин, 1976. – С.300–305.

⁷⁵ Callmer J. At the watershed between the Baltic and the Pontic before Gnezdovo // From Goths to varangians Communication and cultural exchange between the Baltic and the Black Sea / Ed. by L.Bjerg, J.H.Lind, S.M.Sindbak. – Aarhus, 2013. – P.39–86.

в Ізборську VIII–IX ст. відбувалися певні асиміляційні процеси між балтами та прийшлими слов'янами. У центрі міста знаходився майданчик діаметром 20 м, піднятий вище прилеглої території на 30–50 см. На городищі знайдено сліди ремісничої діяльності, зокрема залізоплавильного, залізообробного та бронзоліварного виробництва⁷⁶. Псковське городище синхронне з Ізборським. Матеріали їх схожі, але на першому більш помітні балтські субстрати IX–X ст. Псков був значно меншим осередком і лише на рубежі IX–X ст. з припливом нових слов'янських поселенців виріс у 5–6 разів та почав розвиватися як ремісничий центр⁷⁷. У Смоленському Подніпров'ї городище VIII ст. не знайдено. Інтенсивна кривицька колонізація у цьому регіоні припадає на IX–X ст. Не виключено, що перші вікінги з'явилися тут одночасно або ж і дещо раніше за кривичів.

У циклі так званих «саг про давні часи» збереглася оповідь про Ейріка Мандрівника. Вона дійшла у трьох пергаменних списках XIV ст., через що її відносять до пізніх саг, створених під впливом лицарських романів⁷⁸, але текст цього твору не містить нічого фантастичного та зберігає пласт давнішого прототипу. Сага розповідає про пригоди конунга вікінгів, який подався на пошуки «землі Одаїнсак» («Óðáins akr») – «левад безсмертя», яка, за переказами, мала бути десь на сході. Ейрік спочатку потрапив у Гардарику (тобто Русь), а потім дістався Міклагарду (Константинополя), де був прийнятий візантійським василевсом⁷⁹. Цей Ейрік Мандрівник доводився рідним братом Ейстейну, який, за сагами, був батьком Гальвдана Старого та дідом Рюрика. Таким чином, діяльність конунга Ейріка, який нібито першим відшукав шлях «із варяг у греки», мала б відноситися до другої половини VIII ст.⁸⁰

Але інші, більш давні, саги розповідають про шведського конунга Івара Широки Обійми (650–700 рр.), який походив із данських Скельдунгів, прийшов до Скандії, прогнав з Упсали Інґлінгів і підкорив собі шведів, Данію, Курляндію, країну саксів, Естланд і всі «східні королівства» аж до Гардарики (Русі), «оволодів [...] усім Аустрікі (Східним шляхом – Л.В.)»⁸¹. Тобто спроби проникнення у Візантію через Східну Європу, використовуючи бази вікінгів південніше Ризької затоки (перші скандинавські поселення у цьому регіоні – Гробіня біля сучасної Лієпаї, Апуоле, Віскаутен на Куршській косі та інші – функціонували у 650–850 рр.⁸²), здійснювалися вихідцями зі Швеції ще з другої половини VII ст. А вже з VIII ст. розповіді про подорожі вікінгів Східним шляхом доволі чисельні. Ігнорувати цю інформацію не можна. Наприклад, відома «Сага про

⁷⁶ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – С.55–57.

⁷⁷ Тараканова С.А. Раскопки в Псковском кремле // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып.21. – Москва, 1947. – С.145–147; *Ей же*. О происхождении и времени возникновения Пскова // Там же. – Вып.35. – Москва, 1950. – С.21; *Белецкий С.В.* Культурная стратиграфия Пскова (археологические данные к проблеме происхождения города) // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вып.160. – Москва, 1980. – С.3–18.

⁷⁸ *Jensen H.* Eiriks saga víðförla // *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*. – P.160–161.

⁷⁹ *Fornaldar sögur Nordrlanda*. – Vol.3 / Ed. K.K.Rafn. – København, 1830. – S.661–674.

⁸⁰ *Войтович Л.* Князь Рюрик. – Біла Церква, 2014. – С.27–29, 55.

⁸¹ *Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времён до 1000 г.): Тексты, перевод, комментарий. – Т.1. – Москва, 1993. – С.51, 55.

⁸² *Глазырина Г.В., Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А.* Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях // *Древняя Русь в свете зарубежных источников* / Под ред. Е.А.Мельниковой. – Москва, 1999. – С.461.

гутів» описує шлях до Константинополя через Західну Двіну, тобто оминаючи Ладоґу⁸³. Зрештою інакше й не могло бути, ураховуючи, що морське узбережжя біля гирла Німану та Західної Двіни контролювали інші групи вікінгів, конкуренти Ладоґи. Маючи інформацію про казкові багатства Сходу, вони не могли не шукати шляхів в обхід Ладоґи. Крім того, маршрут по Західній Двіні був найкращим, оскільки включав у себе лише один волок – із Касплі у Дніпро якраз навпроти Гнєздова-Гольмґарда.

На Східному шляху крім Гольмґарда саґи звично розміщують ще два міста: «Кoenugarðr» (Київ) і «Miklagarðr» (Константинополь). Виникнення топонімів на -garðr слід датувати до другої половини IX ст.⁸⁴ Археологічні дослідження дозволяють стверджувати, що Гнєздово як місто з городищем площею 16 га, гаванню та курганными могильниками, активно функціонувало вже в IX–X ст.⁸⁵ Чверть його населення (якщо не більше) становили скандинави⁸⁶.

Версія про Гнєздово як погост Києва поблизу центру кривичів – Смоленська виглядає непереконливо⁸⁷. Схоже, що Г.Ловмянський мав рацію, пов'язуючи Олега зі Смоленськом⁸⁸. Він керувався текстом І Новгородського літопису (з урахуванням реконструкції О.Шахматова): «И бысть у них князь Олегъ, мужъ мудръ и храбръ. И начаша воевати вьсюду и налезоша Дънепръ реку и Смольньскъ градъ»⁸⁹. Такої ж думки дотримувалися й інші дослідники⁹⁰. Очевидно, до корегування літопису Мстиславом Володимировичем на початку XII ст. замість Смоленська в тексті стояла назва Гольмґарда-Гнєздова. Після занепаду Волзького шляху та скорочення надходження арабського

⁸³ Саґа о гутах // Средние века. – Т.38. – Москва, 1975. – С.307.

⁸⁴ Глазырина Г.В., Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А. На пути «из варяг в греки» // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С.477.

⁸⁵ Шмидт Е.А. Связи Скандинавии с землями кривичей в середине – второй половине IX в. // X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. – Ч.1. – Москва; Ленинград, 1986. – С.173–174; *Его же*. Древнейшие пути из Днепра в Западную Двину // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоквасова. – Чернівці, 1993. – С.83–86; *Его же*. Древние пути с Днепра через водораздел в Западную Двину // Тверский археологический сборник. – Вып.1. – Тверь, 1994. – С.129–133; *Его же*. Варяги и Смоленские кривичи // Международная конференция, посвящённая 100-летию со дня рождения профессора В.И.Равдоникаса. – Санкт-Петербург, 1994. – С.53–55; *Его же*. Гнєздово – протгород конца IX–X вв. н.э. // Гнєздово: история и современность. – Смоленск, 1998. – С.19–31; *Его же*. Древнейшие поселения в Гнєздово // Смоленск и Гнєздово в истории России. – Смоленск, 1999. – С.105–118; *Его же*. Племена культуры длинных курганов и Гнєздово в конце IX – начале X вв. // Гнєздово: 125 лет исследования памятника [Труды ГИМ, вып.124]. – Москва, 2001. – С.34–39; *Его же*. Раскопки курганов «Лесной группы» у дер. Гнєздово // Смоленские древности. – Вып.4: К 85-летию Е.А.Шмидта. – Смоленск, 2005. – С.212–226; Callmer J. At the watershed between the Baltic and the Pontic before Gnezdovo. – P.49–86.

⁸⁶ Авдусин Д.А. Скандинавские погребения в Гнєздово // Вестник МГУ: Серия «История». – 1970. – №1. – С.74–86; Шмидт Е.А. Об этническом составе населения Гнєздова // Советская археология. – 1970. – №3. – С.102–108; Жарнов Ю.Э. Женские скандинавские погребения в Гнєздово // Смоленск и Гнєздово. – Москва, 1991. – С.203; Шулаков В.И. К вопросу об этническом составе Гнєздова // Смоленск и Гнєздово в истории России. – Смоленск, 1999. – С.38–41.

⁸⁷ Петрухин В.Я., Пушкина Т.А. К предистории русского города // История СССР. – 1979. – №4. – С.100–112.

⁸⁸ Ловмянський Х. Русь и норманны. – Москва, 1985. – С.138–142.

⁸⁹ Див.: Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.541.

⁹⁰ Див.: Авдусин Д.А. К вопросу о происхождении Смоленска и его первоначальной топографии // Смоленск: К 1100-летию первого упоминания города в летописи. – Смоленск, 1967. – С.64–66; Мавродин В.В., Фроянов И.Я. «Старцы градские» на Руси X в. // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974. – С.31.

срібла правитель Ладогі, природно, звернув увагу на прямий маршрут до Константинополя по Західній Двіні та Дніпру, для чого спочатку опанував Гольмгард, а вже звідти – Київ.

Як же називалося це важливе місто на шляху з Балтики у Чорне море: Ёнъоздово, Свиничеськ, Сюрнес, Холм-Город чи Гольмгард? Проблема залишається дискусійною, археологічні матеріали та джерела дають підстави стверджувати, що Гольмгард знаходився на Дніпрі, там була спочатку столиця Володимира Святославича та його синів Вишеслава і Ярослава. У часи Ярослава Володимировича в Ладозі був окремий князівський престол, який займали троюрідний брат княгині Інгігерди Рагнвальд Ульвсон (з 1019 р.) і його син Ульф-Ейлів Рагнвальдсон (помер 1036/1037 р.). Уже це робить сумнівним версію про перебування іншого князя у сусідньому Рюриковому Городищі. Ульф-Ейлів проводив успішну завойовницьку політику на півночі, здійснивши 1035 р. похід до Залізних Воріт у землях пермі⁹¹.

Арабський географ ал-Істахрі (помер 957 р.) у своєму описі земель Хозарії, Волзької Булгарії, а також слов'ян, печенігів, угрів виділив три слов'янських об'єднання: Куяба, ал-Артанія, ас-Славія⁹². Автор користувався більш ранньою працею «Види країн» (920–921 рр.) ал-Балхі (850–934 рр.), а також добrotною купецькою інформацією⁹³. Він докладно описав шлях із Булгара до Куяби, предмети торгівлі (з Артанії, за його інформацією, вивозили чорного соболя та свинець⁹⁴).

«Арта знаходиться між землею хозар і великих болгар, котрі межують із Румом (Візантією – Л.В.) на півночі останнього. [...] Що ж стосується Арти, то ми не пригадуємо, щоби хто-небудь з іноземців мандрував туди, адже вони вбивають будь-якого чужинця, котрий вступив в їхні землі. Вони вирушають униз по воді й ведуть торг, нічого не розповідають про свої справи та товари, і не допускають нікого проводити їх чи вступити в їхню країну»⁹⁵.

Цю інформацію передано також у «Книзі шляхів і країн» (960–977 рр.) Ібн Гаукаля⁹⁶ та в анонімному трактаті 982–983 рр. «Книга про межі світу від Сходу до Заходу» (містить відомості не пізніше першої половини IX ст.)⁹⁷.

⁹¹ Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1862. – С.79.

⁹² *Ал-Истахрий*. Книга путей и царств // Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа. – Вып.29. – Тифлис, 1901; *Вестберг Ф.* К анализу восточных источников о Восточной Европе // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – Февраль. – С.364–370; *Lewicki T.* Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich // *Slavia Antiqua*. – Т.2. – Poznań, 1949/1950. – С.360–363; *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С.411–414.

⁹³ *Крачковский И.Ю.* Арабская географическая литература // *Его же*. Избранные сочинения. – Т.4. – Москва; Ленинград, 1957. – С.194–198.

⁹⁴ *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси. – С.411.

⁹⁵ *Lewicki T.* Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. – С.361.

⁹⁶ *Ибн Хаукаль*. Книги путей и царств // Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа. – Вып.38. – Тифлис, 1908; *Lewicki T.* Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. – С.363–365.

⁹⁷ *Галкина Е.С.* К проблеме локализации народов Восточной Европы на этнической карте географов «школы ал-Джайхани» // Учёные записки центра арабских исследований Института востоковедения РАН. – Москва, 2003. – С.3.

Тут свинець, який вивозили з Артанії, замінено на олово, але у середньовічних текстах ці метали нерідко виступали синонімами.

Відомий арабський географ ал-Ідрізі (1100–1066 рр.), який з 1038 р. працював при дворі сицилійських королів Рожера II та Вільгельма II, у другій частині своєї праці подав відомості, що Арта – це

«красиве місто на укріпленій горі, лежить у чотирьох днях дороги від Куяби і стільки ж від Славії. [...] Що ж стосується Арти, то шейх ал-Гаукаль розповідає, що ніхто з іноземців там не був, так як вони кожного чужинця вбивають, ніхто не наважується їздити в їхні землю. Від них вивозять хутра чорних леопардів і чорних лисиць, і свинець. І це вивозять від них купці з Куяби»⁹⁸.

Більшість дослідників не вагалися щодо локалізації «Куяби» як Києва, шлях до якого з Булгару був добре відомий арабським купцям. Так само локалізувалася «Славія» – як земля ільменських словен. Про її існування араби знали, торгуючи Волзьким шляхом із Ладогою й, можливо, навіть безпосередньо буваючи там. У Ладозі та її околицях знайдено шість скарбів кувачних арабських срібних монет, у тому числі найдревніший у Східній Європі (786 р.)⁹⁹. У 2002 р. під час розкопок частини купецького заїжджого дому у шарах другої половини X ст., поряд із 2500 зеленими бусинками (явно якоюсь торгівельною партією), було знайдено вставку персня-печатки з гірського кришталю, яка містила арабський напис «Допомога моя тільки в Аллаха, на нього я сподіваюсь і до нього звертаюсь», що дає підстави допускати присутність у місті мусульманських купців¹⁰⁰. Невдовзі прості скляні бусинки стали платіжним засобом у розрахунках із фінськими мисливцями, які добували цінні хутра.

А от Артанію де тільки не розміщували! Ї.Грбек локалізував її на балтійському острові Рюген¹⁰¹. Цю ідею підтримали В.Вілінбахов¹⁰² та А.Кузьмін¹⁰³. Х.Френ, виходячи зі співзвучності топоніміки, пропонував варіант: Артанія – Ердзянь – Арзамас¹⁰⁴. Цю здогадку підтримав К. д'Оссон¹⁰⁵. П.Савельєв¹⁰⁶ і О.Шахматов¹⁰⁷ вважали арту фінським плем'ям, локалізуючи його

⁹⁸ Див.: Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси. – С.413.

⁹⁹ Kirpichnikov A.N. Staraja Ladoga / Alt-Ladoga und seine überregionalen Beziehungen im 8–10. Tagen zur Verbreitung und Verwendung von Dirhems in eurasischen Handel // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. – Bd.69. – 1989. – S.322, 324.

¹⁰⁰ Кирпичников А.Н. Новые историко-археологические исследования Старой Ладого // Ладoga и истоки российской государственности и культуры. – Санкт-Петербург, 2003. – С.21.

¹⁰¹ Hrbek J. Der dritte Stamm der Rus nach arabischen Quellen // Archiv Orientalni. – Vol.25. – Praha, 1957. – S.649–651.

¹⁰² Вилинбахов В.Б. Балтийские славяне и Русь // Slavia Occidentalis. – Т.22. – Poznań, 1962. – S.265–266.

¹⁰³ Кузьмин А.Г. «Варяги» и «русь» на Балтийском море // Вопросы истории. – 1970. – №10. – С.28–55.

¹⁰⁴ Frähn C.M. Ibn Fasrlan's ubd anderer Arabes Berichte über dur Russen alterer Zeit. – Sankt-Petersburg, 1823.

¹⁰⁵ d'Ohsson C.M. Der peoples du Caucase et du Nord de la Mer Noire dans le 10 siècle. – Paris, 1828.

¹⁰⁶ Савельев П.С. Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории. – Санкт-Петербург, 1846. – С.85.

¹⁰⁷ Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. – Петроград, 1919. – С.35.

центр у Рязані. В.Бартольд пропонував шукати Арту у землі в'ятичів¹⁰⁸. За П.Смирновим, арабські купці не проникали далі середньої течії Волги та басейну Оки, тому всі три об'єднання знаходилися у землі в'ятичів: Куяба – у гирлі Оки, Славія – північніше, а Артанія – між ними¹⁰⁹. Розміщення останньої на в'ятицьких теренах активно відстоював О.Монгайт¹¹⁰. Численна група авторів підтримала тмутараканську версію¹¹¹. Інші пропонували варіанти у Чернігові¹¹², у районі пізнішої Москви, Ярославля, Ростова та острова Готланд. Г.Ловмянський дійшов висновку, що Арта – літературна фікція, яку потрібно викреслити з можливих осередків Русі¹¹³.

Гольмгард-Гньоздово найбільше відповідає локалізації загадкової Арти. Звичайно, за вісім денних переходів (67,6 км) з Києва до Ладоги не дістатися, як справедливо зауважив О.Монгайт¹¹⁴, але арабські географи та їхні інформатори там ніколи й не були, пишучи з чуток і фіксуючи, що цей пункт приблизно посередині між названими центрами. У Гньоздові є річка Свинець. Покладів свинцю (чи олова) на Смоленському Подніпров'ї ніколи не було. Олово (а також свинець) до XIII ст. видобували лише в Корнуолі (Уельс)¹¹⁵. Запаси свинцю з X ст. почали розробляти також у саксонських горах Гарца. До Гольмгарда-Гньоздова такі цінні на той час метали могли потрапити прямим балтійським шляхом. З оркейнських ярлів походили Рогволод і його сини. Для вікінгів маршрут по Західній Двіні був добре знаним. Що стосується хутра чорного соболя (чорний леопард і чорна лисиця – радше з області пізніших фантазій), то цей найцінніший і найдорожчий соболь («головка») на Смоленщині водився ще на початку XVIII ст. Свого часу він був поширений навіть у нинішніх українських землях¹¹⁶.

Виглядає, що Гольмгард-Гньоздово як Арта став відомим арабським купцям із початку X ст., коли там за участі вікінгів сформувався поважний торговий центр, зв'язаний із Балтикою. Назва Арта (Арта – Орта – Орша – Рша) пізніше

¹⁰⁸ Бартольд В.В. Арабские известия о русах // Советское востоковедение. – Т.1. – Москва, 1940. – С.27.

¹⁰⁹ Див.: Смирнов П.П. Волжський шлях і стародавні руси. – К., 1928.

¹¹⁰ Монгайт А.Л. Некоторые сведения по истории Рязанской земли и исторической топографии Старой Рязани // *Его же*. Старая Рязань. – Москва, 1955. – С.27; *Его же*. Рязанская земля. – Москва, 1961. – С.103.

¹¹¹ Див.: Иловыйский Д.И. Разыскания о начале Руси. – Москва, 1876; Пархоменко В.А. Начало христианства на Руси. – Полтава, 1913; *Его же*. Три центра древнейшей Руси // Известия Отделения русского языка и словесности. – Т.18. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 1913. – С.72–84; *Его же*. У истоков русской государственности. – Ленинград, 1926. – С.34; Мошин В. Treće rusko plemo // *Slavia*. – Т.5. – Прага, 1927. – С.763–781; Юшков С.В. К вопросу о происхождении русского государства // Учёные записки Московского государственного юридического института. – Вып.4. – Москва, 1940. – С.37–39.

¹¹² Рыбаков Б.А. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И.В.Сталина // Вопросы истории. – 1952. – №9. – С.40–62.

¹¹³ Lowmiański H. Początki Polski. – Т.5. – Warszawa, 1973. – С.184–187.

¹¹⁴ Монгайт А.Л. Рязанская земля. – С.104.

¹¹⁵ Див.: Мак-Дормит Р.А. Рудные месторождения / Пер. с англ. – Москва, 1966.

¹¹⁶ Див.: Верхнее Поднепровье и Белоруссия / Сост. В.П.Семёнов-Тян-Шанский, М.В.Довнар-Запольский, Д.З.Шендрик и др. // Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей: В 19 т. / Под ред. В.П.Семёнова-Тян-Шанского. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1905. – С.112; Кириков С.В. Исторические изменения животного мира нашей страны в XIII–XIX вв. // Известия АН СССР: Серия географическая. – 1958. – №1; Сокур И.Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. – К., 1961. – С.19–20.

відбилася у сусідньому місті Орші, уперше згаданому під 1067 р.¹¹⁷, куди й перемістилася частина населення Арти-Гольмгарда після того, як старший син Ярослава Володимировича – князь Володимир Ярославич, котрий 1036 р. отримав престол у Гольмгарді, до якого було приєднано Ладозьке та Псковське князівства із завданням активної політики у сусідніх фінських землях, переніс центр своїх володінь далі на північ, на берег Волхова, у новозаснований Новгород, розташований безпечніше, аніж Ладога, чий кам'яні укріплення в 997 р. зруйнував норвезький ярл Ейрік Гаконсон¹¹⁸. Перенесення князівської резиденції на північ, до Новгорода, збіглося зі змінами у світі вікінгів і різким зниженням їхньої активності в південному напрямку. Усе це й спричинилося до швидкого занепаду Арти-Гольмгарда-Гньоздова та часткового переходу його населення до сусідніх Смоленська й Орші. Дослідження Оршанського дитинця, який знаходився на Замковій горі, на мисі при впадінні річки Оршиці у Дніпро, і займав площу 0,57 га, показало, що він був збудований у другій половині XI ст. невдовзі перед першою згадкою¹¹⁹. Вікінги, котрі перебували на службі в Рюриковичів, перейшли з Володимиром Ярославичем до Новгорода, а слов'янське купецьке та ремісниче населення Гольмгарда зі втратою значення цього центру в основному перебралося до Смоленська та новозаснованої Орші. Тоді ж було закладено ще один опорний пункт на мисі високого правого берега Західної Двіни, при впадінні Касплі, із цікавою й навряд чи випадковою назвою – Сурож.

Таким чином, археологічні дослідження останніх десятиріч поставили під сумнів усталені уявлення та стереотипи щодо походження одного з найбільш значущих міських центрів півночі Русі, змусивши істориків звернутися до перегляду деяких сторінок минулого народів Європи. Ці пошуки мають проходити у всебічному узгодженні писемних джерел із джерелами археологічними.

¹¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб.156.

¹¹⁸ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия. – С.64.

¹¹⁹ Драгун Ю.И. Археологическое изучение детинца древней Орши // Доклады научной конференции аспирантов и молодых учёных, посвящённой 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции: Серия исторических наук. – Минск, 1967. – С.208–215; Штыхов Г.В. Полоцкие кривичи // Очерки по археологии Белоруссии. – Ч.2. – Минск, 1972. – С.89.

Longstanding archaeological researches mainly have confirmed that to the middle of the 11th century, dytynets' or fortified yard didn't exist in Veliky Novgorod (the Great). And non fortified separated villages near Novgorod called "kints" ("ends"), which appeared in the 10th century. From Scandinavian sources it is known about more than hundred is mentioned that duke Novgorod's rulers lived in Holmgard. Where was this city located: in the Rurik's settlement, in Slavna by Novgorod, in Novgorod by Lug or in a different settlement? The article makes an attempt to localize Holmgard on the base writing and archaeological sources. The author analyzes time and circumstances of Holmgard's emergence and decline to find out the place of its location.

Keywords: *Holmgard, Novgorod on Volkhov, Novgorod on Luga, Rurik's Settlement, Gnyozdovo, Sýrnes, trade route from the Varangians to the Greeks.*

В.М.Ричка*

КОРСУНЬ В ІСТОРІЇ Й КУЛЬТУРІ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Розглядаються питання історії взаємин Русі з візантійським Херсоном-Корсунем. Виявляється символотворча роль цього міста у справі навернення на християнство київського князя Володимира й організації церковно-культурного життя в тогочасному Києві. Простежується «пригадування Корсуня» як «місяця пам'яті» Володимирового хрещення в ранньомодерній українській церковній публіцистиці та шляхи його сакралізації в політико-ідеологічній думці Російської імперії.

Ключові слова: Русь, Крим, Корсунь, князь Володимир, місце пам'яті.

Візантійське місто Херсон (античний Херсонес) було важливим торговельно-економічним і стратегічним центром імперії в Північному Причорномор'ї. У давньоруських літописах воно виступає під назвою Корсунь, а прилегла до нього територія Надчорноморщини – «Корсуньстѣй строною». Херсоніти-корсуняни господарювали не тільки на Кримському півострові, вони влаштували свої рибальські факторії й в пониззі Дніпра. Прагнучи забезпечити торговельним флотиліям руських купців безпечний вихід до Чорного моря, ці порубіжні землі намагалася контролювати також Київська держава, що нерідко спричиняло збройні конфлікти між Руссю та «Корсуньстѣй строною». Початок їх урегулювання було покладено угодою 945 р. між київським князем Ігорем та візантійським імператором Константином VII Багрянородним:

«А о Корсньсти странѣ. Елико же есть городовъ на тои части да не имать волости князь Рускии да воюеть на тѣхъ странах и та страна не покаряется вамъ и тогда аще просить вои у насъ князь Рускии да воюеть да дамъ ему елико ему будетъ требѣ. [...] Аще обрящеть въ вустѣ Днѣпрьском Русь Корсуняны рыбы ловяща да не творять имъ зла никакоже. И да не имбюгъ власти Русь зимовати въ вустѣ Днѣпра Бѣльбережи ни у святого Ельферья, но егда придетъ осень да идуть въ дома своя в Русь»¹.

Окрім того, в угоді передбачалося, що в разі появи «в странѣ Корсуньстѣй» войовничих чорних болгар руському князеві належало їх не пускати, адже вони можуть завдати шкоди і його країні. Руські ж купці, судячи з контексту, зберігали право вільної кримської торгівлі. Вони облаштували свій торговий дім у Корсуні ще, як доводять дослідники, наприкінці IX ст.² У середині X ст.

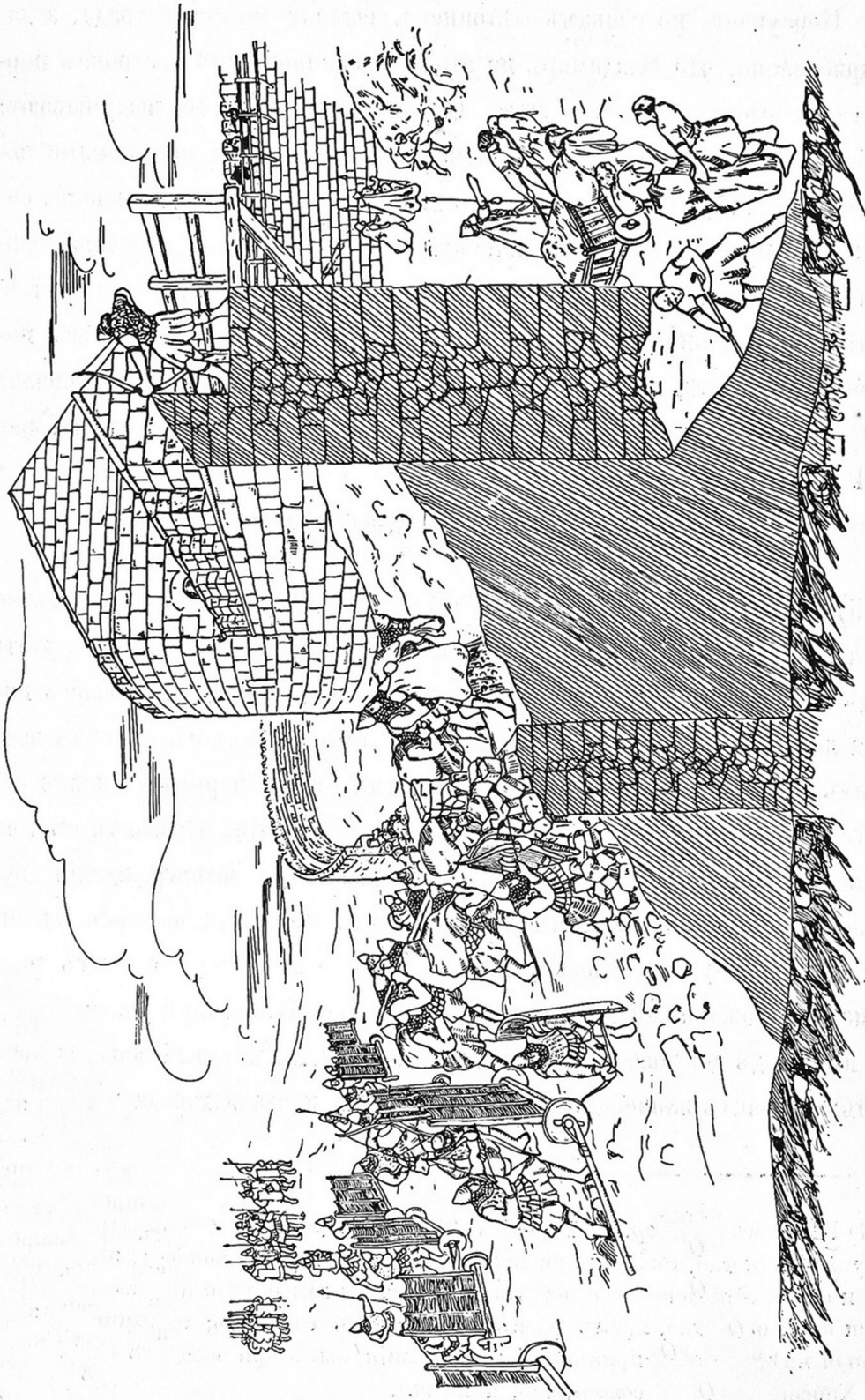
---

* Ричка Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: wolr@ukr.net

¹ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Ленинград, 1926. – Стб.50–51.

² Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Х., 2000. – С.279.

«Облога Корсуня» – малюнок О.Л.Бертьє-Делагарда, опублікований у його статті «Як Володимир облягав Корсунь»
[див.: Известия Отделения русского языка и словесности Императорской АН. – Т.14. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1909]

торговельні й політичні взаємини Русі з візантійським Херсоном-Корсуном регламентуються законодавчо й набувають системного характеру.

Питання спірних територій у Причорномор'ї обумовлювалося також у русько-візантійській угоді 971 р. Київський князь Святослав Ігоревич підтвердив у ній обіцянку свого батька відмовитися від зазіхань на візантійські володіння, зокрема й на Кримському півострові:

«[...] николиже помышлю на страну вашу. ни собираю вои ни языка. ни иного приведу на страну вашу. и елико есть под властью Гречьскою. ни на власть Корсуньскую. и елико есть городов ихъ. ни на страну Болгарьску. да аще инъ кто помыслить на страну вашу. да и азъ буду противенъ ему. и борюся с нимъ. якоже кляхъся ко царемъ Гречьским. и со мною боляре и Русь вся»³.

За правління князя Володимира Святославича (978–1015 рр.) зв'язки Русі з Корсуном набули свого найвищого піднесення. У давньоруських писемних джерелах їх перебіг заховався у суперечливих повідомленнях літописів та агіографічних творів. Центральною подією у змальованій книжниками мозаїчній картині навернення Русі на християнство виступає похід Володимира на Корсунь. Під 988 р. «Повість временних літ» – грандіозний літописний твір початку XII ст., який є головним джерелом для теми нашого дослідження, – сповіщає: «Иде Володимерь с вои на Корсунь град Гречьский»⁴. Далі літописець детально розповідає про довготривалу облогу міста, її труднощі та винахідливість князя, котрий, перерізавши труби, по яких до змучених корсунян надходила вода, змусив останніх відкрити брами перед його військом. Заволодівши градом, Володимир із войовничим запалом продовжив «стукати у грецькі двері»: «Посла Володимерь ко цареви Василью и Костянтину глаголя сице се град ваю славныи взях слышю же се яко сестру имата девою да аще еъ не вдаста за мя створю граду вашему якоже и сему створих»⁵. Після хрещення та шлюбу з грецькою царівною, яка таки прибула до Корсуня, Володимир передав це місто як «віно» своєму шурину Василію II, а сам із тріумфом повернувся до Києва, де і сталося навернення на християнство його підданих.

В іншому давньоруському творі – «Пам'яті й похвалі князеві Володимиру» Якова Мніха, що є новгородською компіляцією середини XIII ст., яка виникла під час канонізації Володимира за княжіння Олександра Невського⁶, подається дещо відмінне від літописних звісток свідчення: «На другое лѣто по крещеньи [Володимир] к порогомъ ходи, на третье Корсунь городъ взя»⁷.

³ Лаврентьевская летопись. – Стб.73.

⁴ Там же. – Стб.109.

⁵ Там же. – Стб.109–110.

⁶ Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру // Известия Отделения русского языка и словесности АН. – Т.29. – Петроград, 1925. – С.136–137. Пор.: Butler F. Enlightener of Rus': The Image of Vladimir Sviatoslavich Across the Centuries. – Bloomington, 2002. – P.77–79.

⁷ Память и похвала князю Рускому Володимиру, како крестися Володимерь и дѣти своя крести и всю землю Рускую от конца и до конца, и како крестися баба Володимерова Олга преже Володимера. Списано Ияковом Мнихом / Изд. А.А.Зимин // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – Вып.37. – Москва, 1963. – С.72.

Історики минулого доклали чимало інтелектуальних зусиль, аби усунути суперечності між різними оповіданнями про Володимирове хрещення, мотиви й дороги, що привели його в Корсунь. Запропонована О.О.Шахматовим у 1906 р. реконструкція повісті про охрещення Володимира в Корсуні, названа ним «Корсунською легендою»⁸, не зважаючи на чаруючу дотепність авторських комбінацій, уміщених у цій публікації, не розв'язала проблему безповоротно. Вона збурила цілу зливу критичних зауважень і покликала до життя низку нових гіпотетичних побудов «реалістичного» відтворення хронології та перебігу подій⁹.

Із-поміж таких історичних реконструкцій чи не найбільш умотивована схема, запропонована в ряді публікацій польським істориком А.Попше. Корсунській виправі Володимира, як доводить дослідник, передувала укладена у вересні 987 р. між Києвом і Константинополем союзницька угода¹⁰. Правляча тоді у Візантії імператорська династія саме переживала вкрай нелегкі часи й потребувала невідкладної збройної допомоги. Імператорське військо влітку 986 р. зазнало поразки в битві з болгарами біля ущелини Траянові Врата, а у грудні того ж року частина військової аристократії підняла повстання. Очолив заколотників полководець Варда Фока, який проголосив себе імператором. Усе це й змусило Василя II (976–1025 рр.) шукати військової підтримки Русі. Арабо-християнський історик Яг'я Антіохійський близько 1066 р. писав:

«І збунтувався відкрито Варда Фока і проголосив себе царем [...] і оволодів країною греків до Дорилеї й до берега моря, і дійшли війська його до Хрисополя. І стала небезпечною справа його. І був нею занепокоєний цар Василій через силу його військ і перемоги його над ним. І виснажилися його багатства, і спонукала його скрута послати до царя русів, – а вони його вороги, – щоби просити їх допомоги йому в такому його становищі»¹¹.

На переговорах у Києві Володимир погодився допомогти Візантії, але в обмін за це просив руки доньки покійного імператора Романа II – принцеси Анни. Це був зухвалий учинок. Двома десятиліттями раніше до однієї з дочок Романа II сватав свого сина німецький імператор Оттон I, однак йому було відмовлено. За інших умов аналогічний результат чекав би, звісна річ,

⁸ Шахматов А.А. «Корсунская легенда» о крещении Владимира // Сборник статей, посвященных академику и заслуженному профессору В.И.Ламанскому по случаю пятидесятилетия его научной деятельности [Отдельный оттиск]. – Санкт-Петербург, 1906.

⁹ Їх історіографічний огляд див.: Ратов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в.: Принятие христианства. – Москва, 1988. – С.220–226; Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – С.281–289.

¹⁰ Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantino-Russian Relation Between 988–989 // *Dumbarton Oaks Papers*. – Vol.30. – Washington, 1976. – P.209–211; Ponne A. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. // Український історичний журнал. – 1990. – №6. – С.20–33; Poppe A. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300 // *Harvard Ukrainian Studies*, 1997. – Vol.XXI, №3/4. – P.322–327.

¹¹ Император Василий Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхъи Антиохийского / Издал, перевёл и объяснил барон В.Р.Розен // Записки Императорской академии наук. – Т.44. – Прил. №1. – Санкт-Петербург, 1883. – С.23.

і на Володимира. Але ж київський князь пообіцяв негайно відправити до Константинополя руський експедиційний корпус для боротьби із повсталими й повернутися разом із народом на християнство. Володимир і сам прагнув прилучити Русь до християнської сім'ї народів тогочасного світу, безперечним сувереном (батьком) якої був візантійський імператор. Для молодих «варварських народів» не було іншого шляху вступити у цю родину цивілізованих народів, аніж зректися свого язичницького минулого. Завдяки родинному спорідненню Володимира з візантійським імператорським домом цей шлях можна було подолати набагато швидше й з немалою політичною вигодою для Києва. Василь II пообіцяв видати за нього свою сестру Анну: «І уклали вони між собою договір про свояцтво й одружився цар русів із сестрою царя Василія, після того, як він поставив йому умову, щоби він хрестився і весь народ його країни, а вони народ великий. І не зарахували себе руси тоді ні до якого закону, і не визивали ніякої віри»¹². Володимир дотримав слова, відправивши до Константинополя 6-тисячне військо¹³. Саме воно врятувало Македонську династію від узурпатора Варди Фоки, розгромивши того в битві під Константинополем навесні 989 р. Сам Володимир вирушив, коли настав час, на Крим¹⁴, щоби покарати корсунян, котрі перейшли на бік політичних супротивників візантійського імператора Василія II та його брата Константина.

«Повість временних літ» поєднала дві версії про місце охрещення Володимира: одна пов'язує його із запрошенням до Києва представників різних віросповідань і «вибором» віри, а інша – з Корсунем. Більш підходящою для давньоруського книжника була остання. Либонь тому він намагався забарвити свою оповідь «документальними» реаліями, прив'язаними до корсунської топографії: «Крести же ся (Володимир – В.Р.) в церкви святого Василья и есть церкви та стоящи въ Корсунѣ градѣ на мѣстѣ посреди града идѣже торг дѣють корсуняне. полата же Володимеря съ края церкве стоить и до сего дне а царицина полата за олтаремъ»¹⁵. Проте, зрозуміло, що перед нами – не застигли сліди безпосередніх спостережень автора над реальною топографією візантійського міста, а радше літературна комбінація, створена на основі перформатування візуально знайомих йому київських реалій, зокрема комплексу будівель княжого двору «города Володимира».

Сумніви стосовно того, що Володимир хрестився в Корсуні, висловлювали ще у часи створення «Повісті временних літ». У цьому й зізнається сам старокіївський книжник, зауважуючи: «Се же не свѣдуше право глаголять яко крестилъся есть в Киевѣ и ини же рѣша в Василеве друзи же инако скажуть»¹⁶. Так само й пізніші історики визнавали хрещення Володимира в Корсуні «не

¹² Імператор Василий Болгаробойца... – С.23–24.

¹³ Див.: *Васильевский В.Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе // *Его же. Труды.* – Т.1. – Санкт-Петербург, 1908. – С.196–210.

¹⁴ В.Г.Васильевський уважав, що Володимир здійснив два походи на Корсунь: перший – до хрещення Русі, а другий – уже після нього (див.: *Васильевский В.Г.* К вопросу о времени и месте крещения князя Владимира // Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. – Ф.96. – Оп.1. – Ед.хр.№1. – Л.6 об. – 7).

¹⁵ Лаврентьевская летопись. – Стб.111.

¹⁶ Там же.

історичним» фактом¹⁷. Проте не виключено, що руський князь став там «катехуменом», тобто «оглашеним християнином».

Згідно з канонами грецького Євхологія, візантійський обряд хрещення передбачав довгий період оглашення істинами християнського вчення. Перше оглашення являло собою підготовчий ступінь на шляху до хрещення. Воно передбачало, що князя, укляклого перед церковним порогом якогось корсунського храму, священник мав би тричі осінити хрестом і сотворити над ним молитву, щоби Бог дарував йому благословення, просвітлення духу й зору. Перше оглашення давало можливість брати участь у церковній службі та, що найголовніше, вступати в повноцінне спілкування з християнами.

Навряд, щоб Володимир чекав закінчення сорокаденного строку першого оглашення в Корсуні. Статус неохрещеного християнина він набув уже в Києві або по дорозі додому. Тут, у колі корсунського й царгородського духівництва, він і прийняв, слід уважати, друге оглашення. Зазвичай воно припадало на другу і третю неділі Великого посту та тривало чотири седмиці, на Святу П'ятницю. На богослужінні, що правилося у цей день між обіднею й надвечір'ям, урочисто проголошувалося закінчення оглашення і приходив, «задокументований підписом з Христом, час спасіння»¹⁸. Наділений таким «документом», Володимир разом із корсунським та царгородським священством і приступив до хрещення підданих своєї країни у водах Дніпра.

Звісно, будь-яка, здавалося б навіть бездоганно верифікована джерелами реконструкція минулого, не дає повної впевненості в тому, «як усе було насправді». Це чи не найважливіше для сучасного історика питання для творців раннього київського літописання так гостро не стояло. Спосіб мислення давньоруських книжників визначав, передусім, християнський типологічний символізм. Ось чому мало чи не кожен літописний персонаж, кожна помітна подія знаходять відповідність у біблійних, передусім старозаповітних подієвих моделях («Аналогія з біблійними подіями давала літописцеві типологію суттєвого. Святе Письмо було для нього і його сучасників семантичним фондом, з якого залишалося вибрати готові кліше для сприйняття, опису й одночасної оцінки того, що відбувалося»¹⁹). Саме за допомогою таких прийомів і вибудована сюжетна канва «Корсунської легенди», що символічно окреслює шлях набуття Володимиром віри й ореолу царственої влади.

Одним із літературних прототипів, якими надихалися її творці, була, як уявляється, історія воцаріння біблійного царя Давида (2 Цар.: 12, 26–30). Подібно до Давидового воеводи, який захопив «царствене» місто, заволодівши його водними ресурсами, Володимир також увійшов до Корсуня завдяки тому, що перепинив доступ води в місто. Не виключено, що так само, як і Давид, він отримав від візантійських імператорів хай і не золотий царський вінець, але якісь інсигнії, або, принаймні, розраховував отримати їх у майбутньому.

¹⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1: До початку XI в. – К., 1991 [репринтне відтворення видання 1913 р.]. – С.577.

¹⁸ Arranz M. Les Sacrements de l'ancien Euchologe Constantinopolitan. Chapitre 2: Renonciation a Satan et adhesion au Christ // *Orientalia Christiana Periodica*, 1984. – Т.50. – P.381.

¹⁹ Данилевский И.Н. Библия и Повесть временных лет: К проблеме интерпретации летописных текстов // *Отечественная история*. – 1993. – №1. – С.79.

Давньоруська державність, так само, як і державності православних південних слов'ян, уявлялася стародавнім мислителям та книжникам як похідне від Візантії, як результат переміщення звідти матеріальних цінностей, «дарів», царственої сили та влади²⁰. У створеній старокиївським літописцем оповіді про Кримський похід Володимира, візантійський Херсон (Корсунь) виступає субститутом Константинополя/Царгорода, який символізує витoki й оплот християнської віри, що їй потрібно не смиренно прийняти від греків, а відвоювати цей дар у нелегкій борні. Воєнне щастя варварського вождя визначають суть трофеї нової віри, що дісталися йому разом із престижним призом – рукою грецької царівни. Останній приписується визначальна роль у справі навернення на християнство Володимира й усїєї Русі. Її призначення сформульоване літописцем у вкладених в імператорські вуста словах: «Обратить Богъ тобою рускую землю в покаянье»²¹. Своєю появою на руській землі вона приносить Володимирові зцілення від важкої недуги:

«По Божью же оустрою в се время разболѣся Володимерь очима и не видяше ничтоже и тужаше велми и не домышляшеться, что створити. И посла к нему царица (візантійська принцеса Анна – *В.Р.*) рѣкучи а ще хощещи избы ти болѣзни сея то вскорѣ крестися, аще ли то имаша избыти недуга сего. Си слышавъ Володимерь рече да аще истина будетъ то поистинѣ велик Богъ будетъ хрестеянескъ. И повелѣ хреститися. Епископъ же корсуньскій с попы царицины, огласивъ крести Володимира. Яко възложи руку на нь абѣ прозрѣ. Видивъ же се Володимерь напрасное ицѣленье и прослави Бога рек топерво увидѣхъ Бога истиннаго»²².

Легенди про зцілення хворого володаря силою хрещення утворювали фундамент історії багатьох християнських держав. В основу цього сюжету було покладено позбавлення від тяжкої недуги візантійського імператора Константина Великого, змальоване в його «Житті» та «Хроніці» Георгія Амартола²³. Як і у випадку Константина, чудесне одужання Володимира символізувало його пробудження до нового життя, життя у Христі. Духовне прозріння/просвітлення князя, котрий у своєму містичному досвіді на шляху до святості, подібно апостолові Павлові (Дії 22: 11, 13), був осяяний світлом Слави Божої, задекларовано й наступним повідомленням «Повісті временних літ»: «Благословенъ Господь Исус Христос иже възлюбил новыя люди Руськую землю и просвѣтил ю крещеньемъ святымъ [...] и бѣ Володимерь же просвѣщен сам и сынове его и земля его»²⁴.

Описане в літопису несподіване осліплення й чудесне зцілення київського князя символізує його духовне прозріння, просвітлення та перевтілення його

²⁰ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – Санкт-Петербург, 1995. – С.24.

²¹ Лаврентьевская летопись. – Стб.110.

²² Там же. – Стб.111.

²³ Див.: Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – С.107–108. Пор.: Ранчин А.М. Хроника Георгия Амартола и ПВЛ: Константин равноапостольный и князь Владимир Святославич // Герменевтика древнерусской литературы. – Вып.10. – Москва, 2000. – С.52–54.

²⁴ Лаврентьевская летопись. – Стб.119–121.

влади, яка відтепер – царствена (гр. «basielia»). Не випадково після хрещення Володимир прибирає ім'я Василя, яке не тільки символізувало його небесного християнського патрона²⁵, але й було тотожним іменню шурина – візантійського імператора Василя II. Значущість такого перевтілення Володимира, перетворення його влади на святу та царствену, підкреслював у «Слові про закон і благодать» перший руський за походженням київський митрополит Іларіон:

«Чловечское еСТЬСТВО СВЪЛЪЧЕ же ся убо каган нашъ и съ ризами ветъхаго человека съложи тлѣннаа, отрясе прахъ невѣрїа и вълъзе въ святую купѣль и породися от духа и води; в Христе крестився въ Христа облѣчеся и изиде от купѣли бѣлообразжюся сын бивъ нетлѣнїа сын воскресенїа, имя прїимъ вѣчно именовито на роды и роды – Василии, им же написася въ книги животныя въ Вышнїим и Нетлѣннѣимъ Іерсалимѣ»²⁶.

Пам'ять про своє прилучення до сім'ї християнських народів і візантійського імператорського дому Володимир унаочнив зримим слідом, збудувавши в Корсуні церкву, яка, за словами літописця, «стоить [в Корсунѣ на горѣ] и до сего днѣ»²⁷. Отже, для старокіївських книжників вона була знаковим у сакральній системі координат християнського світу місцем пам'яті.

Раннє київське християнство було оповите славою Корсуня та його святинь. Збудований Володимиром у Києві перший у Русі кам'яний храм на честь пресвятої Богородиці (більше знаний як Десятинна церква) був щедро прикрашений дорогоцінним церковним начинням, вивезеним із Корсуня. Клір цього головного руського храму у своїй більшості складала, на перших порах, корсунські священнослужителі. Володимир, за свідченням «Повісті временних літ», після закінчення будівництва Десятинної церкви «украси ю иконами и поручи ю Настасу Корсянину и попы Корсуньскыя и пристави служити в неи вдавъ ту все еже бѣ взял в Корсунї: иконы и съсуды и крестъ»²⁸. Складно достеменно визначити, яким був обсяг і склад цих високохудожніх витворів візантійського мистецтва та предметів релігійного культу. Збереглися лише глухі свідчення джерел про шановану споконвіку киянами ікону св. Богородиці, яка називалася Корсунською²⁹. Ця давня, безсумнівно грецького письма святиня посідала визначальне місце серед християнських старожитностей київського першохраму.

Із-поміж інших корсунських трофеїв нової віри, перевезених Володимиром до Києва, привертають також увагу загадкові «мѣдѣнѣ двѣ капищи» та чотири «конѣ мѣдяны [...] якоже невѣдуще мнятъ я мраморяны суща»³⁰. Ця четвірка візантійських бронзових коней, за свідченням літописця, зберігалася в Києві ще й у часи укладання ним свого твору («иже и нынѣ стоятъ за святою Богородицею»). Корсунську квадригу, на думку авторитетного знавця

²⁵ Володимир народився на день св. Василя, який припадав на 1 січня.

²⁶ «Слово о законе и благодати» Іларіона / Изд. А.М.Молдован. – К., 1984. – С.92–93.

²⁷ Лаврентьевская летопись. – Стб.116.

²⁸ Там же. – Стб.121–122.

²⁹ Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С.102.

³⁰ Лаврентьевская летопись. – Стб.116.

давнього мистецтва й архітектури А.М.Грабаря, було встановлено перед входом до Десятинної церкви – вона здіймалася над її фасадом як над триумфальними воротами. Десятинна церква й князівський палац у Києві утворювали таку ж архітектурно-функціональну групу, як церква Св. Марка і палац дожів у Венеції³¹.

Звернімо увагу на ту обставину, що літописець надає неабиякого значення корсунському походженню перших київських християнських реліквій та святинь. Володіння ними підносило престиж нової християнської столиці історично обґрунтованим чином. Як зауважував свого часу Н.П.Кондаков, «під ім'ям “корсунського” у середньовічній Русі розуміли все рідкісне, високе, дивовижне та старожитне. На відміну від “царгородського”, яке було символом витонченості, “корсунське” було майже рівнозначно з “архаїчним”»³².

Із-поміж священних реліквій Корсуня, що заклали духовні підвалини раннього київського християнства, найповажнішою святинєю були мощі св. Климента – четвертого Папи Римського. Учень апостола Петра, він прийняв мученицьку смерть у Херсонесі, де відбував заслання за імператора Траяна (98–117 рр.). «*Passio sancti Clementi*» – джерело, що сягає у своїх витках, на думку фахівців, V ст., повідомляє про те, що аби запобігти посмертному пошануванню останків Климента християнами та зробити їх недоступними для віруючих мучителі святого, отримавши наказ із Риму стратити Климента, прив'язали йому до шиї кам'яний якір і втопили в морі. Але віра місцевих християн була такою міцною, а пошанування мученика – настільки великим, що кожного року за тиждень до дня пам'яті святого (у православній церкві пам'ять, священномученика Климента припадає на 25 листопада за ст.ст. і, відповідно на 8 грудня – за н.ст.) море чудесним чином відходило від берега й відкривало сухий шлях до його гробниці³³. Так тривало впродовж семи століть. Однак із перебігом часу віра місцевих християн потроху підупала і в покарання їм море перестало відступати та відкривати раку з мощами святого.

Коли першовчитель слов'ян Кирило Філософ 860 р., прямуючи з місією до Хозарії, зупинився на зиму у Херсоні-Корсуні, місцеві мешканці вже не могли показати йому те місце, де колись утопили Климента й де раніше щорічно відкривалися його мощі. Унаслідок активних пошуків, що супроводжувалися молитвою, Кирилові вдалося, зрештою, віднайти місце, де спочивали святі мощі. Після перенесення їх від моря до міста їх склали у соборній церкві апостолів Петра й Павла. Неординарній події перенесення мощів до міста Кирило присвятив якийсь твір, грецький текст якого, щоправда, науці невідомий, але, на думку Є.М.Верещагіна, він дійшов до нас у слов'янському перекладі³⁴.

³¹ Грабар А.Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве» //Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы Академии наук (Пушкинского Дома; далі – ТОДРЛ). – Т.ХVIII. – Ленинград, 1962. – С.252.

³² Кондаков Н. Русские клады: Исследование древностей великокняжеского периода. – Санкт-Петербург, 1896. – С.34.

³³ «*Passio sancti Clementi*» спочатку була написана латиною, потім перекладена на грецьку мову, а пізніше й на слов'янську (див.: Лавров П. Памятники христианского Херсона: Жития херсонских святых в греко-славянской письменности. – Вып.2. – Доп.1. – Москва, 1911. – С.172).

³⁴ Верещагин Е.М. Христианская книжность Древней Руси. – Москва, 1996. – С.179–180. Слідом за М.Ф.Мур'яновим давній переклад Кирилового грецького гімну, створеного ним

Наприкінці 867 – у 868 рр. частину останків Климента слов'янські просвітителі перенесли з Херсона до Риму, у дарунок Адріанові II. Їх помістили до єпископської церкви Св. Климента, де наприкінці XI ст. з'явиться фресковий цикл чудес про перенесення мощів святого. На одній із них міститься зображення невеликого острівця, оточеного морем, із невеликим колончастим храмом, представленим у розрізі згідно з прийомами візантійського мистецтва, прийнятими для зображення внутрішнього приміщення. Усередині цієї споруди відтворено престол та якір, а також жінку, яка втратила сина і знаходить його у гробниці св. Климента³⁵. Принагідно зауважу, що у цьому храмі знайшов свій вічний спочинок Кирило-Костянтин Філософ (помер 14 лютого 869 р.). Із кінця 860-х рр. розпочинається стрімке піднесення популярності св. Климента як на заході, так і на сході християнського світу, що виявлялося в будівництві храмів, творах літератури та мистецтва³⁶. Не стояла осторонь цього процесу й Київська Русь.

Як уже зазначалося, повертаючись із Корсунського походу, Володимир привіз до Києва дорогоцінні «трофеї» нової віри, серед яких були й мощі св. Климента. Пізніше їх урочисто помістили в окремі раці в одному з віктарів Десятинної церкви. Святі мощі римського єпископа надавали храмові респектабельності, через що він міг приборати і функції кафедрального, залишаючись водночас великокнязівською усипальницею. Поміщені в одному з віктарів кафедрального собору стольного града Русі, вони утворювали духовну, священну основу київського першохраму. Не випадково саксонський хроніст початку XI ст. Тітмар Мерзбургський називає його не інакше, як «церквою мученика у Христі Папи Климента» («*aeclesia Christi martiris et Papae Clementis*»)³⁷. До цього слід додати, що Климентова церква – храм Богородиці Десятинної в Києві, і в найпоетаємніших глибинах народної пам'яті православних слов'ян залишалася «всім церквам мати»³⁸.

Пошанування св. Климента Римського, стрімке піднесення його культу на Русі наприкінці X – в XI ст. мало велике значення для осягнення національної ідентичності раннього київського християнства. Анонімне «Слово на оновлення Десятинної церкви», складене в 1039 р., прирівнювало Климента до «церковного сонця», яке «оть Рима убо в Херсонь, от Херсоня въ нашу Рускую страну створи приити». Зі пришествям св. Климента до Києва це місто, наповнившись Божою благодаттю, стало «всех градъ славнее». «Слово» називає св. Климента покровителем/захисником Київської держави («заступниче стране Рустей, и венче преукрашенный славному граду нашему (Киеву – В.Р.) и велицей митрополии же мати градом; тобою Рустии князи хвалятся, святители ликують, иереи веселяться, мниси радуются, людие добродушествуют»),

у зв'язку з віднайденням мощів Климента, на слов'янську мову дослідник пов'язував із богослужбовим наслідуванням, виявленим ним у Празничній Мінеї під 30 січня, що зберігається в Російському державному архіві давніх актів (№98, ф.381).

³⁵ Айналов Д.В. Мемории св. Климента и св. Мартина в Херсонесе. – Москва, 1915. – С.10.

³⁶ Бегунов Ю.К. Русское Слово о чуде Климента Римского и кирилло-мефодиевская традиция // Slavia. – R.43. – №1. – Praha, 1974. – S.28.

³⁷ Thietmar von Merseburg. Chronik. – Berlin, 1962. – L.VIII.

³⁸ Див.: Безсонов П. Калеки переходные. – Т.1. – Москва, 1861. – С.295, 299 та ін.; Федотов Г. Стихи духовные (Русская народная вера по духовным стихам). – Москва, 1991. – С.68.

пов'язуючи Рим, Херсонес і Київ в єдину лінію поширення християнства («іже умножи своего Господина талант, не токмо въ Риме, но всему и въ Херсоне, еще и въ Рустемъ мире»)»³⁹. Таким чином, Київська Русь знаходить своє місце у християнському світопорядку, заснованому на апостольській місії.

Прийняття в Русі культу св. Климента Римського було пов'язане не тільки й не стільки з пошуками правлячими колами Київської держави та церкви покровителя-апостола Руської землі до утвердження «нейтрального» у церковно-політичному відношенні культу апостола Андрія⁴⁰, але й, не в останню чергу, із формуванням київської моделі церковного устрою, в однаковій мірі відкритій як християнському Сходу, так і християнському Заходу. Широке пошанування св. Климента⁴¹ мало й екуменічне значення, адже підтримувало ідею єдності західних і східних церков⁴². Літургіко-літературні зв'язки між Києвом, духовне життя якого живилося переважно соками візантійсько-християнської культури, і латинською Європою зберігалися й розвивалися і після розколу із західною церквою, що стався 1054 р.

Святощі мощів римського святого не втратили своєї значущості, слави і поваги в очах предстоятелів і вірних Київської митрополії. Вони й надалі були затребувані в літургічній практиці Руської церкви. Про їх вагоме значення свідчить, наприклад, літописна оповідь про обрання на церковному соборі, який відбувся у Софійському соборі 1147 р., київським митрополитом русина Кліма Смолятича. Два, із числа учасників собору, єпископи – новгородський Нифонт і смоленський Мануїл, висловили сумнів у канонічності поставлення в митрополити Кліма: «Не есть того в законѣ, – заявили вони, – яко ставити єпископомъ митрополита без патриарха но ставить патриархъ митрополита». Натомість глава київського церковного собору – чернігівський єпископ Онуфрій – доводив, що висвячення митрополита можна здійснити мощами св. Климента: «Достоить ны поставити а глава оу нас есть святого Климента. [...] И тако сгадавше єпископи славою святого Климента поставиша (Кліма Смолятича – В.Р.) митрополитом»⁴³. Це був другий випадок за всю історію руського християнства, коли митрополиту кафедру в Києві посів не грек. Підважуючи монополію Візантії на ідейну спадщину «Ветхого Риму», староруська духовна й політична еліта усвідомлювала єдність християнської Європи та вагому посередницьку роль Києва в міжцивілізаційному діалозі між візантійським Сходом і латинським Заходом.

Незважаючи на те, що безпосередні зв'язки Київської Русі з Корсунем були спорадичними, а пізніше й узагалі, либонь, перервалися⁴⁴, пам'ять про джерела християнської віри зберігалась у суспільній свідомості. Яскравим її виявом,

³⁹ Цит. за: Карнов А.Ю. «Слово на обновление Десятиной церкви» по списку М.А.Оболенского // Архив русской истории. – 1992. – №1. – С.109.

⁴⁰ Бегунов Ю.К. Русское Слово о чуде Климента и кирилло-мефодиевская традиция. – С.30.

⁴¹ Див.: Ричка В. Culte du pape saint Clement dans les debuts du christianisme kievien // Il Papato e l'Europa a cura di Gabriele De Rosa e Giorgio Cracco. – Rubbettino Editore, 2001. – P.109–115.

⁴² Пекар А. Екуменічне значення почитання св. Климента, Папи Римського в Київській Русі // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*. – Ser.2: *Analecta OSBM: Sectio 2*. – Romae, 1996. – P.460–475.

⁴³ ПСРЛ. – Т.2. Ипатьевская летопись. – Москва, 2001. – Стб.341.

⁴⁴ Якобсон А.Л. К истории русско-корсунских связей (XI–XIV вв.) // *Византийский временник*. – Т. XIV. – Москва, 1958. – С.116–119.

зокрема, стало поширення в мистецтві Русі так званого корсунського стилю⁴⁵. Культурну спадкоємність Києва та Корсуня засвідчує містобудівна діяльність Володимира. Напевно не випадково, що одне зі збудованих ним на прикордонні Руської/Святої землі, на березі річки Рось, міст отримало назву – Корсунь.

Життя у кримському Корсуні обірвалося у середині XV ст. Проте це сакральне для всього християнського світу місто залишалось об'єктом пригадування в українській суспільно-політичній думці XVII ст. Це, насамперед, було зумовлено інтелектуальними викликами унії, що й пробудило інтерес освічених верств українства до пошуків старокиївських коренів культури та православної віри. Закономірно, що одним із центральних питань історії Київської Русі для української церковної публіцистики XVII ст. стало Володимирове хрещення, його перебіг і доленосне значення. Латинські й уніатські полемісти, прагнучи обґрунтувати ідею споконвічності та неперервності унії між Римом і грецькою церквою, від якої залежала й Київська митрополія, доводили, що хрещення Русі не було пов'язано винятково з іменем Володимира, а відбулося в кілька, розтягнутих у часі, етапів. Ця ідея набула розвитку, зокрема, у творах Петра Скарґі⁴⁶ та цілого ряду інших католицьких й уніатських полемістів⁴⁷. Наприклад, у праці Лева Кревзи «Захист церковної єдності» (1617 р.) ідеться про триразове хрещення Русі: за правління візантійського імператора Михаїла III (Кирило-Мефодіївська місія); за імператора Василя I Македонянина та патріарха Фотія (так зване Аскольдове хрещення) й, зрештою, третє, Володимирове хрещення, за царгородського патріарха Миколая Хрисоверга, який буцімто був в унії із західною церквою⁴⁸. Відтак роль Володимира у справі переродження Русі через хрещення применшується. Ініціатива всіх етапів хрещення приписується Римові. Проте й ця обставина не виключала посередницької ролі Корсуня-Херсона.

У православних творах, наприклад у «Палінодії» (1621 р.) Захарія Копистенського знаходимо іншу систему доказів. Обстоюючи ідею охрещення Русі в декілька етапів, автор доводив, що Володимирове хрещення в Корсуні та повернення його з тамтешнім грецьким духівництвом до Києва знаменувало остаточне й цілковите утвердження християнства в Київській Русі. Саме в Корсуні Володимир

«взялъ отъ Грековъ учителя вѣры: Михаила митрополита, епископы, пресвитеры, монахи книги, спѣваки и весь порядокъ или чинъ набоженства церковного, и такъ зъ побожнымъ и

⁴⁵ Про корсунський стиль у мистецтві Київської Русі IX–X ст. див.: *Кондаков Н.* Русские клады: Исследование древностей великокняжеского периода. – Т.1 – Санкт-Петербург, 1896. – С.29–35. Пор.: *Корзухина Г.Ф.* О памятниках «корсунского дела» на Руси // *Византийский временник.* – Т.XIV. – С.129–137; *Толстая Т., Уханова Е.* Корсунские древности (Христианское наследие и крещение Руси) // *Родина.* – 2002. – №11/12. – С.176–179.

⁴⁶ *Skarga P.* O jedności Kościoła Bożego // *Русская историческая библиотека* (далі – РИБ). – Т.VII. – Санкт-Петербург, 1882. – С.386.

⁴⁷ Див.: *Неменский О.* Трактровка крещения Руси в полемической литературе Западной Руси первой половины XVII в. // *Славяне и их соседи: Раннее средневековье глазами Позднего средневековья и Раннего Нового времени (Центральная, Восточная и Юго-Восточная Европа): Материалы XXIII конференции памяти В.Д.Королюка.* – Москва, 2006. – С.57–61; *Сінкевич Н.* «Никгда бовем апостолове надаремно не ходили»: кілька спостережень щодо культу апостола Андрія у Київській митрополії першої половини XVII ст. // *Болховітінський щорічник 2010.* – К., 2011. – С.144–152.

⁴⁸ *Krewsa L.* Obrona jedności cerkiewnej // РИБ. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1878. – С.223–227.

благочестивымъ войскомъ и зъ добичею спасенною вернулся до Кіева и заразъ митрополита в Кіевъ, архієпископа въ Новгородъ и въ иныхъ мѣстахъ епископы, отъ патріархи Константинопольского посвяченіи, осадили. И такъ отъ того часу Россове вѣру и обряды Грецкіи статечне заховують и задержують»⁴⁹.

У побудовах З.Копистенського Володимирове хрещення Русі за візантійським обрядом і святість Володимира є запорукою вірності візантійським джерелам віри. Такою ж була схема Лаврентія Зизанія – автора опублікованого 1627 р. «Катехізису», детально відтворена П.М.Сасом за рукописним списком XVII ст., що зберігається в Інституті рукопису НБУ імені В.І.Вернадського (ДА. П.566). Дослідник доводить, що

«православні автори першої половини XVII ст., котрі, значною мірою спираючись на праці польських хроністів XVI ст., обстоювали думку про хрещення Русі в декілька етапів, починаючи від хрестительської місії Андрія Первозданного. Висновки, яких дійшли українські книжники зазначеного часу, незалежно від того, відповідали вони історичним реаліям, чи ні, стали відображенням їхніх творчих зусиль щодо знайдення у давньоруському минулому моральної опори для своїх сучасників-співвітчизників, утягнутих у релігійну боротьбу за завоювання достойного місця у Речі Посполитій поряд з іншими народами... Висвітлення українськими книжниками історичної традиції християнізації Русі творило певний моральний фундамент і допомагало сучасникам усвідомити надійність та престижність своїх першовитоків, що так чи так позначалося на орієнтації їхньої історичної свідомості, котра була важливим компонентом ранньомодерної національної свідомості»⁵⁰.

Спонукані полемікою між католиками і православними історіографічні пошуки українських мислителів висунули на перший план питання про православний характер хрещення Русі за Володимира Великого, історико-генетичного зв'язку з киево-руським минулим, що сприяло піднесенню церковного пошанування хрестителя в українських землях, пробудженню інтересу до «місць пам'яті» святого рівноапостольного князя.

У першій половині XVII ст. стараннями архімандрита Києво-Печерської лаври, митрополита київського, галицького і всієї Русі Петра Могили (1632–1647 рр.) відбулася рішуча переорієнтація церковного та інтелектуального Києва на пошук опори в киево-руській княжій традиції та шляхетській еліті, на відміну від альянсу з «козацькою шаблею» доби Могилиних попередників – Йова Борецького та Ісаї Копинського⁵¹. П.Могила доклав чимало зусиль до відтворення пам'яті про княжі часи й, зокрема, піднесення культу св. Володимира:

«Інтелектуали з оточення Могили [...] наново відкрили початки київського минулого. Вони знайшли корені сучасного їм київського сьогодення, що пов'язували його із цим минулим, і встановили історичну тяглість між початками Київської Русі, з одного боку,

⁴⁹ *Копыстенский* З. Палинодия // Там же. – Стб.977.

⁵⁰ *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. – К., 2010. – С.157–158.

⁵¹ *Plokhyy S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – P.237–246.

та Україною початку XVII ст., з іншого. Йдучи слідами Захарії Копистинського та *Віршів на погреб Сагайдачного*, складених 1622 року, Могила перейняв концепцію київського *Початкового літопису*, за якою український народ походив від Яфета. Один зі спудеїв його школи назвав той народ *народом Володимира*⁵².

В укладеній П.Могилою для студентів Київської колегії книзі «Антологія, сирѣч молитвы и поученія душеполезная» ім'я князя Володимира, за підрахунками В.М.Нічик, згадується 19 разів. Як і старокиївські літописці, Петро Могила уподібнював Володимира апостолові Павлу, називав його «вітцем і вчителем, предстоятелем перед Господом за весь руський народ», прославляв за здійснення ним хрещення Русі, за далекоглядну державну політику, яку він проводив, «на высоте стола сидя матере городов богоспасаемого Києва». Ця велика пошана виразилася й у вагомому внеску Могили в розбудову культу князя Володимира саме як київського, українського, святого. Він склав і вмістив в «Антології» тропар, стихиру й кондак на честь князя⁵³. Оповідь про Володимирове хрещення Русі посідає чільне місце також і у складеному Могилою та його однодумцями полемічному творі «Літос» (1644 р.). Його автори вмотивовували, що люд Русі, який у великій кількості згуртувався біля Києва та, «приймавши віру християнську від єпископа корсунського (курсив мій – В.Р.) і перепроваджених із Греції пресвітерів, у річці Дніпро хрестився і віри й церемоніям її був навчений»⁵⁴.

Успішні морські походи козацького війська, зокрема здобуття гетьманом Війська Запорозького Петром Сагайдачним у 1616 р. Кафи й інших турецьких фортець на південному узбережжі Криму⁵⁵, сприяли піднесенню інтересу українських книжників до Корсунського походу Володимира. У складеній 1672–1674 рр. «Хроніці» ігумена Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря Феодосія Софоновича цей сюжет займає окрему главу: «О взятю Корсуня от Владимира и о крещеніи его». Натхненний пам'яттю про переможну виправу козаків, автор своєрідно відкорегував і кримський маршрут військової експедиції Володимира: «По часѣ зобравши воиско руское великое, Владимир выправился до Таврики албо Перекопу и взял славно епод греками мѣсто Кафу. Отколь пошовши, облегли Корсунъ над Чорнымъ морем, мѣсто грецких царей любимое и богатое»⁵⁶.

«Хроніка» Софоновича демонструє, що в тогочасному Києві не згасла пам'ять і про трофеї віри, зокрема голову св. Климента, яку Володимир привіз із Корсуня. Отже, живе чуття духовного єднання з ним продовжувало зберігатися у суспільно-політичній думці та історичній пам'яті українців.

Проте з остаточною утвердженням влади московської правлячої династії над Києвом святий рівноапостольний князь Володимир та пов'язані з його ім'ям «місця

⁵² Шевченко І. Багатоликий світ Петра Могили // *Його ж.* Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Л., 2001. – С.194.

⁵³ Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997. – С.77–78.

⁵⁴ Цит. за: Там само. – С.81.

⁵⁵ Див.: Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. – К., 2014. – С.83–94.

⁵⁶ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. Ю.А.Мицик, В.М.Кравченко. – К., 1992. – С.66.

пам'яті» денационалізувалися й були привласнені чужинцями. Українські книжники, передусім учене духовництво, пристали до офіційно усталеного в Російській імперії погляду на Володимира Великого як «просвітителя Росії», прародителя московських царів, які уявлялись єдиними законними спадкоємцями правителів Русі. Започаткована московськими публіцистами ще починаючи із XV ст. історіографічна традиція про спорідненість династії московських великих князів із київським княжим домом остаточно взяла гору й дозволила обґрунтувати в такий спосіб і їхнє право на землі, історію, культуру Київської Русі.

Значення Володимира як фігури історичної ідентифікації в Російській імперії суттєво зросло наприкінці XVIII ст. Імпульсом до пошвавлення інтересу до постаті та діянь князя стало приєднання Криму до Росії. Правителям цієї держави стало відомо, що саме з берегів Чорного моря бере свої початки раннє київське християнство, розчинене тепер у просторі російського православ'я. Тому, на думку Петербурґа, Херсонес є містом *князів російських*. Росія ніби знову віднаходить витoki своєї віри й глибину своєї історії.

Відразу ж після Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р., коли Крим було виключено зі складу Оттоманської імперії та проголошено формально незалежною державою на чолі з Шагіном Гіреєм, на нових землях засновувалися нові міста – Херсон і Слов'янськ. Семантика їхніх назв цілком прозора – Херсон повинен був нагадувати про Херсонес Таврійський, а Слов'янськ – про легендарне місто давніх русів поблизу Новгороду.

9 вересня 1775 р. в указі Катерини II про створення Херсонської і Слов'янської єпархій зазначалося, що Херсон був джерелом християнства для Росії, де після навернення Володимира світло благодатної віри й істинного богослужіння просіяло над усією Росією⁵⁷. Єпархії було надано винятково високий статус, а архієпископом сюди призначили одного з провідних діячів грецького освітнього руху Євгенія Булгаріса, який незадовго перед цим приїхав у Росію. Заснування нових фортець із грецькою та слов'янською назвами повинно було також символізувати єдність християнських народів на кордоні з Туреччиною⁵⁸. У грудні 1783 р. Порта офіційно визнала приєднання Криму до Росії й уже 2 лютого 1784 р. було засновано Таврійську область.

Закономірно постало питання про увічнення пам'яті хрещення Володимира у Херсонесі. Пропозицію звести відповідний меморіал уперше висловив адмірал А.С.Ґрейґ 1825 р. у доповідній записці імператорові Олександрові I під час відвідин ним Севастополя. Передбачалося збудувати на морському березі невелику церкву з богадільнею при ній для 30-ти інвалідів. Невдовзі було відкрито підписку на збір коштів для будівництва храму. Відвідавши Севастополь в 1843 р., імператор Микола I наказав будувати храм не у Херсонесі, а у самому Севастополі, на узвишші у центрі міста.

Указом Синоду №4141 від 4 травня 1850 р. херсонському єпархіальному начальству було дозволено зайнятися відновленням давніх святих місць на

⁵⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т.2. – Санкт-Петербург, 1827. – №1436.

⁵⁸ Зорин А. Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX в. – Москва, 2004. – С.105.

Таврійському півострові. Тоді ж херсонський архієпископ Інокентій (колишній ректор Київської духовної академії і вікарій Київської єпархії) заснував тут общежительну кіновію з невеличкою кам'яною церквою в ім'я св. Ольги. Освячена 28 лютого 1853 р., вона була вщент зруйнована під час Кримської війни 1854–1855 рр. 18 березня 1861 р. херсонська кіновія набула статусу першокласного монастиря, в якому тоді було вже три храми – малий, в ім'я семи священномучеників християнських, де зберігалася частина мощів св. Володимира, переданих Олександром II 29 червня 1859 р. із домової церкви Зимового палацу, домової церква Покрови Божої матері, собор Святого князя Володимира, що будувався на ймовірному місці його хрещення⁵⁹.

Через кілька років після закінчення Кримської війни було прийнято рішення розділити суму зібраних пожертв і спорудити два Володимирських храми. Один – у центрі Севастополя на вершині гори, а інший, у честь 900-річчя хрещення Русі – на руїнах Херсонеса, на тому місці, де ще в 1827 р. було розкопано два християнських храми. Церемонія закладення майбутньої споруди відбулася у Севастополі 15 червня 1854 р., коли кораблі з'єданого англо-французького флоту ще навіть не залишили Чорномор'я. У своїй промові, виголошеній під час закладки храму, архієпископ Інокентій зазначив:

«Хто не знає, що у ворогів наших одне з найсокровенніших бажань зараз полягає в тому, аби будь-що відірвати тутешній край від Росії? А ми у цей час, ніби у відповідь на їхню божевільну зухвалість, засновуємо тут храм на честь св. Володимира. [...] Тут купіль нашого хрещення; тут початок нашої священної історії й народних переказів. Поступитися після цього краєм кому б то не було значило б для Росії відмовитися від купелі свого хрещення, зрадити пам'ять св. Володимира. Чи можливо це? Радше не залишитися в усіх горах тутешніх каменя на камені, аніж місяць заступить тут місце хреста Христового!»⁶⁰.

Підготувати проект храму Св. Володимира на руїнах Херсонеса було доручено відомому архітекторові професорові Д.І.Ґрімму. Той запропонував план витриманої у візантійському стилі грандіозної двоповерхової споруди у вигляді хреста, увінчаного куполом на високому барабані. Зовнішній фасад і план церкви було запозичено від константинопольського храму Сергія й Вакха. 23 серпня 1861 р. за участю імператора Олександра II відбулася закладка першого каменя. У 1873 р., у розпал будівництва, стався землетрус, що змусило розібрати частину будівлі й розпочати роботи за новим планом⁶¹. 1877 р. церкву завершили. Архітектор Д.І.Ґрімм надав їй велично-урочистого вигляду. Струнка споруда заввишки сягала 26 м. Над внутрішнім оздобленням, що вражало красою й багатством, працював академік Ф.І.Чагін. Стіни та іконостас нижнього храму в пам'ять Різдва Богородиці, де знаходився головний престол, прикрашали ікони, живописні твори художників В.І.Неффа та

⁵⁹ Гермоген. Таврическая епархия. – Псков, 1887. – С.464–465.

⁶⁰ Лошкарев П. Остатки церквей на развалинах древнего Корсуня или Херсонеса, их открытие и значение. – К., 1889 (Отд. оттиск из «Киевской старины»). – С.8.

⁶¹ Арнольд М. Храм Св. Владимира в Херсонесе // Зодчий. – 1875. – №10. – С.109.

І.А.Майкова. На склепіннях південної й північної сторін храму знаходилися масштабні зображення хрещення князя Володимира та киян. Підлога, як і у стародавніх херсонеських церквах, переливалася різнокольоровою мозаїкою, а по центру була найголовніша святиня – руїни штучно стовщеної апсиди середньовічного храму, прикриті мармуром. Біля правого клироса на місці ймовірної хрещальні стояла мармурова плита з написом, що нагадував про великого князя Володимира: «Просветившемся святым крещением и озарившим светом познания Русскую землю». В іншому приділі, освяченому в ім'я Богородиці, знаходилася копія чудотворної ікони Корсунської Божої Матері⁶².

Значиме місце Херсонеса в політиці історичної пам'яті та державній ідеології Росії засвідчують так звані «таврійські» монети (номіналом 20, 10, 5, 2 копійки), викарбувані у Феодосії під час поїздки Катерини II до Криму. На їх лицьовому боці зображено вензель імператриці й напис: «Цариця Херсонеса Таврійського». Це був перший крок на шляху до впровадження «Царства Херсонеського» з відповідним гербом⁶³ у систему офіційної імператорської титулатури: «Божиею поспешествующею милостью мы (имярек), император и самодержец всероссийский, московский, киевский, владимирский, новгородский; царь казанский, астраханский, польский, сибирский, *Херсониса Таврического*, грузинский; государь псковский и великий князь смоленский, литовский, волынский и финляндский [...]»⁶⁴. У такий спосіб вивищувався статус закутного Херсонеса, який був знаковим утіленням давнішої мрії християнських монархів Росії взяти під свою «високу руку» Константинополь із протоками.

Відроджений Херсонес Таврійський став ідеальним утіленням Константинополя. А саме ім'я Володимир набуло нових конотацій. В офіційному імперському дискурсі замість «миродія», «миролюба» воно почало означати «володаря світу»⁶⁵. Так умілими руками нашвидкуруч творилися символічні «фігури пам'яті» Російської імперії, що й понині залишаються дороговказом у політиці історичної пам'яті Росії.

⁶² Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – С.553.

⁶³ Ивановский В.В. Русское государственное право. – Т.1: Верховная власть и её органы. – Ч.1. – Казань, 1896. – С.99.

⁶⁴ ПСЗРИ. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1828. – №1897, 1828.

⁶⁵ Poppe A. Vladimir: History of the Name Throughout the Centuries // Quaestiones Medii Aevi Novae. – Vol.15. – Warszawa, 2010. – P.197–219. Пор.: Сендерович С. Св. Владимир: к мифопоэзису // ТОДРЛ. – Т.49. – Санкт-Петербург, 1996. – С.300–313.

The article considers the history of relations between the Kyivan Rus' and Byzantine Cherson-Korsun' is outstanding cultural and political centre of the Byzantine Empire in the south-western Crimea. Its symbolic role in terms of conversion to Christianity of prince Volodymyr of Kyiv and organization of church and cultural life in medieval Kyiv is being studied. The article also traces how Korsun' was remembered as "place of memory" of Volodymyr's baptism in Ukrainian early modern church publications and sacralised in a political and ideological thinking of Russian Empire.

Keywords: Rus', Crimea, Korsun', prince Volodymyr, place of memory.

О.І.Гуржій *

ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА ЦАРЮВАННЯ ПЕТРА І

Висвітлюється процес територіального нищення Гетьманщини російським урядом під егідою Петра І. Йдеться про насильницьке перетворення українського автономного утворення на одну з імперських периферійних областей. Простежується динаміка відчуження етнічних земель українців і приєднання їх до Росії.

Ключові слова: Гетьманщина, Московія, Малоросійський край, Україна, царський уряд, імперська політика.

На сучасному етапі суспільно-політичного розвитку, у зв'язку з надто напруженою міжнародною ситуацією, що склалася навколо України, насамперед через загрозу територіальній цілісності нашої держави, укотре загострилася проблема історичного формування українських етнічних земель і їхніх меж. Прикро, але подеколи з'являються явно упереджені твердження й провокаційні запитання щодо українців як окремого етносу в минулому¹. Особливо неприємно чути від деяких наших (?) професіоналів-науковців про нібито неможливість застосування власне самого поняття «український народ» за періодів перебування його у складі іноземних держав – Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської чи Австро-Угорської імперій. За такою логікою, українці як народ мали б то зникати, то з'являтися знову на світовій арені?!

Характерно те, що радянська історична картографія впродовж тривалого часу являла собою (у втіленні певних фахівців) доволі дивну картину. Адже відомо: на мапах Європи другої половини XVII–XVIII ст. зображувалися, серед інших, два співіснуючих утворення: «Московське царство» (або «Московія») та «Мала Русь» (або тотожні «Малоросія», «Малоросійський край» із напівофіційною назвою «Гетьманщина»). Проте влада першої поступово перебрала на себе визначення «Велика Русь», стосовно ж другої серед багатьох російських урядовців, ортодоксально налаштованих політиків та істориків сформувалася думка про те, що вона не мала навіть формального права (не кажучи вже про юридичне) називатися державою, – щось таке собі «недосформоване» під царською «високою рукою». А вже звідси походила й тяглася, ледь не з XVIII ст., та зневага з боку «старшого брата», тому, мовляв, слід казати та писати не «в Україні» (в розумінні окремишньої країни, а «на Україні», тобто «на окраїні» Московської держави).

Характерним прикладом у цьому контексті стала праця Б.Миронова, в якій колишні землі ліквідованої імперією Запорозької Січі включено до «Степового району» Росії, натомість «Українським» регіоном визначено лише Полтавську та

---

* Гуржій Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

¹ Про це стосовно другої половини XVII–XVIII ст. див. докл.: Гуржій О.І. Інтелектуальна еліта Гетьманщини в країнах Західної Європи, Азії та Америки в контексті культурно-релігійних і політичних контактів // Київська старовина. – 2003. – №2. – С.22–30.

Чернігівську губернії, а до «Південно-Західного краю Росії» віднесено Волинь, Поділля й Київщину². І це при тому, що у СРСР існувало правило: класифікувати політико-адміністративний устрій будь-якої республіки в минулому тільки з урахуванням її меж на сучасному етапі розвитку. Через що саме під таким ракурсом на державному рівні виготовлялися всі історико-географічні мапи, котрі потім поширювались у спеціальних дослідженнях та підручниках.

Означені аспекти нині можна було б оминати чи розглядати як недоладну «данину» компартійній системі управління, якби російські політикани не продовжували насаджувати свої великоімперські й шовіністичні ідеї. Водночас із мап етнічних земель українців поступово зникли (точніше, опинилися в кордонах сучасної Росії) не лише окремі населені пункти, а й цілі історичні області. Утім, незаперечні факти та події, що мали місце в XVII–XVIII ст., свідчать про інше.

Французький географ, італієць за походженням Н.Сансон (1600–1667 рр.) у 1641 р. опублікував карту, яку 1678 р. було видрукувано в Римі, де зображувалася країна під назвою «Україна – земля козаків» («Ukraine o Paese de Cosacchi»). Зображена автором територія охоплювала обидва боки Дніпра, поширюючись на Волинь, Полісся, Галичину. Характерно: назви «Русь» чи «Росія» відсутні, а натомість визначено межі «Московії». Примітно також і те, що факт, пов'язаний із мапою Н.Сансона, не зафіксовано в жодній радянській енциклопедії³, хоча картограф був відомим у Росії, про що зазначає «Енциклопедичний словник Брокгауза та Єфрона».

У радянській і сучасній російській історіографіях обмаль інформації міститься й про наступні факти. Географ з Італії Корнетті в 1657 р. фактично відтворив мапу Н.Сансона, а 1688 р. перевидав її в Римі. Тим самим у черговий раз підтвердив існування України під назвою «Земля козаків». У Паризькій національній бібліотеці зберігається географічна карта невідомого автора, датована 1646 р., де територію майбутньої Гетьманщини по обидва боки Дніпра названо «Україною» («Ukraine»). На мапі французького вченого Д.Д'Абвіля, видрукуваній 1669 р. в Парижі під назвою «Польське королівство та *держави*, які від нього залежать» (тут і далі курсив мій – О.Г.), окремо позначено Польщу, Московію й Україну. Подібне можна побачити на багатьох картах іноземних авторів XVII–XVIII ст. Але згадаймо ще лише про одну: англійця Р.Мордена стосовно «штатів» («держав») «Великої Польщі», де показано власне Польське королівство, Литву та Україну (на обох берегах Дніпра, а нижче під нею вміщено підпис «Запорозькі землі» («The Zaporovia lands»)). Щодо другої половини XVIII ст., незважаючи на всі територіальні перетворення, проведені в Україні російською владою, на мапі М.Севтері (Аугсбург, 1773 р.) поряд із «Московією» бачимо «Україну» («Ukraine»), а на південь від неї – «Землю запорозьких козаків», показано також Запорозьку Січ.

На підставі іноземних карт, а також багатьох інших першоджерел XVII–XVIII ст. вітчизняний учений в еміграції, професор Українського вільного

² Миронов Б.Н. Хлебные цены России за два столетия (XVIII–XIX вв.). – Ленинград, 1985. – С.35.

³ Див., напр., «Українську радянську енциклопедію» (Т.12. – К., 1963), «Радянську енциклопедію історії України» (Т.4. – К., 1972), «Советскую историческую энциклопедию» (Т.12. – Москва, 1969) та ін.

університету (Прага) С.Шелухин дійшов висновку: всі тогочасні автори «вживають назву “Україна” постійно», а для Росії – «майже виключно “Московія”»⁴. Історик наголошував: царський уряд стояв

«за централізацію, русифікацію і панування над усіма народами в Росії – “народності великоруської”, себто – москвинів, що монополюють тільки себе вважали за гідних бути носіями свободи, культури, державності і цивілізації, тому й претендували на панування над усіма народностями, перш за все над українською»⁵.

На практиці вже у другій половині XVII ст. за безпосередньої участі царського уряду виникло кілька загроз для територіальної цілісності України. Так, підписання між козацькими старшинами, з одного боку, та московською владою – з іншого, «Коломацьких статей» (25 липня 1687 р.) помітно зачепило державницькі прерогативи Гетьманщини. У грамоті бояринові В.Голіцину від 5 вересня 1687 р. кремлівські правителі із задоволенням зазначали, що цю угоду оформлено «со мною прибавкою» для честі государів⁶, вона привела Військо Запорозьке до них у «подданство», «прибыль» та «пространство»⁷.

Здобуття Азова, деяких турецько-татарських фортець у пониззі Дніпра та, як наслідок, вихід Московії до моря наприкінці XVII ст., на думку О.Терлецького, дозволило останній оточити українські землі на півдні й півночі «немов залізним перснем, який стискав чимраз більше і так уже невелику територію Української держави»⁸. Проте важливим видається й те, що певна частина вихідців із Гетьманщини могла порівняно вільно займатися господарською діяльністю подалі на південь від Запорозької Січі.

Згідно з Константинопольським мирним договором між Росією та Туреччиною від 3 (13) липня 1700 р., за першою офіційно закріплювався Азов із навколишніми землями та новозбудованими фортецями Павловськ, Таганрог, Міус, а другій поверталася частина Подніпров'я з незначними османськими укріпленнями (щоправда, згідно з домовленостями, їх мали негайно зруйнувати). Натомість область між Очаковом і Запорозжжям передбачалося залишити незаселеною⁹. Отже, цей документ на законодавчому рівні закріпив результати походів на Азов та Подніпров'я (1695–1696 рр.)¹⁰. Під час Карловицького конгресу 1698–1699 рр. між Туреччиною та Польщею (договір від 16 січня 1699 р.) було досягнуто домовленості про передачу останній Брацлавщини, Поділля, а також південної частини Київщини.

⁴ Шелухин С. Україна – назва нашої землі з давніх часів. – Прага, 1936 (передрук: Дрогобич, 1992). – С.45.

⁵ Там само. – С.47.

⁶ На той період вищу владу в державі уособлювали царі Іван і Петро Олексійовичі з сестрою Софією.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – 1-е изд. – Т.П. – Санкт-Петербург, 1830. – №1258. – С.896. Далі подано посилання на це видання.

⁸ Терлецький О. Історія Української держави. – Т.2: Козацька доба. – Л., 1924. – С.190–191.

⁹ Юзефович Т.П. Договори России с Востоком, политические и торговые. – Санкт-Петербург, 1869. – С.4.

¹⁰ Докл. про це див.: Дядиченко В.А. Участь українських козацьких полків в азово-дніпровських походах 1695–1696 рр. // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – Т.4. – К., 1952. – С.158–186.

Ще напередодні описаних вище міжнародних подій, а саме на початку 1680-х рр., із Запорожжя на південь Київщини з відома коронного польного гетьмана С.Яблоновського перейшло декілька сотень запорожців під орудою С.Палія. На їхні багатообіцяючі заклики «вольності» сюди ж почали переселятися селяни-втікачі та рядове козацтво з різних місцевостей України. Опорним пунктом при цьому визначався Фастів, де за часів С.Палія збудували фортецю¹¹. Звідси правобережний полковник почав похід проти шляхтичів, чимраз далі «збирав» землі під свій «козацький присуд», тим самим зміцнюючи національні позиції на теренах Правобережжя. Тому, коли 1686 р. постало питання між Гетьманщиною та владою Речі Посполитої стосовно прикордонної області, виявилось, що вона значною мірою вже заселена українцями. Незабаром освоєння земель поширилося на великий простір між Дніпром, Дністром і Случчю. Із літопису гадяцького полковника Г.Грабянки довідуємося, що С.Палій, «утишивши же Заднепра и посажовавши многие гради людьми осел был яко уделный пан, войска свои охотнее по Полесю, даже до *литовской границе*, розстановляючи, десятины з пасек, индукти и всякие приходы со всего Заднепра, даже до Днестра и Случи, на себе отбираючи»¹². Схожу інформацію знаходимо і в інших джерелах¹³.

Тим часом містечко Почеп, яке 1618 р. опинилось у складі Речі Посполитої, а за Б.Хмельницького стало сотенним центром Стародубського полку, Петро I за слушної нагоди приєднав у 1686 р. до Московії, перетворивши його на потужний фортифікаційний пункт¹⁴.

Починаючи від 1688 р. С.Палій через українського гетьмана та інших офіційних осіб періодично звертався до московського уряду з пропозицією возз'єднати підпорядковані йому землі Правобережжя з Лівобережжям, тобто йшлося про повноцінну Гетьманщину на обох берегах Дніпра. Якщо раніше він підписувався, як правило, полковник «Війська Речі Посполитої Запорозького», або «Війська його королівської милості Запорозького», то пізніше так: «Полковник його цісарської величності Війська Запорозького». А Палієвий соратник, виходець із Переяславського полку Самусь (Самійло Іванович) почав навіть називати себе «його пресвітлої величності Війська Запорозького гетьман український»¹⁵. У 1680-х рр. останній перебував на посаді богуславського полковника, а 1692 р. польський уряд призначив його наказним гетьманом Правобережної України.

На той час визвольний рух у межах Правобережного регіону, а також ідея об'єднання з Лівобережжям у складі єдиного державного утворення набули особливої гостроти й поширення. Так, у листі шляхтича В.Красинського до І.Мазепи від грудня 1690 р. пропонувалося «уступить в Русскую державу» міста Волині та Пропойськ із повітами, які нібито перебували у залежності від

¹¹ Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Кн. VII. – Москва, 1962. – С. 492; Чухліб Т. Семен Палій // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 186.

¹² Грабянка Г. Летопись. – К., 1854. – С. 239–240.

¹³ Див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подолюском и вольнском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 3. – Т. 2. – К., 1868. – С. 121.

¹⁴ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С. 274–293.

¹⁵ Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. – Л., 1938. – С. 39–40.

того¹⁶. Проте московський уряд, уклавши «Вічний мир» (1686 р.), не міг відверто підтримувати такі тенденції. Тож коли С.Палій передав через І.Мазепу власне побажання подібного змісту, йому порадили дещо зачекати, а за сприятливих обставин просто перебратися зі своїми козаками в межі Лівобережної Гетьманщини¹⁷.

Із початком XVIII ст., після оголошення війни Швеції в 1700 р., Петро I, практично повністю ігноруючи інтереси старшинської адміністрації на чолі з регіментарем, перетворив Україну (в першу чергу її прикордонні з Річчю Посполитою землі) на свою заручницю при вирішенні великодержавницьких проблем. Скажімо, укладаючи угоду з польським королем Августом II Сильним (роки правління 1697–1706, 1709–1733) про спільні заходи проти Карла XII (1697–1718 рр.), він пообіцяв поступитися Варшаві кількома «градами» на Правобережжі й деякими поселеннями Стародубського полку, а вже потому відправив до І.Мазепи (з метою з'ясувати, як він поставиться до такого рішення) дяка Бориса Михайловича з «таємними» статтями. У них, зокрема, зазначалось про можливість відторгнення «від України» та повернення «у володіння» Речі Посполитої «задніпровських містечок» Трахтемирова, Стайок і Трипілля (пункт 3); заселення Чигирина й деяких прикордонних районів, котрі за «Вічним миром» мали залишатися без осілої людності (пункт 4); передачу найближчих «до польської сторони» сіл на Стародубщині (пункт 5)¹⁸.

Гетьман розумів тактику й загальні плани царського двору щодо України. У цій справі для нього майже не існувало таємниць. Тому, щоб не загострювати стосунки з «великим государем», І.Мазепа вирішив формально не відмовляти посланцеві Петра I й після дворазової зустрічі з ним «таємно на самоті ж» погодився поступитися полякам Трахтемировим, Стайками, Трипіллям. Однак, ураховуючи попередній досвід і «багато у чому непостійність польську», зажадав закріпити означені домовленості, а саме підтвердити угоду сеймовою конституцією з наступною її публікацією. Цілком очевидно, що таким чином він прагнув убезпечити Українську державу від подальших територіальних зазіхань як Варшави, так і Москви. На всі інші пропозиції гетьман не пристав, тактовно, але принципово заявивши:

«В польскую сторону уступать некоторыми мерами не возможно, таких ради причин: естми теми местами уступить, то на той стороне останетца в державе его царського величества (!) один Киев, и будет в великом опасении, потому что в те чигиринские места и протчих тех городов¹⁹ перейдут на житье с сей стороны Днепра, и населятца одним летом множество, и берег той стороны реки Днепра овладеют, и учнут называть тот берег своим, и будучи у реки Днепра в самой близости, произойдут от них ссоры, и сей стороны Днепра жителем помешки, а запорожские казаки совершенно по всем тем

¹⁶ Российский государственный архив древних актов. – Ф.124. – Оп.3. – Д.708. – Л.1 і далі.

¹⁷ Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.8. – К., 2008. – С.316–336.

¹⁸ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.31.

¹⁹ Попередньо йшлося також про Канів, Черкаси, Крилов.

днепровским местам будут склонность иметь к той Заднепровской стороне, а ему, гетману, послушенство какое и учинят, и то разве по самой неволе, и от того будут как от жителей той стороны Днепра, так и от запорожцов, трудности и розни больше, и все пойдет на сторону царскаго величества неспокойно и ко утрате большой. [...] А от Стародубскаго полку в польскую сторону ко уступке нигде ничто не приличилось, потому что той Стародубской полк с поляки розделила река Сож (!), и за тою рекою, на польской стороне ево, гетманского, владения никакова нет (!), а за реку в Стародубской полк полякам вселятца непристойно же»²⁰.

Із наведеного уривка, на наш погляд, стає цілком очевидними: по-перше, рішуча незгода гетьмана з дальшим звуженням його влади на правому березі Дніпра²¹ та обмеженням впливу на Запорозьку Січ; по-друге, застосування ним у формі політичного аргументу чи залякування (звісно, до певної міри) російської сторони можливим вибухом протесту з боку запорожців і частини мешканців Лівобережжя супроти пропольської орієнтації царя; по-третє, визнання І.Мазепою того незаперечного факту, що Гетьманщина, разом із нею й Київ, перебувають у складі «держави його царської величності», а також є «гетьманським володінням».

Дедалі більше переконуючись у тому, що Петро I в політиці щодо Речі Посполитої над усе прагне розіграти лише власну карту, нехтуючи при цьому інтересами свого союзника, гетьман пішов на зближення з польським королем. Водночас він змінив тактику стосовно дій С.Палія на Правобережжі. Август II виказував за це неабияку приязнь до керманіча Гетьманщини. Цікава у цьому аспекті королівська грамота гетьманові від 22 жовтня 1703 р., де з явним дипломатичним перебільшенням зазначалося про «абсолютну відданість» останнього, за що висловлювалася «вдячність» та оголошувалося про нагородження козацького реґіментаря орденом Білого орла²². 24 січня 1704 р. у Ніжині Самусь передав І.Мазепі свої клейноди й одержану від польського короля грамоту на гетьманський уряд, а той, із царєвого дозволу, прийняв їх²³. У травні того ж року І.Мазепа, не розкриваючи справжніх своїх намірів, перейшов на правий берег Дніпра, де його радо зустріло місцеве населення, вважаючи, що він з'явився тут «узяти їх під свою булаву». А вже через місяць за його наказом С.Палія було заарештовано, а Білу Церкву, яку Петро I хотів передати полякам, захоплено. Невдовзі після того гетьман прибув під Любар на Житомирщині (за Андрусівським перемир'ям 1667 р. мав належати Речі Посполитій) і проголосив, що саме тут відтепер проходитиме кордон із Польщею. Петрові I він написав листа про неможливість передати

²⁰ Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.32–33.

²¹ Упродовж свого правління І.Мазепа не полишав надії возз'єднати під власною булавою Правий Лівобережжя. Цікаво зазначити, що навіть в офіційних документах його нерідко називали гетьманом «Війська Запорозького обох сторін Дніпра». Таке титулування знаходимо у царському указі й «изволені» 1688 р. чернігівським полковникові та старшині, які були відсутніми під час обрання нового гетьмана, про їх «во всяких делах послушаніє і повиновеніє» реґіментареві (див.: Національна бібліотека України імені В.Вернадського. – Інститут рукопису. – Ф.2. – №4729. – Арк.1 зв.). Як правило, І.Мазепа підписувався так: «Гетьман Війська його царської пресвітлої величності Запорозького» (див.: Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.1–2, 8, 11, 23, 39, 43 та ін.).

²² Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.41.

²³ Костомаров Н.И. Мазепа. – Москва, 1992. – С.143.

Правобережжя в підпорядкування Варшаві. Тим часом цар у серпні 1704 р. в Нарві за посередництва посла й хелминського воєводи Т.Дзялинського уклав угоду з королем про повернення регіону (конкретно Білої Церкви з фортецею) та «нейтралізацію» фастівського «бунтівника». Приблизно те саме передбачала одна з десяти «секретних статей» коронних гетьманів А.Сенявського та Ст.Ржевуського до російського монарха²⁴. Проте через воєнні події здійснити все, що було заплановано, як і попереджав І.Мазепа, відразу не вдалося.

Наступного року Август II знову категорично поставив питання перед гетьманом і Петром I про реальну передачу Правобережної України. Спеціальним універсалом він призначив для вирішення цієї справи уповноважених («комісарів»), а в разі спротиву передбачалося й застосування сили. Польський король вимагав від І.Мазепа – фактичного правителя на обох берегах Дніпра – повернення всіх завойованих С.Палієм міст (у тому числі Фастова, Білої Церкви, Корсуня, Немирова), містечок, сіл і різних маєтностей; а також щоб усі учасники козацько-селянських рухів переселилися на Лівобережжя. Гетьман, своєю чергою, застерігав царя: поступившись Правобережжям, кордони Речі Посполитої надто наблизяться до Запорозжжя та Криму, зачеплять територіальні інтереси населення Переяславського, Лубенського, Миргородського полків²⁵.

Події 1706 р. остаточно розкрили наміри московського уряду щодо України. Улітку, відзначаючи перебування Петра I в Києві, старшини влаштували на честь високого гостя обід. Під час нього захмелілий князь О.Меншиков у «довірливій» формі заговорив із І.Мазепою про необхідність усунення всіх «внутрішніх ворогів», натякаючи на місцевих державців. Дещо пізніше княгиня Г.Дольська письмово попередила гетьмана: О.Меншиков сам хоче стати володарем Гетьманщини. Саме тоді Петро I мав намір «реформувати» Україну відповідно до своїх планів. Оцінюючи ситуацію, що склалася, І.Мазепа відверто заявляв серед свого оточення:

«Я сам добре знаю, що вони замишляють наді мною та над усіма вами: хочуть мене задовольнити князем Римської держави, усю старшину викоренити, міста наші відібрати під свою область, поставивши в них своїх воєвод чи губернаторів, а коли б наші не погодилися, то за Волгу всіх їх перегнати, а Україну своїми людьми осадити... Князь Олександр Данилович просив собі у царя князювання чернігівського: через нього він стелить собі шлях до гетьманства. [...] Господи! Звільни мене від їхнього панування!»²⁶.

У 1707 р. цар знову порушив питання створення замість козацького найманого війська під командуванням російських офіцерів (пізніше реформувавши його у драгунські чи солдатські полки). Водночас планувалося скасувати інститут гетьманства, розпустити старшину, а владу у краї передати губернаторам.

²⁴ Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.2. – К., 1868. – С.63 і далі; Корд В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII ст. // Український археографічний збірник ВУАН. – Т.3. – К., 1930. – С.31.

²⁵ Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. – С.63; Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С.191.

²⁶ Цит. за: Костомаров Н.И. Мазепа. – С.173.

Отже, передбачалася повна ліквідація української автономії. Стосовно Правобережжя, цар таємно наказав І.Мазепі (указ від 22 серпня) не віддавати його полякам. Гетьман дещо розгубився від такої політики, і попросив хоча б домовитися з протилежною стороною, щоб та «не цікавилася» містами й землями поблизу Дніпра – районами навколо Канева, Черкас, Чигирин. Відмовити полякам у передачі їм Правобережжя Петра I спонукали тоді такі найголовніші причини: по-перше, той розумів, що, заволодівши регіоном, королівська влада заважала б його взаєминам із сусідніми державами; по-друге, цар мав на меті закінчити війну зі Швецією й напасти на Туреччину, а «польська Україна» стала б цьому на заваді; по-третє, це полегшило б налагодження добрих стосунків уряду Речі Посполитої з турецьким султаном і кримським ханом²⁷. Натомість І.Мазепа не хотів і не погоджувався віддавати Правобережжя без спеціального на те розпорядження за власним підписом сюзерена²⁸. На це довелося піти наступному гетьманові – І.Скоропадському (1708–1722 рр.), але вже після трагічних для України подій 1708–1709 рр. (вторгнення військ Карла XII, перехід на його бік І.Мазепи, ліквідація царизмом Запорозької Січі тощо).

Реформуючи міське управління в межах усієї держави, московський уряд поширив свої заходи на Лівобережжя й Слобожанщину. Відповідно до указу від 18 грудня 1708 р. було створено Київську губернію, до якої ввійшло 56 міст. Наприкінці 1708 р. Петро I переформатував у політико-адміністративному аспекті значну частину підвладної йому території. Насамперед це стосувалося губерній Московської, Інгерманландської, Смоленської, Архангелогородської, Казанської, Азовської, Сибірської та Київської. Особливо негативними наслідками ці трансформації загрожували Гетьманщині. Адже саме лише створення Київської губернії передбачало «кроїння» не лише її меж, а вносило деструкцію в усе дотеперішнє козацько-старшинське правління на Лівобережжі, Слобожанщині, частково на Правобережжі й не тільки. Складається враження, що цим актом цар хотів помститися українцям за «зраду» І.Мазепи. І це – незважаючи на загрозу вторгнення Карла XII. Безпосередньо центром губернії було визначено Київ, до якого приписувалися такі основні міста: Переяслав, Чернігів, Ніжин, Новобородицьк, Сергіївськ, Кам'яний Затон, Білгород, Охтирка, Богодухів, Мурахва, Сінне, Болхів, Суми, Красношля, Межиріччя, Золочів, Буромля, Рубльовка, Городне, Суджа, Лебедян, Миропілля, село Вена, Білошля, Ольшанка, Севеськ, Курськ, Мценськ, Путивль, Карачів, Кроми, Рильськ, Брянськ, Орел, Новосил та ін.²⁹ Таке реформування сталося незважаючи на те, що ще напередодні особисто Петро I офіційно називав новообраного гетьмана І.Скоропадського «вірним підданим» його «Війська Запорозького обох сторін Дніпра»³⁰. Водночас сюзерен визначив Гетьманщину як «Малоросійський

²⁷ Корд В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України... – С.33.

²⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1912. – С.381, 465.

²⁹ Об учреждении губерний и о росписании к ним городов: Именной, объявленный из Ближней канцелярии, 18 декабря 1708 г. // ПСЗРИ. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1830. – №2218. – С.436. Назви населених пунктів подано за документом.

³⁰ О безавших с изменником Мазепою малороссийских старшинах и всякого звания людях, о прощении их и возвращении им имущества и чинов, если оставив шведов прибегнут с разкаянием к российскому государю и о наказании их в противном случае смертию: Грамота гетману Ивану Скоропадскому, 7 ноября 1708 г. // Там же. – №2211. – С.425.

край», а її народ, відповідно, «малоросійським», хоча при цьому зауважив І. Скоропадському, що Карл XII прагнув «зрадника Мазепу в Україні самовладним князем [...] учинити»³¹. Характерно й те, що на той період міста Стародуб, Почеп, Погар і Новгород-Сіверський він однозначно називав українськими (проте міне час і більшість із них якимсь дивом стануть «російськими»):

«Король шведской непрестанной здесь свій ущерб в войсках своих, и когда Стародуб, Почеп и Погар и Новгород Северской, по введении во оные гарнизонов, не дерзал добывать, принужден в целости и не зацепляя оставить, потеряв при Стародубе и в прочих местах в Украине несколько тысяч человек, которых как великоросійскія наши войска, так и верные наши подданные малоросійскаго народа жители, побили и в полон побрали»³².

Створення Київської губернії відбувалось одночасно з вилученням з її складу і приєднанням до Азовської окремих населених пунктів. Так, в указі про заснування нових адміністративно-територіальних одиниць читаємо, що в «Азовскую губернію приписаны в Розряде из Кіевской губернії города Изюмского полка для того, что Изюм с другими городами всей Азовской губернії: Бишкин, Печенега, Андреевы Лозы, Острополье, Бульклея, Белской, Верхососенск, всего 52 города»³³.

Незважаючи на вкрай деструктивну політику стосовно України, Петро I, усупереч дійсності, намагався переконати місцеве населення у своїх безмірно добрих намірах:

«И можем непостыдно рещи, что некоторый народ под солнцем такими свободами и привиліями и легкостію похвалитися не может, как по нашей царского величества милости, малоросійской, ибо ни единого пенязя в казну нашу, во всем Малоросійском краю, с них брать мы не повеливаем; но милостиво их призираем, с своими войски и иждивеніи, Малоросійской край, святыя православныя церкви и монастыри, и города, и жилища их, от бусурманскаго и еретическаго наступления оборонцем»³⁴.

Натомість загальновідомо, що у середині 1680-х рр. цар ліквідував Київську митрополію, підпорядкувавши українські церкви московському патріархові (замість константинопольського), а у ході Північної війни нещадно експлуатував людські й матеріальні ресурси Гетьманщини, знищував численні населені пункти, жителі яких чинили опір його військам тощо.

Аж ніяк не поліпшили становище Української держави так звані «Решетилівські (просительні) статті», з якими на ім'я сюзерена звернувся новообраний гетьман, а у відповідь на них отримав «Рішительний указ» від 17 липня 1709 р.,

³¹ О вооружении противу короля шведскаго и о предостережении малоросійскаго народа от коварных обещаний изменника гетмана Мазепы: Грамота малоросійскаго народу, 9 ноября 1708 г. // Там же. – №2212. – С.426.

³² Там же. – С.428.

³³ Там же. – С.438.

³⁴ Там же. – С.430–431.

пункт 4 котрого передбачав відторгнення Котельви від Гадяцького полку та приєднання до Охтирського (Слобожанщина). Як бачимо, уряд Московії, користуючись будь-якою нагодою, переключував кордони Гетьманщини на власний розсуд. Щодо ситуації з цим конкретним містом І.Скоропадський наголошував: воно завжди належало до Гадяччини. Проте цар однозначно відмовив, формулюючи своє рішення так: «А местечко Котелва, понеже оно по докучному от тех жителей е.ц.в. челобитью, дабы были им для близости и удобства в присудстве Ахтырского полка, от е.ц.в. к тому полку определено в ведение; того ради того е.ц.в. указу ныне уже отменить не возможно»³⁵.

У пункті 5 документа запорожці називалися «бунтівниками», що фактично визначало їх становище поза законом, а московським воеводам, «за давнім звичаєм в Україні перебуваючим», офіційно дозволялося за згодою місцевої старшини «цікавитися» внутрішнім життям українців. Пункт 13 підпорядковував гетьмана Малоросійському приказу. Персонально І.Скоропадський іменувався як «підданий його царської величності обох сторін Дніпра гетьман з усім Військом Запорозьким»³⁶. У Полтаві ж було вирішено залишити «великоросійські» залоги й поширити на місцевих жителів підлеглисть їх командуванню, «ибо большая часть городов того полка были в бунте обще с запорожцами; того ради опасно оной, яко крайній город (Полтаву – *О.Г.*), без гарнизона оставить, дабы те же бунтовщики запорожцы с единомышленники своими не учинили паки какогo возмущения»³⁷.

Як своєрідний додаток до «Рішительних резолюцій», очевидно, слід розглядати «статті» Петра I «явныя и тайныя ближнему стольнику, Андрею Измайлову, каким образом ему поступать в советах, находясь при гетмане Иване Скоропадском» від 18, 27 і 30 липня 1709 р. Документ у черговий раз визначав землі Війська Запорозького як «Малоросійський край», де царський резидент (перший за порядком у тексті) «спільно» з гетьманом зобов'язувались утримувати все населення й, у першу чергу, «бунтівників»-запорозжців «у тиші та в покорі до великого государя», а «свавільників» наказувалося «викорінювати», не дозволяти поселення їх в одному місці, особливо в межах Січі (пункти 1–2). Передбачалося також здійснення І.Скоропадським зовнішньої політики під безпосереднім наглядом А.Ізмайлова та з відома (згоди) сюзерена. Гетьманською резиденцією, замість спаленого Батурина, визначався Глухів³⁸.

Як бачимо, і «Рішительний указ», і «статті Ізмайлова» продовжували попередню політику царського уряду, спрямовану на скасування «давніх прав і вольностей» українців, перетворення їхньої колишньої автономної держави на типову «окраїну» Московії.

Опосередковано Лівобережної України, її території та населення стосувався іменний указ від 12 лютого 1710 р. (хоча він адміністративно й не «накладався» на всю Гетьманщину). У документі наказувалося всім губернаторам до кінця року переписати на підвідомчих територіях (отже й на Київщині) селян

³⁵ Высочайшие резолюции – на просительные статьи гетмана Скоропадского, 17 июля 1709 г. // Там же. – №2235. – С.458.

³⁶ Там же. – С.458–461.

³⁷ Там же. – С.459.

³⁸ Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.228–231.

і «дворових людей» обох статей «по головах», а отримані дані за особистими підписами передати урядові³⁹.

Гетьман Війська Запорозького та Правобережної України (1710–1714 рр.), а також володар булави в еміграції (1714–1742 рр.) П. Орлик, бачачи постійну загрозу територіальній цілісності Гетьманщини з боку Московії, намагався будь-якою ціною протистояти цьому, ішов на компроміс із багатьма іноземними правителями, аби залучити їхні армії до спільної боротьби. Його позицію у цьому аспекті чітко зафіксували так звані «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького...», укладені в Бендерах 5 квітня 1710 р., після відомих подій, пов'язаних із поразкою І. Мазепи⁴⁰. Наголошувалося, що будь-яка держава функціонує й зміцнюється завдяки недоторканності кордонів, а тому відстоювалась ідея збереження «нашої Батьківщини, Малої Русі» у своїх межах, затверджених угодами Речі Посполитої, Оттоманської Порти та Московського царства, насамперед тих, що по річці Случ, визнані за правління Б. Хмельницького «як володіння гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданого польською Річчю Посполитою і навечно встановлені та підтверджені силою договорів»⁴¹. Причому гарантію стабільності й непорушності кордонів брали на себе гетьман України і король Швеції, але лише в разі «щасливого» завершення війни. На майбутнє передбачалося, щоб шведські монархи здійснювали «охорону» України як її протектори, а саме дбали про недоторканність кордонів, законів і привілеїв, забезпечили «справедливе відшкодування всіх збитків», заподіяних московською зброєю⁴². Особливо важливим видається пункт 2, де оцінювалися дії «москалів» на Придніпров'ї, а також змальовувалися перспективи взаємовідносин України, Московії та Швеції:

«Наскільки Військо Запорозьке нижньої течії Дніпра здобуло собі безсмертну славу незчисленими героїчними діями на суші й на морі, настільки ж воно було винагороджене багатьма привілеями і благодіяннями для загальної і своєї власної вигоди. Однак, коли Московське царство вдалося до різних засобів, щоб його пригнобити і пограбувати, та почало споруджувати у його володіннях і власних землях то Самарські укріплення, то фортецю, розташовану на Дніпрі⁴³, що стало перешкодою в рибних ловах та полюванні⁴⁴ згаданому Війську Запорозькому

³⁹ О переписи губернаторам всякому в своей губернии крестьянских дворов и дворовых людей: Именной, 12 февраля 1710 г. // ПСЗРИ. – Т. IV. – № 2253. – С. 478.

⁴⁰ Використано український переклад із латинського оригіналу (див.: Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах // Вісник Київського університету: історико-філологічні науки. – Вип. 2. – К., 1991. – С. 7–23). Текст конституції П. Орлика «русською» (діловою) мовою видрукував О. Бодянский (див.: Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – ЧОИДР). – Кн. 1. – Москва, 1859. – С. 242–253).

⁴¹ Ідеться про положення Зборівського миру та трактату від 8 серпня 1649 р., який офіційно визначив кордони Гетьманщини в межах Київського, Брацлавського й Чернігівського воеводств.

⁴² Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького... – С. 11.

⁴³ Із метою контролю за діями Війська Запорозького уряд Московії за участі І. Мазепи наказав збудувати на р. Самара Богородицьку, а на лівому березі Дніпра – Кам'янозатонську фортецю.

⁴⁴ А також виступало причиною частих непорозумінь і навіть збройних конфліктів між українськими козаками та російськими солдатами.

і завдало йому збитків, кривди та несправедливого гноблення. Нарешті, була перетворена на руїну столиця війська – Січ, передмур'я запорожців на шляху блискавичного Марса. Відтак після щасливого завершення війни (якщо тепер вищеназване Військо Запорозьке не поверне свої володіння і Дніпро, *насильно захоплені москалями*) ясновельможний гетьман муситиме під час мирних переговорів його священної королівської величності короля Швеції з Московським царством подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець, і повернуті у попередню власність [...], і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст і сіл із оговореним строком слобод і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького»⁴⁵.

У черговий раз постало питання про місто Терехтемирів (Трахтемирів), яке «за давнім правом власності» має бути повернуте з «московського рабства» Війську Запорозькому Низовому разом «з усіма прилеглими землями і переправою» біля нього через Дніпро (пункт 5)⁴⁶.

Безпосередньо про статус Києва йшлося в пункті 13: «Силою цього виборчого акта ухвалюється, щоб *столичне місто Русі Київ та інші міста України* зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися гетьманською владою»⁴⁷.

У період російсько-турецької війни 1710–1713 рр. знову доволі гостро постало питання Правобережжя. Після невдалого Прутського походу 1711 р. Петро I змушений був вивести з регіону свої війська й відмовитися від претензій на ці землі⁴⁸. Вони переходили в повне підпорядкування королівської влади. У зв'язку з цим у краї ліквідовувався полковий устрій і відновлювався попередній, польський. Розпочався масовий переселенський рух на лівий берег Дніпра. В іменному указі від 23 вересня 1711 р. білоцерківському полковникові А.Танському наказувалося: «Тамтешнім же полковникам із полковою, сотенною та рядовою козацькою старшиною, із дружинами і їхніми дітьми та з їхнім рухомим майном на помешкання перейти в Малу Росію, у тамтешні полки, де хто захоче»⁴⁹. Так, за наказом «згори», значна частина правобережної людності й, зокрема, старшина, «влилася» до населення Гетьманщини. Наприклад, відомого на той час чигиринського полковника Г.Галагана – учасника Північної війни, котрий неабияк відзначився ще й при плундруванні Запорозької Січі 14 (25) травня 1709 р., коли територія Чигиринського полку відійшла до Речі Посполитої, відразу було призначено на прилуцьке полковництво⁵⁰. Дещо пізніше відкрилося багато нових митниць у Білоруській,

⁴⁵ Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького... – С.12–13.

⁴⁶ Там само. – С.13.

⁴⁷ Там само. – С.19.

⁴⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.ХІ. – Вып.1. – Москва, 1962. – С.325.

⁴⁹ Там же. – Вып.2. – Москва, 1964. – С.150–151, 243.

⁵⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.51. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.1.

Псковській та Могильовській губерніях, через що деякі з них на Лівобережжі було перенесено в інші місця або скасовано (1712 р.)⁵¹.

Тим часом П.Орлик наполегливо намагався реалізувати власні політичні плани. Так, наприкінці січня 1711 р. об'єднане українсько-татарсько-польське військо під його командуванням здійснило ряд походів на Правобережжя, аби звільнити цю територію від московської влади. Поблизу Рашкова близько 4 тис. запорожців на чолі з отаманом К.Гордієнком, від 20 до 30 тис. буджацьких і білгородських татар, 2 тис. польських вояків переправилися через Дністер. У результаті П.Орлик зміг установити контроль над чималими теренами (Немирів, Вінниця, Брацлав та ін.). Тоді ж він офіційно звернувся до І.Скоропадського з пропозицією докласти максимум спільних зусиль, щоб Україна нарешті стала «назавше самостійною державою». Проте лівобережний регіментар у черговий раз відмовився від таких задумів, не наважившись відкрито виступити проти Петра I. Натомість він відправив під орудою генерального осавула І.Бутовича військо проти П.Орлика. Проте в березні гетьманські вояки були розбиті під Лисянкою, а правобережні полки об'єдналися під рукою П.Орлика⁵². Однак успіхи виявилися тимчасовими. 5 березня 1712 р. султан Агмед III видав на його ім'я «привілей», згідно з яким за правобережним гетьманом закріплювалася територія на правому березі Дніпра, а Лівобережжя визнавалося володінням царя. П.Орлик категорично не погоджувався з такою ситуацією:

«Якщо нам тепер віддають лише цю пустелю, а Лівобережну, населену, залишають під московським пануванням, то що ж це тоді за визволення? Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для того з'єднав зброю Війська Запорозького зі зброєю й. в. шведського короля і разом з й. в. пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передовсім Лівобережну. [...] Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не можуть»⁵³.

Незабаром Правобережжя опинилося під владою П.Орлика, а його резиденцією став Немирів (згодом – Чигирин). Поступово почали зміцнюватися Корсунський, Уманський і Чигиринський полки. Проте і цей процес виявився недовготривалим. 22 квітня 1714 р. між Туреччиною та Польщею було укладено угоду, за якою Правобережна Україна повністю переходила під руку короля Речі Посполитої, що на практиці ознаменувало собою крах усіх самостійницьких планів П.Орлика.

Після цих подій московський уряд видав декілька розпоряджень, категорично заборонивши мешканцям Лівобережжя переселятися на Правобережжя (тобто юридично визнавалися попередні кордони Української держави з Річчю Посполитою кінця XVII ст., ще до подій, пов'язаних із повстанням С.Палія). Проте українці з обох боків Дніпра мало звертали уваги на такого роду указ: міграції тривали впродовж цілого XVIII ст.

⁵¹ Там само. – Ф.59. – Оп.1. – Стр.6362. – Арк.28.

⁵² Край козацький: Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004. – С.135, 186.

⁵³ Цит. за: *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. – К., 1999. – С.257.

У 1719 р. помітно активізувалися зазіхання представників московського уряду на Сіверщину. Так, І.Скоропадський тоді проти волі «подарував» усевладному князеві О.Меншикову Почепську волость, яку царський улюбленець фактично перетворив на свою власність (такі дії можна розцінювати як намагання відчужити певні території Гетьманщини та прилучити їх до московських володінь):

«Князь Меншиков заехал межею до Почепа, маестности своей, прежде того от гетмана Скоропадского ему наданной, дві сотні: мглинскую и бокланскую и часть стародубовской, и за тое великую ссору и тяжбу гетман с князем иміл, а особливо за за-владініе почепских козаков в подданство»⁵⁴.

Своїм указом від 5 жовтня 1720 р., ніби мимохідь, Петро I заборонив Києво-Печерському та Чернігівському монастирям іменуватися ставропігією константинопольського патріарха, а також наклав вето на друкування тут книжок нецерковного змісту, тобто українською мовою, адже, на його думку, їх «печатают несогласно с великороссийскими печатями, которые со мноюю противностью Восточной церкви. [...] Вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатають»⁵⁵.

За іменним указом від 29 квітня 1722 р. Гетьманщину було перепідпорядковано Сенатові («Малороссии быть в ведении сенатском») ⁵⁶. Тоді ж гетьманові роз'яснено про причини заснування у Глухові Малоросійської колегії, і водночас підтверджено давні права українців, надані як Б.Хмельницьким, так і наступними гетьманами. У реальності на місцях помітно посилювалася влада російського чиновництва, зростав визиск, нівелювалися козацьке самоврядування й судочинство, значна частина зібраних податків спрямовувалася не до Військового скарбу Гетьманщини, а в імперську казну. Так, в іменному указі йшлося:

«В которых больших городех будут наши воеводы, и в тех бы городех, для судов и расправы, были урядники их козацкие и судитца б им по своих правам; а буде кому суд их, козацкой, будет не люб, а похочет дело сие перенест к воеводе, и в то время тому воеводе меж ими расправу чинить, по своему рассмотрению. [...] Чтоб в малороссийских городех урядники были обираны к тому достойные, которые должны будут подданными учреждать и доходы всякие в казну отдавать. [...] указали всякие денежные и хлебные доходы збирать малороссийского народа людем, и отдавать в нашу казну тем людем, кого мы определит укажем»⁵⁷.

Упродовж 1720-х рр. помітно посилилась увага царату й до Слобідської України. Згідно з указом від 14 грудня 1720 р., регіон передавався в безпосереднє

⁵⁴ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С.305.

⁵⁵ ПСЗРИ. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1830. – №3653. – С.244–245.

⁵⁶ Там же. – №3989. – С.668.

⁵⁷ ЧОИДР. – Кн.1. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.316–317. На практиці цей задум було реалізовано у травні 1722 р. (див.: Об учреждении в Глухове Малороссийской коллегии и о назначении в оную присутствующим бригадира Вельямина: С приложением инструкции: Именной, 16 мая 1722 г. // ПСЗРИ. – Т.VI. – №4010. – С.681–684).

відання белгородського воеводи⁵⁸. У 1725 р. Белгородська провінційна канцелярія порушила питання про «огляд» земель слобідських полків, що межували зі суто російськими теренами⁵⁹. А вже наступного року геодезист Я.Ісленьов повідомляв про видачу «прогонних грошей» та підвід для відправки до Сенату креслень і книг з описом прикордонної смуги між Слобожанщиною й власне Росією⁶⁰. У 1730 р. з'явився сенатський указ про заснування у краї «головних» митниць із метою впорядкування поїздок за кордон і навпаки. Його для виконання розіслали по полкових канцеляріях⁶¹.

Цей період став переломним у долі Гетьманщини. Зі смертю І.Скоропадського Петро I узагалі заборонив вибори нового гетьмана. Тимчасово призначеного на його місце чернігівського полковника П.Полуботка (1706–1722 рр.) за наказом імператора як завзятого «автономіста» незабаром заарештували й ув'язнили в Петропавловській фортеці, де він і помер від катувань (1724 р.). Тоді ж видано указ про призначення на полковницькі уряди росіян⁶².

На підставі аналізу історико-літературних пам'яток 1730–1780-х рр. І.Дзира дійшов висновку про те, що, незважаючи на політичний кордон, між жителями Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини завжди існувала глибока культурна, суспільна й економічна єдність. При цьому патріотично налаштовану старшину ніколи не полишала думка стосовно територіального об'єднання полків під єдиним гетьманським регіментом⁶³. Водночас слід констатувати: будь-які суспільні, політичні чи територіальні перетворення царського уряду за правління Петра I було спрямовано не на користь українців, вони повсюдно обмежували автономний статус і соціальні права. Поступово порушувалися вироблені у ході Національної революції й Визвольної війни норми суспільного буття та привілеї вільного козацького стану. Фактично на законодавчому рівні закладалося підґрунтя для подальшого нищення цілісної, самобутньої сотенно-полкової системи управління в Гетьманщині.

⁵⁸ Инструкция или наказ белгородскому воеводе: Об управлении вверенной ему Белгородской провинции, 14 декабря 1720 г. // Там же. – №3686. – С.268.

⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.1721. – Оп.2. – Спр.120. – Арк.202.

⁶⁰ Там само. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.130. – Арк.1–3.

⁶¹ Там само. – Ф.1725. – Оп.1. – Спр.739. – Арк.2–22.

⁶² Об объявлении малороссиянам, что в малороссийские полки назначаются полковники из русских: Именной, 27 февраля 1724 г. // ПСЗРИ. – Т.VII. – Санкт-Петербург, 1830. – №4173. – С.26.

⁶³ Дзира І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006. – С.254.

Author lightens up the process of territorial plunder of Hetmanate by Russian government under the Peter I. The point about violent transformation from Ukrainian independent formation to the one of the imperial peripheral regions. Also, traced the dynamics of Ukrainian ethnic lands alienation to the Russia.

Keywords: *Cossack Hetmanate, Muscovy, Little Russian land, Ukraine, tsarist government, imperial policy.*

О.М.ФЕДЬКОВ*

«ТОВАРИШ ПАВЛОВ» І РОЗКОЛ РУП

У жанрі персональної історії з'ясується роль меншовика І.Біска (С.Павлова) та Російської соціал-демократичної робітничої партії в розколі Революційної української партії. У своїй діяльності, спрямованій на включення відповідних національних парторганізацій, котрі діяли на території романовської імперії, до складу РСДРП, соціал-демократи Росії спиралися на підтримку більшості членів Закордонного комітету та редакції партійних видань РУП. Проте вжиті заходи не дали очікуваного результату, унаслідок чого у грудні 1904 р. (січні 1905 р. за н.ст.) у Революційній українській партії відбувся розкол. Досліджуючи епізод біографії одного з маловідомих партійних діячів, водночас простежуються переломні події в історії українського соціал-демократичного руху.

Ключові слова: Революційна українська партія, Російська соціал-демократична робітничка партія, меншовики, розкол, національне питання, персональна історія.

Дослідження минулого через біографію – давній жанр історичної науки, який якнайкраще підходить у випадку означеної теми. По-перше, у сучасній біографістиці намітилася тенденція до вивчення неординарних діячів, здатних ухвалювати нестандартні рішення за складних обставин. Нова історична (або персональна) біографія дозволяє через особисте життя й учинки людини на різноманітних за тривалістю хронологічних відтинках дослідити історичний соціум, в якому вона діяла і який творила. При цьому індивідуальна історія виступає водночас стратегічною метою дослідження та адекватним засобом пізнання¹. Такий підхід дає змогу змінити ракурс погляду й точніше відтворити історичний процес. По-друге, за псевдонімом «С.Павлов» приховувався російський соціал-демократ, меншовик-практик Ісак Біск, який очолював так звану «транспортну групу» та брав активну участь у заходах своєї політичної сили на початку ХХ ст.² – проте він і досі залишається невідомим не лише широкому читацькому загалові, але й представникам фахового середовища³. По-третє, І.Біск мав пряме відношення до подій, пов'язаних із розколом Революційної української партії (РУП) у грудні 1904 р. та утворенням Української соціал-демократичної спілки (УСДС), історія котрих, як і участь

* Федьков Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Т.Шевченка
E-mail: san.fedkov@ukr.net

¹ Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. Изд.2-е, испр. и доп. – Москва, 2009. – С.286.

² Тютюкин С.В. Меньшевизм: страницы истории. – Москва, 2002. – С.116.

³ Так, дослідник історії українського соціал-демократичного руху В.Головченко, наприклад, помилково ототожнював І.Біска з іншим соціал-демократом – меншовиком М.Лур'є, відомим під псевдонімом «Юрій Ларін» (див.: Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х., 1996. – С.47; Ларин Ю. Автобіографія // Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. – Москва, 1989. – С.482–484).

РСДРП у тих подіях, до кінця не з'ясовані. Вивчення цього питання дозволить зрозуміти, яку ж роль тоді відіграли російські соціал-демократи. При цьому зазначимо, що «товариша Павлова» ми розглядаємо як діяча російської соціал-демократії меншовика І.Біска та, водночас, як евфемістичний образ РСДРП – політичної організації, що серйозно спричинилася до «розламу» Революційної української партії. Таким чином, епізод біографії особи виступає засобом пізнання історії суспільно-політичного руху в Україні.

Розкол РУП став екстраординарним явищем в історії української соціал-демократії, тож йому присвячено велику кількість публікацій, в яких з'ясовано причини, роль різних партійних осередків та окремих партійців у долі організації, перебіг основних подій⁴. Водночас залишається не до кінця з'ясованою участь у них І.Біска, РСДРП, насамперед меншовиків.

Виявлене нами листування І.Біска з центральними органами меншовиків із 13 (25) квітня 1904 по 18 квітня (1 травня) 1905 рр.⁵ дозволяє використати жанр персональної історії⁶. У статті застосуємо метод мережевого аналізу листів, що характеризують взаємини І.Біска із Закордонним комітетом (ЗК) РУП і дані так званої «об'єктивної інформації» – джерел, котрі фіксують події «збоку»⁷. Такий підхід дозволить відтворити діяльність «товариша Павлова» у зазначений час та за допомогою його біографії адекватніше охарактеризувати роль РСДРП у подіях, пов'язаних із розколом РУП.

Хто такий «товариш Павлов»? Найповнішу інформацію про нього вміщено в біобібліографічному словнику діячів революційного руху в Росії, виданому на межі 1920–1930-х рр. Отже Ісак Соломонович Біск («С.Павлов») – потомственный почесний громадянин, народився близько 1874 р. Після закінчення гімназії в Києві був студентом Гайдельберзького університету. Соціал-демократ із середини 1890-х рр. У 1898 р. перебував під слідством у справі київського Союзу боротьби за визволення робітничого класу. За «височайшим повелінням» 22 березня 1900 р. на 1 рік відданий під нагляд поліції в обраному місці проживання у «смузі єврейської осілості», але це рішення не було виконане, оскільки І.Біск, проживши після звільнення з в'язниці деякий час у Чернігові, знову виїхав за кордон. Мешкав у Швейцарії та в Берліні, входив до закордонного Союзу російських соціал-демократів, близького до

⁴ Дорошенко В. Революційна українська партія (РУП) (1900–1905 рр.): Нарис з історії української соціал-демократичної партії. – Л.; К., 1921. – 40 с.; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т.1: Революційна українська партія (РУП). – К., 1926. – 390 с.; Головенко В.І. Від «Самостійної України»...; Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993. – 288 с.; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст.: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 176 с.; Кривенький В. «Спилка» // Политические партии России: Конец ХІХ – первая треть ХХ в.: Энциклопедия. – Москва, 1996. – С.582; Курас І.Ф. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). – К., 1986. – 185 с.; Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазного націоналізму на Україні. – К., 1978. – 315 с.; Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки». – Х., 1926. – 141 с.; Янишин Б.М. Революційна українська партія // Енциклопедія історії України. – Т.9. – К., 2012. – С.157 та ін.

⁵ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.262. – Л.4; Ед.хр.273. – Л.72; Ед.хр.275. – Л.43.

⁶ Репина Л.П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» // История через личность: Историческая биография сегодня / Под ред. Л.П.Репиной. – 2-е изд. – Москва, 2010. – С.55–74.

⁷ Репина Л.П. «Новая историческая наука»... – С.291–292.

«рабочедельцев»-економістів – течії у соціал-демократичному русі, що гуртувалася навколо газети «Рабочее дело»⁸. До цього слід додати, що після розколу РСДРП на II з'їзді у липні – серпні 1903 р. він примкнув до меншовиків. Отже, коли 1904 р. І.Біскові доручили очолити транспортну групу, він був уже доволі відомим у середовищі російських соціал-демократів партійним діячем.

Що являла собою РСДРП на час описуваних подій? Головним чинником партжиття після II з'їзду був розкол, унаслідок якого російська соціал-демократія розділилася на більшовиків та меншовиків, або, як тоді говорили, «твердих» і «м'яких» («іскрівців»)⁹. Із кінця 1903 до кінця 1904 рр. між ними точилася гостра боротьба, зокрема за місцеві комітети, та жорстка літературна полеміка¹⁰. У результаті центральний друкований орган партії – газета «Искра», починаючи з №53 від 20 листопада 1903 р., опинилася під контролем меншовиків. Вони також становили більшість у раді партії¹¹. Центральний комітет, до складу якого на II з'їзді обрали тільки прихильників В.Леніна, починаючи з липня 1904 р. фактично підпорядковувався «м'яким»¹².

Боротьба в РСДРП зачіпала й місцеві організації, які дедалі більше втягувалися в неї та виступали прихильниками переважно більшовиків, деякою мірою – меншовиків і частково тих, хто займав нейтральні позиції¹³. Характерно, що Україна належала до регіонів Російської імперії, де переконливішою підтримкою користувалися меншовики¹⁴. Та незважаючи на гостру ідейно-політичну й організаційну кризу, що охопила РСДРП, вона була доволі впливовою політичною партією з розгалуженою мережею первинних організацій і груп. Так, в українських губерніях Росії на весну – літо 1905 р. їх налічувалося понад 80 (для порівняння: РУП наприкінці 1904 р. мала 11 організацій), переважно серед міського робітництва¹⁵.

На шпальтах партійних видань РСДРП велася дискусія щодо стратегії й тактики боротьби. Однією з обговорюваних проблем партійного життя російської соціал-демократії післяз'їздивського періоду було організаційне питання. У широкому розумінні воно визначалося як «не лише встановлення тих або інших взаємин між складовими частинами партії, але й у значенні організації

⁸ Деятели революционного движения в России: библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма [Электронный ресурс]: <https://slovari.yandex.ru/~книги/Революционеры/~Б/42/>

⁹ Тютюкин С.В. *Меньшевизм...* – С.67.

¹⁰ Волобуев О.В. *Меньшевики накануне и в годы Первой российской революции // 1905 год – начало революционных потрясений в России XX в.: Мат. междунар. конф. – Москва, 1996. – С.116.*

¹¹ Тютюкин С.В. *Меньшевизм...* – С.77.

¹² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: В 6 т. – Т.1: Створення більшовицької партії: 1883–1903 рр. / Ред. П.М.Поспелов. – К., 1965. – С.483–485; *Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 2-е, доп. – К., 1964. – С.62; Тютюкин С.В. Меньшевизм... – С.59, 101.*

¹³ Тютюкин С.В. *Марксисты и русская революция. – Москва, 1996. – С.42.*

¹⁴ Там же.

¹⁵ Уткин А.И. *К вопросу о численности и составе РСДРП в 1905–1907 гг. // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг.: Количественный анализ: Сб. ст. / Отв. ред. А.П.Корелин. – Москва, 1987. – С.30–45; Рудич Ф.М. Історичний досвід: минуле, сучасне, майбутнє // Маршрутами історії / Упор. Ю.І.Шаповал. – К., 1990. – С.10–13; Головченко В.І. Від «Самостійної України»... – С.28. Усвідомлюємо певну некоректність порівняння даних про кількість партійних організацій наприкінці 1904 та на весну – літо 1905 рр., адже під час революції вони швидко зростали. Однак це пов'язано з тим, що в історіографії немає повнішої статистики організацій РСДРП в Україні на початку ХХ ст.*

соціал-демократичної роботи загалом»¹⁶. Це питання вперше сформулював В.Ленін, ще до II з'їзду РСДРП, виступивши з працями¹⁷, в яких виклав своє бачення побудови партії «нового типу» – надцентралізованої організації з «ядром професійних революціонерів» та суворою конспірацією, що й визначило шляхи розвитку партійного будівництва та революції¹⁸.

На противагу ленінській концепції формувалася меншовицька схема, у розробці котрої брали участь теоретики та практики меншовизму Ю.Цедербаум (Л.Мартов), П.Аксельрод, Ф.Ліпкін (Н.Череванін) тощо. Серед іншого вона також характеризувалася прихильністю до централізму, що, очевидно, було неминучим для революційної партії у самодержавній Росії. Проте меншовицький централізм передбачав автономію місцевих партійних комітетів у справах ведення всієї соціал-демократичної роботи. В умовах фактичного розколу партії це мало важливе значення для меншості, адже ЦК РСДРП до липня 1904 р. перебував у руках більшовиків і міг використовуватися для «завоювання» останніми парткомітетів.

Окрім того, в організаційному питанні «м'які» виступали проти проголошеного більшовиками «стану облоги» в партії, що передбачав використання централізму, «особливих» та «виняткових» законів проти «політичної розпливчатості», окремих осіб і внутріпартійних груп¹⁹. Звісно, це могло бути спрямовано проти меншовиків чи будь-якої опозиції. Усвідомлюючи небезпеку, Л.Мартов відповів на наполягання В.Леніна брошурою²⁰, де назвав останнього «генерал-губернатором» запровадженого «стану облоги» в партії. Лідер меншовиків закликав партійців до повстання проти «ленінізму»²¹. Характерно, що сам цей термін ініціювали супротивники В.Леніна, і на перших порах він мав негативний підтекст.

Із цього питання висловився також Н.Череванін, брошура якого викликала жвавий інтерес серед соціал-демократів²². Автор обстоював поєднання централізму РСДРП, уособлюваного центральними партійними установами, з автономією й самоврядуванням місцевих парткомітетів. Останні мали вести всю локальну роботу та у своїй діяльності спиралися на мережу робітничих організацій²³. Н.Череванін торкнувся й питання запровадження «стану облоги» в партії²⁴. Меншовик-практик виступив категорично проти пошуку «еретиків», «внутрішніх ворогів»²⁵. Він стверджував, що на той час «усі або

¹⁶ Череванин. Организационный вопрос: С предисловием Л.Мартова. – Женева, 1904. – С.15.

¹⁷ Ленін В.І. Що робити? Наболілі питання нашого руху // Його ж. Повне зібрання творів. – [5-те вид.]. – Т.6. – К., 1969. – С.105, 117; Його ж. Лист до товариша про наші організаційні завдання // Там само. – Т.7. – К., 1970. – С.1–30.

¹⁸ Волобуев О.В. Меньшевики накануне и в годы Первой российской революции. – С.113.

¹⁹ Череванин. Организационный вопрос... – С.15.

²⁰ Мартов Л. Борьба с «осадным положением» в Российской социальдемократич. рабочей партии. – Женева, 1904.

²¹ Там же. – С.68.

²² Череванин Организационный вопрос... – С.15.

²³ Там же. – С.15–54.

²⁴ Второй съезд РСДРП: июль – август 1903 года: Протоколы // Протоколы и стенографические отчёты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. – Москва, 1959. – С.371, 374; Ленін В.І. II з'їзд «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії» 13–18 (26–31) жовтня 1903 р. // Його ж. Повне зібрання творів. – [5-те вид.]. – Т.8. – К., 1970. – С.49.

²⁵ Череванин. Организационный вопрос... – С.36.

величезна більшість соціал-демократів прийняли програму революційної соціал-демократії»²⁶, тому подальший розвиток партійної стратегії й тактики «меншість» пов'язувала з розробкою теорії соціал-демократії, якою слід «освітлювати явища оточуючого нас життя, явища нашої повсякденної боротьби». На цій основі передбачалось ідейним вихованням, силою переконання впливати на однопартійців²⁷.

Погляди російських соціал-демократів на національне питання розвивалися в рідні ортодоксального марксизму. Відомо, що у програмі РСДРП було викладено лише загальні вимоги про рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси й національності; запровадження широкого місцевого, зокрема обласного самоврядування для територій з особливими побутовими умовами та складом населення; право на освіту рідною мовою, використання її на зібраннях, у громадських і державних установах. Проголошувалося також «право на самовизначення за всіма націями, які входять до складу держави»²⁸. Відсутність конкретики приховувала відмінні підходи щодо цього контроверсійного питання²⁹.

Російські марксистки виклали свої погляди на проблему в доповіді делегації РСДРП на Амстердамському міжнародному соціалістичному конгресі³⁰. Її автором став один із лідерів «м'яких» – Ф.Дан, тож вона відображала переважно їхні погляди. У цьому документі розглядалося організаційне та тісно пов'язане з ним національне питання. Доповідь цікава ще й тим, що на форумі, якому вона адресувалася, були присутні посланці української соціал-демократії. Для них погляди російських марксистів на означені проблеми мали негативні практичні наслідки. Висловлюючи принципові підходи, у доповіді зазначалося (курсив наш – О.Ф.):

«Із погляду соціал-демократії відповідь на це питання може бути лише одна: соціал-демократія кругом і всюди представляє інтереси робітничого руху у цілому; тільки особливі державно-правові умови перетворюють соціал-демократію кожної країни на відокремлене ціле; принцип “національного” або “племінного” представництва жодним чином не може бути покладено в основу соціал-демократичної організації»³¹.

Тому, незважаючи на те, що РСДРП вела рішучу боротьбу із самодержавством, у національному питанні вона проявила себе як «державницька» партія, а її структура ґрунтувалася «на таких засадах, щоби вона була єдиною соціал-демократичною організацією для всього пролетаріату, об'єднаного спільністю

²⁶ Череванин. Организационный вопрос... – С.34.

²⁷ Там же.

²⁸ Второй съезд РСДРП ... – С.421.

²⁹ Сучасний російський дослідник О.Міллер зазначає, що ставлення соціалістичних партій до національного питання залишається нерозробленим (див.: Міллер А.И. История понятия нация в России // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. – Т.П. – Москва, 2012. – С.41–42).

³⁰ Доклад делегации Российской соц.-дем. рабочей партии Амстердамскому Международному социалистическому конгрессу (14–20 августа 1904 г.). – Женева, 1904.

³¹ Там же. – С.89.

державно-правових умов, до якої б національності він не належав³². Російські соціал-демократи вважали за доцільне «повільно й поступово» об'єднувати всі національні організації в єдине ціле «з автономними групами в межах кожного місцевого комітету та загальнопартійної організації, оскільки це спричиняється технічними зручностями й потребами пропаганди та агітації»³³. Отже меншовики (як, до речі, і більшовики) вважали неминучим злиття національних організацій у складі РСДРП на автономних засадах.

Підходи «меншості» Російської соціал-демократичної робітничої партії до організаційного та національного питань, звісно, поділяв і І.Біск. Вони знайшли розуміння також серед більшої частини членів ЗК РУП, який зосереджувався у Львові. Робота у складі РСДРП дозволяла «закордонцям» відчувати себе частиною могутньої партії, що здатна розв'язати завдання, котрі стоять перед суспільством. Водночас вони недооцінювали наслідків впливу централістичних принципів побудови російської соціал-демократії³⁴. Усе це спонукало членів Закордонного комітету до активної співпраці з російськими соціал-демократами.

Осередком роботи керівника транспортної групи меншовиків С.Павлова був Львів (тодішній Лемберг) – адміністративний центр Галичини, яка входила до складу Австро-Угорщини. Місце вибору «штаб-квартири» зумовлювалося деякими причинами. По-перше, політичних емігрантів із Російської імперії приваблювала робота в умовах конституційної держави³⁵. По-друге, близькість кордону дозволяла революціонерам за допомогою «пачкарів» (контрабандистів)³⁶ швидко діставатися на Батьківщину та успішно переправляти соціал-демократичні видання, насамперед газету «Искра», які друкувалися у Женеві.

Живучи у Львові І.Біск, за словами очевидців, намагався виглядати як успішний підприємець «середньої руки», або ж удачливий комівоєжер:

«Якийсь дуже шикovníй закордонний джентльмен: лаковані черевики блищать, на голові с'є шовковий казанок, весь він – немов малюнок з модного журналу. На руці приїжджий мав елегантне сіре пальто, шовковий парасоль і невеликий жовтий саквоєж. До того всього і сам був з лиця вродливий та дуже приємний»³⁷.

Насправді «тов. Павлов», як ми вже знаємо, був активним соціал-демократом, меншовиком-практиком, професійним революціонером. Листування І.Біска засвідчує, що йому чи не щодня доводилося розв'язувати низку питань,

³² Там же. – С.88.

³³ Там же.

³⁴ Головченко В.І. Від «Самостійної України»... – С.47.

³⁵ Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції: Уривки споминів // Україна: Науковий двомісячник українознавства: Орган історичної секції академії під ред. академіка М.Грушевського. – Кн.4. – К., 1925. – С.103–128.

³⁶ Гермайзе О. Нариси з історії... – С.216.

³⁷ Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції... – С.117. Як видно, зовнішність І.Біска була яскравою й запам'яталася в деталях, дарма що авторка спогадів забула його псевдонім та ініціали – «тов. Михайлов», «С.М.Біск».

які стосувалися отримання партійної літератури з Женеви, вибору шляхів її подальшої відправки, роботи з агентами транспортної групи, «провалів» транспортів, співпраці з партнерами з інших політичних партій і, звісно, фінансових аспектів партійного «підприємства». До цього слід додати постійні листи-звіти про виконану роботу, адресовані центральним установам меншовиків³⁸. З усього масиву інформації зосередимо увагу на тих аспектах, які безпосередньо стосувалися розколу РУП та участі у цій справі І.Біска й РСДРП.

Пов'язаний із соціал-демократичним рухом в Україні, він продовжував перейматися питаннями його розвитку. Так, Г.Чикаленко у мемуарах повідомляла, що навчалася в Одесі в гімназії та на вищих жіночих курсах із двоюрідною сестрою І.Біска – Катериною. Наприкінці січня 1904 р., знайомлячи Ганну з кузеном, Катя представила його як такого, що «дуже цікавився українським революційним рухом»³⁹. Цей інтерес посилювався навесні 1904 р. у Львові, коли С.Павлов зійшовся з діячами Закордонного комітету РУП⁴⁰. У листі до Женеви він писав:

«Навесні минулого року я познайомився тут із членами Закордонного комітету РУП і з редакцією “Селянина” та “Праці”. Із розмов з'ясувалося, що частина редакції і Зак[ордонного] ком[ітету] в питаннях організаційних і з національного питання поділяють по суті, самі того не усвідомлюючи, погляди партії» (тобто РСДРП – О.Ф.)⁴¹.

Оцінивши ситуацію, І.Біск вирішив діяти в напрямі включення РУП до складу РСДРП. Звісно, це відповідало інтеграторській лінії партії у взаєминах із національними соціал-демократіями. Виходячи з цього, він написав у ЦК записку «з приводу об'єднання з РУП»⁴². Цей документ нам виявити не вдалося, але подальші події свідчать, що він знайшов відгук серед партійного керівництва. Згодом, оцінюючи свою роль у спробі приєднання РУП до РСДРП та в утворенні Української соціал-демократичної спілки (УСДС), І.Біск писав: «Я діяв, так би мовити, за лаштунками. [...] Тепер пару слів про себе. Я декілька разів згадував у листі вираз “ми”, “наша група”. Це не означає, що я увійшов до “Союзу” (тобто УСДС – О.Ф.). Фактично я його створив»⁴³. І це – не перебільшення. І.Біск справді відіграв визначну роль у розколі РУП та створенні нової організації.

У зв'язку з цими подіями в літературі згадувалося прізвище ще одного соціал-демократа – М.Лур'є, відомого під псевдонімом «Юрій Ларін». Першим про нього згадав В.Дорошенко⁴⁴. Згодом це стверджував також Д.Дорошенко⁴⁵.

³⁸ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.273. – Л.72; Ед.хр.275. – Л.43.

³⁹ Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903–4 р. // З минулого: Збірник. – Т.П. – Варшава, 1939. – С.85.

⁴⁰ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.1–1 об.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же. – Л.1.

⁴³ Там же. – Л.4, 6.

⁴⁴ Дорошенко В. Революційна українська партія... – С.26–27.

⁴⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). – Вінніпег, 1949. – С.60. Цікаво, що у спогадах про РУП, написаних у міжвоєнний період, Д.Дорошенко також згадував

Характерно, що обидва вони перебували на Галичині влітку 1904 р. лише близько місяця, і в їхній пам'яті, очевидно, не точно відбилися події того часу. Із тих, хто був близький до ЗК РУП і постійно знаходився у Львові, лише М.Меленевський та Н.Романович-Ткаченко залишили спомини. Так, провідний діяч Закордонного комітету М.Меленевський заперечив В.Дорошенкові:

«Особою, яку Дорошенко очевидно має на думці, був не Ларін (що мав відношення до Спілки багато пізніше), а покійний киянин Біск, який під назвою “Павлова” приїхав наприкінці 1904 р. до Львова як спеціальний представник ЦК РСДРП, і через якого ми вели переговори із цим комітетом аж до часу заснування Спілки»⁴⁶.

Пише про І.Біска (С.Павлова), як уже зазначалося, і Н.Романович-Ткаченко⁴⁷. Немає згадки про львівські події в автобіографії самого Ю.Ларіна⁴⁸. Характерно, що й у листуванні І.Біска також нічого про нього не зазначається. Отже можна однозначно стверджувати, що М.Лур'є не мав стосунку до тих подій. Натомість із листів І.Біска та спогадів діячів РУП відомо про причетність П.Тучапського⁴⁹. Дослідник історії Української соціал-демократичної спілки А.Ріш називав його навіть другим «основоположником» цієї організації (перший – М.Меленевський)⁵⁰. Відомого марксиста, делегата I з'їзду РСДРП П.Тучапського свого часу було заарештовано й в березні 1900 р. на чотири роки заслано до Вологодської губернії⁵¹. Через вимушену відірваність від соціал-демократичного руху він опинився поза увагою однопартійців. Тому І.Біск повідомляв до меншовицького центру у Женеві, що той «ніколи не був членом РУП, тим паче її представником» і залишається в лавах РСДРП⁵², уточнюючи: «По-1-е, він не бернштейніанець, як про це ходили чутки. По-2-е, він підтримує резолюції ЦК щодо партійної політики й заявляє, що цілком поділяє погляди меншості на сучасне політичне становище»⁵³.

Крім того, П.Тучапський, очевидно, поділяв позицію С.Павлова в питанні про об'єднання РУП із РСДРП. З ініціативи останнього він написав листа в контрольований на той час більшовиками ЦК, щоб той «не вважав всієї справи (об'єднання – О.Ф.) справою “меншості”»⁵⁴. Це був вдалий хід І.Біска – використання авторитету П.Тучапського для здобуття підтримки з боку конкуруючої фракції. Зазначений факт засвідчує також, що ініціативу об'єднання з РУП

про російського соціал-демократа «Павлова», хоча й не називав його прізвища (див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3807. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.5).

⁴⁶ Меленевський М. До історії Української с.-д. спілки // Нова громада. – 1923. – Ч.3/4. – С.133.

⁴⁷ Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції... – С.117.

⁴⁸ Ларін Ю. Автобіографія... – С.482–484.

⁴⁹ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.273. – Л.42; Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції... – С.117.

⁵⁰ Ріш А. Очерки по истории... – С.14.

⁵¹ Дембо В. Павел Лукич Тучапский: Краткий биографический очерк // Тучапский П.Л. Из пережитого (90-е годы). – Одесса, 1923. – С.6–8.

⁵² РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.273. – Л.42; Ед.хр.275. – Л.1.

⁵³ Там же. – Ед.хр.273. – Л.42.

⁵⁴ Там же.

було узгоджено не лише з меншовицьким центром, але й з центральним партійним керівним органом, що перебував тоді в руках більшовиків.

С.Павлов та налаштовані на союз із російською соціал-демократією «закордонці» вирішили залучити «Сергія Михайловича» (такий псевдонім отримав П.Тучапський) до справи видання партійного друкованого органу. Необхідність цього кроку пояснювалася тим, що, як зазначав І.Біск, «частина редакції на угоду не піде; з іншого боку, відчувався брак у досить солідній науково-підготовленій силі, яка могла б поставити орган на необхідну висоту»⁵⁵. Саме такою людиною був П.Тучапський. Йому пропонували редагувати «Селянина» «в тому випадку, якщо вдасться домогтися більшості на з'їзді на користь приєднання до партії – або заснувати новий орган, якщо це не вдасться»⁵⁶.

Але приїхавши до Львова восени 1904 р., П.Тучапський, за свідченням І.Біска, поставив дві умови, за яких погоджувався взяти на себе справу ведення газети: якщо група, котра видає її, увійде до складу РСДРП та «повна незалежність органу, оскільки він уважав, що в РУП збереглося немало націоналістичних тенденцій»⁵⁷. Водночас, як повідомляв І.Біск, «С[ергій] Мих[айлович] не захотів брати участі в агітації перед з'їздом і повернувся до Росії, обіцяючи негайно приїхати, якщо група доб'ється виконання поставлених ним умов»⁵⁸. Отже П.Тучапський загалом був пасивним прихильником об'єднання РУП та РСДРП. Водночас відразу після розколу він відіграв важливу роль у створенні УСДС⁵⁹.

На обрання саме «Сергія Михайловича» для виконання відповідального завдання вплинуло ще й те, що він продовжував перейматися проблемами українського соціал-демократичного руху, цікавився історією та становищем РУП. Про це свідчила його стаття, уміщена в №80 «Искрь». Оминемо частину публікації, присвячену історії Революційної української партії, натомість звернемо увагу лише на подану в ній оцінку її становища. Так, автор стверджував про початок переважання серед рупівців соціал-демократичних ідей. Відзначалося, що 1904 р. в усіх своїх виданнях і, зокрема, звіті про роботу ЦК РУП Амстердамському конгресові II Інтернаціоналу партія заявляла про свою соціал-демократичність. «Українець-іскривець» (під таким псевдонімом вийшла стаття П.Тучапського) вказував на переваги об'єднання РУП у складі РСДРП: мовляв, ми живемо не у самостійній Україні, а в колосальній державі, що зручніше для об'єднання та ведення «класової боротьби». Тож якщо РУП – «не націоналістична партія, якщо слова “пролетарі всіх країн, єднайтесь” для неї – не порожній звук, вона повинна всіма силами прагнути до об'єднання з РСДРП». Така необхідність, стверджував автор, усвідомлюється всіма рупівцями за винятком «крайніх шовіністів». Водночас у питанні про об'єднання він виділяв у партії дві групи: «іскривців», які прагнули згуртувати пролетарський і соціал-демократичний рух усєї Росії, та «відсталих», хто «свій світогляд обмежує рамками своєї національності» (останні нібито сприйняли «бацили

⁵⁵ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.2–2 об.

⁵⁶ Там же. – Л.2 об.

⁵⁷ Там же. – Л.2 об. – 3.

⁵⁸ Там же. – Л.3.

⁵⁹ Там же. – Л.22 об.

бундизму» (тобто ідеї Бунду – *О.Ф.*) і прагнули до союзу з російською соціал-демократією на засадах федерації, у чому «Українець-іскривець» бачив «глибокий опортунізм, якщо не більше»⁶⁰. Із такою оцінкою П.Тучапським ситуації в РУП солідаризувався, власне, і сам І.Біск.

Подібна ситуація була й у Закордонному комітеті партії. У листах до Женеви С.Павлов поділяв прихильників об'єднання з РСДРП на «автономістів» та «федералістів»⁶¹. Історичні джерела дозволяють з'ясувати ідейні й організаційні відмінності між цими групами та встановити їх персональний склад. Отже автономісти утворювали більшість ЗК та редколегії партійних видань; до них належали М.Меленевський, М.Ткаченко, П.Канівець (згодом приєднався В.Мазуренко та М.Корінецький). Вони прагнули ввійти до РСДРП на засадах автономії. Саме автономісти були близькими до І.Біска, який неодноразово ідентифікував їх як «наші»⁶². Федералістами, прихильниками «національних форм пролетарського руху», за споминами О.Скорописа-Йолтуховського, були подружжя Євгена й Катерини Голіцинських та він сам⁶³. Вони, за даними І.Біска, розійшлися «з ЦК та його прихильниками з питань організаційних і не цілком довіряли витриманості його с[оціал-]д[емократичних] переконань»⁶⁴. Цю інформацію згодом підтвердив О.Скоропис-Йолтуховський, визнаючи водночас, що підозрювали провідного діяча ЦК М.Порша (Чацького) та його групу в «несоціал-демократизмі» – «цілком неслушно», тобто помилково⁶⁵. Єднало автономістів і федералістів те, що вони сподівалися використати тактичний союз із російськими соціал-демократами для досягнення соціального й національного визволення України (хоча, звісно, конкретні результати такого альянсу тоді було важко передбачити).

С.Павлов указував на присутність також третьої групи: двох осіб «із літературних сил», які перебували в Галичині та після розколу залишилися прихильниками РУП⁶⁶. При цьому І.Біск стверджував, що «з них один стоїть на РПС-івській точці зору “Самостійної України”»⁶⁷. Ішлося, очевидно, про С.Петлюру та П.Понятенка. Вони, рятуючись від переслідування поліції, з'явилися у Львові лише напередодні розколу, у другій половині листопада 1904 р. Указані особи направлялися за кордон для поживлення роботи ЗК і тісно співпрацювали з партійним лідером М.Поршем⁶⁸. Ураховуючи те, що останній, як буде показано нижче, знав про заходи «закордонців» щодо об'єднання з РСДРП, він небезпідставно сподівався на підтримку С.Петлюри й П.Понятенка на з'їзді.

⁶⁰ *Українець-іскривець*. Об Украинской революционной партии // Искра. – 1904. – 15 декабря. – №80. – С.2–3.

⁶¹ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.2–4.

⁶² Там же.

⁶³ *Скоропис О.* Соціально-демократичний рух в Сквирському і Васильківському повітах в 1906 р. // Наш голос. – 1911. – Ч.11/12. – С.509; *Меленевський М.* До історії Української с.-д. спілки. – С.133.

⁶⁴ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.3 об.

⁶⁵ *Скоропис О.* Соціально-демократичний рух... – С.509.

⁶⁶ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.5.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ *Стемпень С.С.* Львівський період життя С.Петлюри: вплив галицького середовища на молодого українського політика (листопад 1904 р. – грудень 1905 р.) // Український історичний журнал. – 2009. – №3. – С.28.

У 1904 р. РСДРП та РУП тісно співпрацювали, особливо у справі транспортування партійних матеріалів. Про це І.Біск неодноразово рапортував до Женеви («Присланий Вами тов[ариш] на днях буде переправлений РУП. Він зможе взяти з собою пуд літ[ератури] і перехід обійдеться всього за 15–20 р[уб.] (тобто перехід кордону без витрат)»⁶⁹). Він повідомляв також, що за допомогою Революційної української партії веде переговори з місцевими українцями⁷⁰. Очевидно, вони теж стосувалися перевезення через кордон літератури, котра, завдяки рупівцям, як свідчив С.Павлов, доставлялася в організації РСДРП Житомира⁷¹, Києва⁷², Санкт-Петербурга⁷³. І.Біск указував також на співпрацю РУП із більшовиками: отримавши від останніх 40 руб. готівкою, вони надавали їм транспортні послуги⁷⁴. Інколи члени РУП самі виступали «кредиторами», позичивши одного разу С.Павлову 150 руб. на транспортування 74-го і 75-го номерів «Искрь»⁷⁵.

Про тісну співпрацю свідчив, зокрема, такий факт. За угодою з ЦК РСДРП РУП отримувала від російських соціал-демократів їхні партійні видання. Але з якихось причин замість 10 примірників «Искрь» і всіх брошур почали надсилати лише по одному. «Очевидно це непорозуміння, – писав С.Павлов. – Зробіть, будь ласка, щоб старе становище було відновлено»⁷⁶. Така позиція І.Біска зумовлювалася не лише турботою про виконання партійних зобов'язань. «Искра» на той час була надзвичайно впливовим виданням і сприймалася більшістю соціал-демократів у Російській імперії, і не лише українцями⁷⁷, як «останнє слово в марксизмі» (звісно, у російському його прочитанні). Про це свідчать і згадки рупівця В.Дорошенка, який улітку 1904 р. перебував у Львові та близько зійшовся з «закордонцями».

«Пригадую собі й досі, – писав він згодом, – якими завзятими іскрівцями були вони, як нетерпляче чекали чергового числа “Искри”, як пильнували, щоб [у рупівських] виданнях не просочилось щось, що могли б російські товариші взяти за “ересь”, як безпардонно конфіскували статті, які хоч трохи відбігали від іскрового канону, або миналися з рекомендованою “Искрою” тактикою»⁷⁸.

Серед чинників, які спонукали «закордонців» до укладення угоди РУП із російськими соціал-демократами, на думку С.Павлова, були спільність поглядів на організаційне та національне питання, вихід брошури Н.Череваніна,

⁶⁹ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.273. – Л.6.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же. – Л.15.

⁷² Там же. – Л.24.

⁷³ Там же. – Л.42 об.

⁷⁴ Там же. – Л.44 об.

⁷⁵ Там же. – Л.45.

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Урилов И.Х. История российской социал-демократии (меньшевизма): Часть третья: Происхождение меньшевизма. – Москва, 2005. – С.165–166.

⁷⁸ Дорошенко В. Революційна українська партія... – С.26.

перемога «меншості» в РСДРП та розмови з ним⁷⁹. Порозумівшись, вони почали здійснювати заходи, спрямовані на реалізацію об'єднувачих планів.

Маючи тісні контакти з членами ЗК РУП, С.Павлов прагнув впливати також на рядових партійців. Він скористався можливістю зустрітися з молодими українцями, котрі 1904 р. приїхали на літні університетські курси до Львова (багато хто з них були рупівцями)⁸⁰. Ідеться про Всеукраїнські наукові курси для молоді, організовані Товариством прихильників української літератури, науки і штуки під керівництвом М.Грушевського⁸¹. «З ініціативи цих осіб (членів ЗК РУП – О.Ф.), – писав І.Біск у Женеву, – я прочитав перед укр[аїнською] молоддю (дек[ілька] десятків молодих людей приїхало сюди літом слухати лекції в Українському вільному унів[ерситеті] – просто кажучи низку літніх курсів, прочитаних українськими ученими) реферат про націоналізм, який викликав жвавий обмін думками»⁸². Згадане зібрання відбувалося у приватному помешканні на вул. Курковій, 10, де зупинилися студенти з Наддніпрянщини⁸³. Звісно, виступ С.Павлова мав вплив насамперед на прихильників єднання з РСДРП.

Проте планам І.Біска виникла несподівано загроза. Справа в тому, що у серпні 1904 р. в Амстердамі мав відбутися Міжнародний соціалістичний конгрес⁸⁴. Уперше з часу заснування II Інтернаціоналу на нього було делеговано представників української соціал-демократії. Посланці галицької УСДП (М.Ганкевич) та РУП (Є.Голіцинський) водночас мали мандати обох партій і прагнули створити окрему секцію. Плани українських соціал-демократів могли порушити задуми включення РУП до складу РСДРП.

У переддень конгресу засідав координаційно-виконавчий орган II Інтернаціоналу – Міжнародне соціалістичне бюро (МСБ), розглядалися звернення низки делегацій, зокрема й української, про надання їм самостійного представництва⁸⁵. Однак, за тодішньою практикою, окремі делегації на конгресах (відповідно – секції в Інтернаціоналі) формувалися за державною, а не національною ознакою. Виняток було зроблено лише для деяких націй із сильними державницькими традиціями, які боролися за своє визволення

⁷⁹ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.1–1 об.

⁸⁰ Дорошенко В. Революційна українська партія... – С.26.

⁸¹ Ясіновський Ю.П. Товариство прихильників української літератури // Енциклопедія історії України. – Т.10. – К., 2012. – С.111; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). – К., 2007. – С.82–90; ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.3–9.

⁸² РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.1.

⁸³ Качмар Л. Іван Франко та наддніпрянські політичні емігранти // Вісник Львівського університету: Серія мист-во. – Вип.6. – Л., 2006. – С.114–120; Детальніше про ці події можна прочитати у спогадах вітчизняного суспільно-політичного діяча, тодішнього рупівця Д.Дорошенка. Проте у джерелах є певні розходження. Більше довіри викликають мемуарні замітки першої половини 1930-х рр. «Мої спомини про РУП: 1901–1906», в яких він зазначав: «Приходив на наш збори і російський соціаль-демократ Павлов, що все поучав нас про “отрезки”, якими російська соціал-демократія хотіла залагодити аграрну справу» (див.: ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.5). «У споминах про давнє минуле», описуючи той самий епізод, він помилково вказував, що це був «російський меншовик Ларин (власне його ім'я було Лур'є)» (с.90).

⁸⁴ История Второго Интернационала / Отв. ред. Л.И.Зубок. – Т.П. – Москва, 1966. – С.97–118.

⁸⁵ Плеханов Г.В. В Амстердаме (Мысли и заметки) // Его же. Сочинения. – Т.XVI. – Москва; Ленинград, 1925. – С.319; ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.6.

та незалежність, наприклад угорців і поляків⁸⁶. Давалося взнаки також загальне негативне ставлення до національного питання в II Інтернаціоналі, де заправляли представники великих державних націй, котрі недооцінювали його значення для пригноблених, «неісторичних» народів. Показовим у цьому сенсі було те, що, розглядаючи проект порядку денного Амстердамського конгресу, МСБ відкинуло пропозицію чехів обговорити програму соціал-демократії з національного питання⁸⁷. Така позиція позначилася й на «українській» ухвалі: Міжнародне соціалістичне бюро не визнало окрему делегацію та запропонувало, щоб представники УСДП і РУП увійшли до якоїсь з уже сформованих секцій – австрійської, польської чи російської⁸⁸. Проти голосували також російська й польська делегації⁸⁹. Отже українським посланцям було відмовлено у створенні окремої секції. Протестуючи проти такої позиції бюро, делегат УСДП М.Ганкевич відмовився від свого мандата. Однак представник РУП Є.Голіцинський вступив до російської делегації⁹⁰. До таких дій його підштовхнули заходи російських соціал-демократів. Ще 6 серпня 1904 р. І.Біск у листі до Женеви повідомляв, що на Амстердамському конгресі «буде представлена українська організація, до того ж мандат матиме Ганкевич, видний соціал-демократ Львова. Він вимагатиме окремого представництва як нації» (підкреслення автора листа – О.Ф.)⁹¹.

Об'єднавчі наміри українських соціал-демократів суперечили планам російських партійців. Тому С.Павлов вирішив діяти рішуче – особисто поїхати в Амстердам, а потім у Женеву для зустрічі з керівником російського представництва на конгресі, головою ради партії Г.Плехановим⁹². Це було потрібно, щоб попередити його про об'єднавчі зусилля українських соціал-демократів: «Оскільки я знайомий з укр[аїнським] рухом, – писав І.Біск, – то рос[ійським] делегатам можливо буде цікаво поговорити попередньо зі мною. Я міг би повідомити їм деякий матеріал. Тому то я й хотів би застати Г[еоргія] В[алентиновича] (Плеханова – О.Ф.)⁹³. С.Павлов, очевидно, таки зустрівся з останнім, хоча й сам перебував в Амстердамі під час роботи конгресу.

Заходи І.Біска дали результати: Є.Голіцинський, як уже зазначалося, не став наслідувати приклад М.Ганкевича. Про це він повідомляв у листі до члена РУП М.Русова: «Ну і от я, взявши до уваги це і дещо друге, не можна ж всього написати, зробив на свій страх і ризик слідуючий рішучий крок (його цілком

⁸⁶ *Жерноклеєв О.* Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ, 2006. – С.263.

⁸⁷ *Плеханов Г.В.* В Амстердаме... – С.321; *Кривогуз И.М.* Второй Интернационал: 1889–1914. – Москва, 1964. – С.232.

⁸⁸ *Жерноклеєв О.* Національні секції... – С.263–264; *Митрулявичюс Г.* Социал-демократия Литвы и России: некоторые аспекты взаимоотношений в конце XIX в. – первой четверти XX в. // Социал-демократия в российской и мировой истории: Обобщение опыта и новые подходы: Мат. междунар. науч. конф., 21–22 апреля 2008 г., Москва. – Москва, 2009. – С.162; ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.6.

⁸⁹ *Жерноклеєв О.С.* Національні секції... – С.264; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція... – С.78.

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.6; *Дорошенко В.* Революційна українська партія... – С.25.

⁹¹ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.262. – Л.1.

⁹² Там же; *Тютюкин С.В.* Г.В.Плеханов: Судьба русского марксиста. – Москва, 1997. – С.206.

⁹³ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.262. – Л.1–1 об.

підтримала і жинка) (в Амстердамі перебувала дружина Є.Голіцинського – О.Ф.): зголосив ся в делегації російсь[ькій] (у с[оціал]-д[емократичній]) як делегат РУП»⁹⁴. Те, про що не міг написати Є.Голіцинський, очевидно, стосувалося дій російських соціал-демократів. Підтвердження цієї думки знаходимо в листі І.Біска:

«В Амстердамі я наполіг на тому, щоб делегат від РУП (який належав до числа тих, хто вагається й не знав про переговори частини РУП із партією) не покидав конгрес, як це зробив делегат галицької укр[аїнської] соціал-демократії. Крок цей виявився для нього вирішальним – він змушений був остаточно схилитися до спілкування з партією» (тобто РСДРП – О.Ф.)⁹⁵.

Після цього посланець РУП звернувся із заявою до Міжнародного соціалістичного бюро, в якій зазначав, що партія й надалі домагатиметься власного представництва в Інтернаціоналі, але водночас повідомляв про виконання постанови та входження до складу російської соціалістичної делегації⁹⁶. Отже завдяки І.Біску вдалося запобігти консолідації української соціал-демократії Наддніпрянщини й Галичини, що могло зашкодити планам включення РУП до складу РСДРП.

Тим часом тривала спільна робота С.Павлова та членів ЗК РУП над організаційними засадами майбутньої організації. В одному з листів він писав: «Ми спільно виробили проект статуту “Союзу укр[аїнського] соціал-дем[ократичного] тов[ариства]” як автономної частини партії» (тобто РСДРП – О.Ф.)⁹⁷. Згодом І.Біск поїхав до Женеви, де передав проект для вивчення, а також «познайомив наших товаришів із РУП і наполіг на запрошенні її на с[оціал]-д[емократичну] конференцію»⁹⁸. Ішлося, імовірно, про квітневий форум меншовиків 1905 р.

Очевидно, проект було схвалено, про що свідчила його публікація в меншовицькій «Искре» 15 грудня 1904 р.⁹⁹ Український соціал-демократичний союз (або Спілка) визначався як частина РСДРП, що «має за мету організацію пролетаріату, котрий розмовляє українською мовою». Відповідно до статутних положень, Спілка наділялася правами «союзу комітетів партії». Очоловав її комітет, «який вибирався з'їздом представників громад»¹⁰⁰. При ньому створювалася літературна комісія, могли також формуватися спеціальні технічні групи. Спілка отримувала представництво на загальнопартійних форумах російської соціал-демократії¹⁰¹. Отже проект статуту визначав автономний статус української соціал-демократії у складі РСДРП. Залишалось лише ухвалити рішення про входження РУП до Російської соціал-демократичної робітничої партії.

⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.7.

⁹⁵ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.2.

⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.7.

⁹⁷ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.1 об.

⁹⁸ Там же. – Л.1 об. – 2.

⁹⁹ *Спиродович А.И.* История большевизма в России от возникновения до захвата власти: 1883–1903–1917: С приложением документов и портретов. – Москва, 2007. – С.407.

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ Там же.

Робота зі скликання партійного з'їзду, за свідченнями І.Біска, розпочалася наприкінці літа 1904 р.: «Один із членів нашої групи негайно після Амст[ердамського] конгр[есу] поїхав у Росію, щоб підготувати ґрунт для об'єднання та щоб залучити нові сили в редакцію»¹⁰². Очевидно, поборник союзу з РСДРП прагнув добитися делегування на з'їзд прихильників об'єднання з нею. За результатами поїздки, як зазначав С.Павлов, можна було розраховувати на здобуття більшості на з'їзді¹⁰³. Однак такі заходи «закордонців» викликали протидію з боку ЦК РУП, який, за словами І.Біска, «дізнавшись про нашу агітацію, почав контрагітацію»¹⁰⁴. Тодішній партійний лідер М.Порш (Чацький) також об'їхав «вільні громади» з метою мобілізації своїх прихильників¹⁰⁵. Отже вже напередодні з'їзду розпочалася гостра боротьба в партії з питання шляхів її подальшого розвитку.

Форум відбувся у Львові на Різдвяні свята – 24–25 і 27 грудня 1904 р. (6–7 і 9 січня 1905 р. за н.ст.). На першому засіданні, 24 грудня (6 січня за н.ст.), поборники об'єднання з РСДРП, побачивши, що співвідношення голосів делегатів не на їхньому боці, розпочали «боротьбу за мандати». Однак їх підтримали тільки Карась (В.Мазуренко) від Донського комітету та Мрієнко (М.Корінецький) від «вільної громади» на Полтавщині (м. Лубни). Більшість була на боці ЦК РУП¹⁰⁶. За словами І.Біска, «в результаті наші [прихильники] пішли зі з'їзду і цим зірвали його»¹⁰⁷. Водночас М.Меленевський негайно подав письмову заяву, в якій назвав зібрання зборами, підтасованими «самовільно ЦК». Тому він уважав усі рішення незаконними й не обов'язковими для членів партії та покинув засідання. Подібні заяви зробили подружжя Голіцинських, В.Мазуренко, М.Корінецький та О.Скоропис, які також залишили з'їзд (щоправда, останній повернувся й був присутній на другому засіданні, але врешті покинув і його)¹⁰⁸.

Демарш «закордонців» викликав дискусію на з'їзді. Була пропозиція Деде (В.Винниченка) запросити опозиціонерів для продовження роботи. Але лідер більшості М.Порш заявив, що у Закордонній групі проявилася «інтелігентська риса поставити себе вище всіх». Він зауважив також, що заяви «товаришів були завчасно підготовлені», як і їхній виступ¹⁰⁹. Ця думка знайшла підтвердження того ж дня, 25 грудня (7 січня за н.ст.). «Сецесіоністи» звернулися зі спільною заявою до ЦК, де просили повідомити дату, на яку «буде призначено II черговий партійний з'їзд», даючи зрозуміти більшості, що засідання, котрі зараз відбуваються, вони з'їздом не вважають¹¹⁰.

С.Павлов, описуючи перебіг подій, зазначав: «ЦК пропонував відновити status quo, тобто залишити стару редакцію і З[акордонний] к[омітет], і вважати

¹⁰² РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.2.

¹⁰³ Там же. – Л.3.

¹⁰⁴ Там же.

¹⁰⁵ Соціально-демократичний рух... – С.509.

¹⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.39.

¹⁰⁷ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.3–3 об.

¹⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.39–40, 51.

¹⁰⁹ Там само. – Арк.40.

¹¹⁰ Там само. – Арк.41.

з'їзд таким, що не відбувся»¹¹¹. Власне, було ще одне коротке засідання 27 грудня (9 січня за н.ст.), але зазначені події так і ввійшли в історію як «невідбутий II з'їзд РУП»¹¹².

Загалом умовний план «А» І.Біска та більшості «закордонців» зазнав поразки, тому вони перейшли до реалізації плану «Б». За даними С.Павлова, федералісти спробували зайняти у цій складній ситуації більш компромісну позицію. Не бажаючи залишатися з меншістю РУП, вони вирішили вийти зі складу ЗК і редакції та надати повну свободу дій автономістам. Проте останні пішли на рішучий розрив. «Нашим (тобто автономістам – О.Ф.) це було не вигідно – оскільки процес розпаду розпочався, необхідно мати руки розв'язаними, – писав І.Біск. – Тому наші (більшість редакції та ЗК) вирішили вийти з РУП і заснувати “Союз укр[аїнських] соц[іал]-дем[ократичних] тов[ариств]”»¹¹³. 29 грудня (11 січня за н.ст.) М.Меленевський від імені частини «сецесіоністів» подав письмову заяву до ЦК про вихід із партії¹¹⁴. Надалі вони обіцяли підготувати мотивацію своїх дій. Згодом така з'явилася у вигляді відозви¹¹⁵ «Розкол Революційної української партії» за підписом «Група колишніх членів Революційної української партії» (датована 30 грудня (12 січня за н.ст.))¹¹⁶. С.Павлов у листі до Женеви від 31 грудня (13 січня за н.ст.) писав:

«Сьогодні ми вирішили (тепер я офіційно беру участь на нарадах нової групи; до цього часу я діяв, так би мовити, за лаштунками) видати заяву про причини розколу (вишлю текст її днями; там пояснено детально причини розколу – це одна з причин, чому я у цьому листі торкаюся лише зовнішнього боку подій»¹¹⁷.

Використовуючи марксистську фразеологію, розкольники у відозві прагнули обґрунтувати свої дії. Вони стверджували, що в Революційній українській партії співіснували дві частини української інтелігенції: більшість, яка, керуючись своїми «вузькочасовими» інтересами, штовхала пролетаріат на шлях «націоналістичної боротьби»¹¹⁸ та зріліша меншість, котра надихалася революційним принципом пролетаріату – «солідарності націй, підпорядкування своїх тимчасових вузькочасових національних інтересів більш високим інтересам революційної боротьби всього пролетаріату Росії»¹¹⁹. Між цими двома частинами велася боротьба за керівне становище в партії¹²⁰. Під впливом українських «буржуазних радикалів, буржуазних демократів»¹²¹ (малися на увазі, очевид-

¹¹¹ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.3 об.

¹¹² ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.37.

¹¹³ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.3 об. – 4.

¹¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.36.

¹¹⁵ Написана М.Ткаченком, остаточно редакцію здійснила «колегія» у складі М.Меленевського, П.Канівця та І.Біска (див.: *Меленевський М.* До історії Української с.-д. спілки. – С.133).

¹¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.41; *Меленевський М.* До історії Української с.-д. спілки. – С.133–134.

¹¹⁷ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.4.

¹¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.136.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само. Зазначені рядки стали підставою для такого твердження Г.Касьянова: «Від імені групи М.Меленевський видав відозву “Розкол Революційної української партії”, в якій

но, нещодавно утворені Українська народна та Українська демократична партії¹²²), у РУП посилилися «націоналістичні елементи»¹²³. Для уникнення «підпорядкування українського пролетаріату буржуазним завданням», «пролетарським елементам» партії стало зрозуміло, що «вони повинні прагнути або остаточно перемогти, або розійтись»¹²⁴. Як відомо, здобути більшість на «невідбутому з'їзді» й перемогти їм не вдалося. Тож вони вирішили вийти з партії та організувати український пролетаріат у складі «пролетарського руху всієї Росії»¹²⁵.

У відозві колишні рупівці вказали також найближчі завдання – входження до централізованої соціал-демократичної партії й боротьба з націоналізмом, щоб «перешкодити затемненню класової свідомості українського пролетаріату»¹²⁶. Для успішного вирішення цих завдань визначалися першочергові кроки (це було зроблено на згадуваній уже І.Біском нараді 31 грудня (13 січня за н.ст.))¹²⁷: залучити у Спілку інші пролетарські елементи зі складу РУП – «як окремих осіб, так і цілих організацій» (що на практиці означало лише поглиблення розколу); якнайшвидше «розпочати переговори з РСДРП про вступ до її лав на засадах автономії»; організувати випуск газети для селян «Правда»¹²⁸. Такою була оцінка «сецесіоністами» розколу партії. Цікаво, що більшість РУП офіційно на цю відозву ніяк не відповіла.

Автономісти негайно взялися за розбудову нової організації – Української соціал-демократичної спілки. Федералісти вирішили не поспішати зі вступом до неї. І.Біск писав у Женеву, що останні з РУП не вийшли, але й активно допомагати ЦК не будуть. «Вони обіцяли примкнути до наших (тобто вже УСДС – О.Ф.), якщо переконаються, що ті поставлять справу належно»¹²⁹, – зазначав він. І справді, члени цієї групи вийшли з РУП та на деякий час дистанціювалися від партійного життя¹³⁰. Однак згодом вони все ж приєдналися до Спілки.

Отже ми простежили головні події, пов'язані з розколом РУП. Спробуймо дати відповідь на питання: що його спричинило? Виховані на ідеалах служіння своєму народові, рупівці прагнули соціального й національного визволення. Але перед ними поставали питання вибору шляхів і засобів реалізації цього завдання, чітких відповідей на які не було.

охарактеризував опонентів як «буржуазних радикалів». Це було помилкове твердження, яке історик пояснював ідейними мотивами та рисами характеру М.Меленевського (безкомпромисність, експресивність, імпульсивність) (див.: *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція... – С.80). Насправді автором документа, як уже зазначалося, був М.Ткаченко й у тексті йшлося, безумовно, про виникнення та діяльність національних політичних партій – УНП та УДП.

¹²² *Колесник В.Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. – К., 2005. – С.80–81; *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля: Кінець ХІХ ст. – лютий 1917 р. – К., 1999. – С.80, 92.

¹²³ ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.136.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само. – Арк.136 зв.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.4–4 об.

¹²⁸ ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.136 зв.

¹²⁹ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.4.

¹³⁰ *Скорпис О.* Соціально-демократичний рух... – С.509–510.

Досягнути самостійності України можна було лише за умови існування незалежних національних політичних партій, зокрема соціал-демократичної. Характерно, що впродовж 1904 р. це питання навіть не обговорювалося на шпальтах партійної преси. О.Скоропис, описуючи діяльність ЗК та редакції партвидань, зазначав: «Як справжні “педагоги” ми уникали всяких непевних питань і напр. національне питання, як найгостріше з всіх, що могло б розбити нашу видавничу працю, ми цілком свідомо усували, а на протязі цілого 04 року ні одним словом про нього не згадали»¹³¹. Звісно, усі партійці усвідомлювали його значення, воно не могло не обговорюватися неофіційно¹³². Питання про самостійність України порушували як прихильники єднання РУП із РСДРП (О.Скоропис)¹³³, так і поборники існування самостійної української соціал-демократичної партії. І.Біск указував на присутність у РУП самостійників, серед яких був, «зокрема, і найавторитетніший член ЦК» (мався на увазі, звісно, М.Порш)¹³⁴. Це підтверджував О.Скоропис, котрий стверджував, що перед з'їздом той агітував «за прийняття в програму партії пункту “самостійності України”»¹³⁵. Водночас М.Меленевський виступав проти «вузького націоналістичного» погляду опонентів і вважав, що слід об'єднатися з російською соціал-демократією, яка має значний вплив серед зросійщеного міського робітництва та «в інтересах загальної економії революційних сил іти насамперед у село»¹³⁶. Об'єднаними зусиллями передбачалося досягнути повалення самодержавства та завоювання політичної волі. Такий союз видавався йому природним, тим більше, що російською соціал-демократією «у принципі розв'язання національного питання визнавалося [...] конечним» (тобто обов'язковим – *О.Ф.*)¹³⁷. Думки більшості РУП або «наших противників», як зазначав М.Меленевський, видавалися «закордонцям» вузькими, «націоналістичними» та неревольюційними¹³⁸. Водночас один із засновників і лідерів партії – Д.Антонович, який підтримував більшість, ідейно був ближчим до «закордонців»¹³⁹. Він називав національне питання «неіснуючим» і «вигаданим буржуазією» задля «затемнення класової свідомості пролетаріату»¹⁴⁰. Зрештою національне питання було внесено в порядок денний з'їзду¹⁴¹. Однак до його розгляду делегати так і не приступили.

Отже як серед прихильників входження РУП до складу РСДРП, так і у середовищі партійної більшості не було єдності в поглядах на національне питання. При цьому поборники самостійної України були і там, і там. Панівна в історіографії концепція¹⁴² наполягає, що «найбільш спірною точкою була саме

¹³¹ Там само. – С.508.

¹³² Там само.

¹³³ Вишневецький О. На переломі: Уваги про сучасні відносини Росії. – Л., 1905. – С.74–76.

¹³⁴ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп.1. – Ед.хр.275. – Л.5 об.

¹³⁵ Скоропис О. Соціально-демократичний рух... – С.509.

¹³⁶ Меленевський М. До історії Української с.-д. спілки. – С.131–132.

¹³⁷ Там само. – С.131.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Головченко В.І. Від «Самостійної України»... – С.51–52.

¹⁴⁰ Войничович С. Неіснуюче питання // Праця. – 1905. – №11. – С.2–5; Його ж. Ще про неіснуюче питання // Там само. – №12. – С.3–5.

¹⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.38.

¹⁴² Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ ст. ... – С.39–40; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція... – С.79–80; Головченко В.І. Від «Самостійної України»... – С.46–48 та ін.

справа самостійності України» (у ширшому сенсі – національне питання), яка «й розбила з'їзд». Вона йде від твердження одного з перших історіографів української соціал-демократії та члена партії – В.Дорошенка¹⁴³. Однак, на наш погляд, національне питання становило своєрідний фон, на якому відбувався розкол, але причини його лежали в іншій площині.

Щодо цього більш переконлива думка, висловлена А.Жуком та М.Меленевським¹⁴⁴. Глибокий знавець історії українського національного руху, перший¹⁴⁵ стверджував, що «на ґрунті незгод в справі з'єднання з РСДРП в РУП назрівав внутрішній ідейний конфлікт. Непорозуміння при проверці мандатів делегатів, які з'їхались на II з'їзд, стали формальною причиною для виходу з партії, головню з закордонного комітету, кількох осіб, котрі зорганізували потім так звану «Українську спілку Російської СДРП»¹⁴⁶. Схоже пояснення щодо розколу подав М.Меленевський, зазначивши, що причину «наших розходжень того часу по лінії програмового самостійництва треба признати дуже вузькошабльоновою. Я сказав би, що багато більшу роллю в цих розходженнях грали не національно-програмові, а загальнореволюційні організаційно-тактичні питання»¹⁴⁷. Характерно, що і в листах І.Біска нічого не йдеться про «лінію розколу» між прихильниками союзу з РСДРП та прибічниками самостійного існування РУП із національного питання. Однак, якщо брати до уваги спрямованість російської соціал-демократії на включення національних організацій до складу РСДРП, можна погодитися з думкою, яку обстоювали А.Жук та М.Меленевський.

Отже російський соціал-демократ, меншовик І.Біск виступив провідником партійної лінії, спрямованої на включення української соціал-демократії до складу РСДРП. Члени Закордонного комітету та редакції партійних видань РУП, які підтримали цю ідею, сподівалися за допомогою російських соціал-демократів досягнути політичних цілей – соціального й національного визволення України. Однак ініційовані С.Павловим спільні дії з більшістю «закордонців» не дали очікуваного результату. На «невідбутому з'їзді» у грудні 1904 р. (січні 1905 р. за н.ст.) більшість делегатів становили прихильники єдиної української соціал-демократичної партії. Тому поборники союзу з РСДРП зірвали його роботу та спричинили розкол РУП. Унаслідок цього більша частина «закордонців» проголосили створення Української соціал-демократичної спілки, яка згодом увійшла до складу РСДРП на автономних засадах. Сама РУП продовжила еволюцію у соціал-демократичному напрямі, що підтвердив II з'їзд партії, який відбувся у грудні 1905 р., де було ухвалено програму та відповідну назву – Українська соціал-демократична робітничка партія. Народжену на початку XX ст. тенденцію в політиці РСДРП щодо включення

¹⁴³ *Дорошенко В.* Революційна українська партія... – С.23–24.

¹⁴⁴ *А-ко А. [Жук А.]*. Соціалістичні організації на Україні: Українська соціал-демократична робітничка партія // *Праця*. – 1909. – №1. – С.23–34; *Його ж.* Короткий нарис партійної історії // *Наш голос*. – 1911. – №6/8. – С.277–294; *Меленевський М.* До історії Української с.-д. спілки.

¹⁴⁵ *Гурич І.* У тіні В.Липинського (Андрій Жук як мислитель і дослідник історії визвольного руху) // *Молода нація*. – 2002. – №3 (24). – С.35–36.

¹⁴⁶ *А-ко А. [Жук А.]*. Короткий нарис партійної історії // *Наш голос*. – 1911. – №6/8. – С.280–281.

¹⁴⁷ *Меленевський М.* До історії Української с.-д. спілки. – С.130.

національних соціал-демократичних організацій до свого складу вперше було апробовано на Загальному єврейському робітничому союзі в Литві, Польщі та Росії (Бунд). Її також використали під час подій, пов'язаних із РУП. Згодом російські марксистичні ще неодноразово вдаватимуться до такої практики у своїй політичній діяльності.

Using a genre of personal history the role of the Menshevik I.Bisk (S.Pavlov) and Russian Social-Democratic Labour Party in the split of Revolutionary Ukrainian Party is revealed. They implement party policy directed to involve national social-democratic organizations operating in the Russian Empire to the Congress. In their activities, the Russian Social-Democrats relied on the support of majority of members of the Foreign Committee and editorial publications of RUP who shared this idea. However, the realized measures did not give the expected result, so in December 1904 (January 1905) there happened the split of RUP. Therefore, exploring the episode from biography of little known figure I.Bisk, however, observed a turning-point in the history of Ukrainian Social-Democratic movement.

Keywords: Revolutionary Ukrainian Party, Russian Social-Democratic Labour Party, Mensheviks, split, national question, personal history.

І.Б.Дацків, М.І.Полич *

ЛОНГИН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ (ДО 140-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Охарактеризовано дипломатичну роботу одного із провідних громадсько-політичних діячів Галичини. Проаналізовано державотворчі заходи періоду революції – у складі Української Національної Ради, у відомствах закордонних справ Західноукраїнської й Української Народних Республік, визначено основні напрями політичної діяльності.

Ключові слова: Цегельський, дипломатія, Державний секретаріат закордонних справ, дипломатична місія, Західноукраїнська Народна Республіка.

У розвитку будь-яких історичних подій чи явищ провідна роль належить яскравим особистостям. Через аналіз їхнього життя, ідей та вчинків можна реконструювати правдиву, ідеологічно незашорену картину суспільного буття. У першій половині ХХ ст. в українському політичному житті з'явилася ціла плеяда діячів, що пробуджували громадську думку, сприяли становленню політичних структур українства, його змаганням за національне визволення та державотворення. Поряд із М.Міхновським, Д.Донцовим, В.Липинським в останній час повертається із забуття й постать Л.Цегельського¹. Принагідно наголосимо, що у сучасній історичній науці мало відомі або й зовсім незнані його погляди на ідеали суспільного, культурного життя, бажану форму державного правління, специфіку політичної системи в Україні.

Історіографія питання незначна за обсягом, практично немає спеціальних наукових праць, присвячених Л.Цегельському. Окрім спогадів² і доволі ґрунтовного дослідження його сина – Юрія Михайла – про генеалогію роду³, маємо лише окремі статті й згадки про наукову та редакторсько-журналістську працю⁴. Громадсько-політична діяльність Л.Цегельського знайшла певне відображення в окремих історичних дослідженнях останнього часу⁵, утім подеколи оцінка його діяльності й тепер не надто об'єктивна. Але якщо про Л.Цегельського – юриста,

* Дацків Ігор Богданович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету, e-mail: idatskiw@ukr.net

Полич Мар'яна Іванівна – здобувач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету, e-mail: mpolych@mail.ru

¹ Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Л., 2007. – С.504.

² Цегельський Л. Від легенд до правди: Спогади. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – 313 с.

³ Цегельський Ю.М. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову. – Еллікотт-Сіті, 1992. – 787 с.

⁴ Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. В.Кубійович. – Т.10. – Париж; Нью-Йорк, 1984. – С.3647; Дроздовська О. Цегельський Лонгін Михайлович // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М.Романюка. – Вип. IV. – Л., 1997. – С.267; Цегельський Лонгін (1875–1950) // Політологія: Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія. – Л., 1996. – С.161–165.

⁵ Макаручук С. Українська республіка галичан: нариси про ЗУНР. – Л., 1997. – 192 с.

публіциста та політичного діяча є бодай деякі публікації, то про його дипломатичну активність відомо мало. Натомість саме на зовнішньополітичному поприщі він проявив себе неабияким професіоналом, будучи причетним до важливих акцій України на міжнародній арені першої чверті ХХ ст.

Лонгин (Лонґін) Михайлович Цегельський народився 29 серпня 1875 р. в містечку Камінка-Струмилова на Львівщині. Навчався в академічній гімназії у Львові, після закінчення якої вступив на юридичний факультет місцевого університету. У 1898 р. його відправили до Відня на правничо-адміністративну практику при міністерстві закордонних справ, звідки незабаром на рік делегували в австрійське посольство у Стокгольмі⁶.

В особі Л.Цегельського успішно поєднувався хист юриста, публіциста й дипломата, який провадив активну законотворчу діяльність. У 1908 р. він став послом до австрійського парламенту, а вже 1911 р. обійняв посаду секретаря законодавчого органу. Був членом комісії закордонних справ, тому нерідко виїжджав за її дорученням в інші країни з дипмісіями⁷. Після укладення Брестського миру 9 лютого 1918 р. Л.Цегельський часто відвідував Київ. Був добре знайомим із провідними діячами Наддніпрянської України, мав приязні стосунки з гетьманом П.Скоропадським. Також брав активну участь у підготовці й організації Листопадового повстання у Львові.

У надзвичайно складних умовах польсько-української війни та міжнародної ізоляції керівництво західноукраїнської держави приступило до організації власної дипломатичної служби, центрального апарату зовнішньополітичного відомства, завданням яких було встановлення відносин насамперед із сусідами, країнами Антанти та пошуки союзників у боротьбі проти польського наступу. Цей процес розгорнувся на початку 1919 р., коли уряд ЗУНР після втрати 22 листопада минулого року Львова переїхав у Тернопіль, а потім у Станіслав. Саме станіславський період змінив характер державотворчої діяльності Л.Цегельського⁸.

4 січня 1919 р. на черговій сесії Української Національної Ради було затверджено новий склад уряду Західноукраїнської Народної Республіки. Президентом (головою) Ради державних секретарів затвердили С.Голубовича, котрий обійняв цю посаду ще у грудні 1918 р. після відставки К.Левицького. Як і в першому, від 9 листопада 1918 р., так і у другому, сформованому 4 січня 1919 р. уряді, портфель державного секретаря закордонних справ отримав відомий громадсько-політичний діяч, головний редактор газети «Діло», один із лідерів Української національно-демократичної партії та прихильник антантівського вектора зовнішньої політики В.Панейко. Його заступником став провідний функціонер УНДП, на той момент адвокат і журналіст Л.Цегельський. Коли обов'язки держсекретаря закордонних справ після від'їзду до Парижа В.Панейка перебрав голова уряду С.Голубович, Л.Цегельський практично керував відомством до 12 лютого, передавши функції С.Витвицькому⁹.

⁶ Довідник з історії України. – К., 2001. – С.1031.

⁷ Кучабський В. Вага й завдання Західно-Української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918–1919 року // Дзвони. – Л., 1932. – С.43.

⁸ Дацків І.Б. Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії. – Тернопіль, 2013. – С.425.

⁹ Павлюк О. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.359.

Принагідно згадаймо один цікавий факт. У 1918 р. гетьманський міністр закордонних справ Д.Дорошенко призначив Л.Цегельського своїм радником. І хоча він так і не встиг тоді приступити до виконання обов'язків у МЗС Української Держави, проте це свідчить, що політика з Галичини знали й за межами Західної України.

Очолити відомство зовнішніх справ ЗУНР, Л.Цегельський зіткнувся з цілою низкою проблем. Згодом він писав: «Людей, котрі надавалися б до такої служби, можна було полічити на пальцях однієї руки [...], не існувало традиції й досвіду в такій політиці»¹⁰. Проблема фаховості службовців секретаріату гостро постала на порядку денному. Л.Цегельський прийняв на роботу адвокатів Я.Олесницького та С.Витвицького, котрі стали заступниками секретаря. Вони мали досвід стажувань за кордоном та добре володіли іноземними мовами. Перший місяць роботи Л.Цегельського на чолі зовнішньополітичного відомства відзначився його інституціоналізацією, організацією закордонних представництв, а також остаточним проголошенням злуки ЗУНР та УНР у Києві¹¹.

Структура Державного секретаріату закордонних справ відповідала міжнародним стандартам і забезпечувала виконання покладених на відомство завдань, щоправда, вона не була такою розгалуженою, як у подібних органів Української Держави чи УНР. Отже у складі секретаріату було створено три відділи: дипломатичний – керував формуванням і діяльністю представництв за кордоном, підготовкою робочих документів, зокрема нот; преси – виконував пропагандистські та контрпропагандистські функції, вивчав закордонну пресу; консульський¹². Одним із найважливіших завдань секретаріату було заснування представництв за кордоном, передусім у суміжних країнах, що виникли на землях колишньої Австро-Угорської імперії. До цього спонукала польсько-українська війна, необхідність забезпечити кордони держави та знайти союзників. Створювані дипломатичні представництва з огляду на відсутність міжнародного визнання ЗУНР не могли мати статус посольств, проте фактично виконували їх функції¹³. На Держсекретаріат закордонних справ покладалося також завдання формування й керівництва діяльністю надзвичайних дипломатичних місій у ході переговорів з урядами або представниками Української Держави, УНР, Антанти, що прибували в Галичину під час польсько-української війни, а також українських делегацій недипломатичного характеру, зокрема Л.Цегельського, Л.Мишуги – у США, О.Назарука, І.Боберського – до Канади, П.Карманського – у Південну Америку, де були потужні галицькі діаспори¹⁴.

Очолоючи зовнішньополітичне відомство, Л.Цегельський, хоч би як це не було важко в умовах польської збройної агресії проти Західної України, уживав практичних заходів щодо «економізації» зовнішньої політики. Саме тоді вперше в

¹⁰ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопада 1918 р. – Л., 2003. – С.217.

¹¹ Сем'яник О. Лонгін Цегельський та його державотворча діяльність у період 1918–1919 рр. // Схід. – 2010. – №2 (116). – С.145–146.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.63.

¹³ Дацків І. Діяльність дипломатичної служби Західно-Української Народної Республіки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.18. – Л., 2009. – С.347–348.

¹⁴ Дацків І. Українська дипломатія (1917–1923)... – С.427.

українській історії (якщо не брати до уваги окремих аспектів брестських переговорів) міжнародний курс України починав будуватися з урахуванням економічних інтересів. І хоча помітних успіхів на цьому напрямі не було, але, зважаючи на короткий термін існування ЗУНР–ЗОУНР, такий прецедент сам по собі цікавий.

Загалом курс зовнішньої політики, реалізовуваний Л.Цегельським, базувався на постанові Української Національної Ради від 10 листопада 1918 р., що визначала стратегічним пріоритетом об'єднання всіх українських земель в єдиній і неподільній державі. Цей документ тоді було ухвалено за активної участі Л.Цегельського, котрого вважали одним із найавторитетніших членів УНРади. Отже можна стверджувати, що саме цю зовнішньополітичну лінію намагалися проводити й усі його наступники, допоки Варшавська угода 1920 р. та пов'язані з нею події остаточно не розірвали державну єдність УНР.

Як найважливішу частину реалізації державним секретарем закордонних справ зовнішньополітичної концепції, можна розцінювати участь Л.Цегельського в подальшому процесі возз'єднання ЗУНР і УНР. Він був залучений до безпосередньої підготовки ухвали Української Національної Ради від 3 січня 1919 р. про злуку, яку від імені ЗУНР підписав спільно з Д.Левицьким¹⁵. Важливо також, що у ході переговорів про об'єднання Л.Цегельському вдалося отримати відповідні гарантії від прибулої до Галичини делегації УНР на чолі з членом Ради Народних Міністрів М.Шаповалом щодо збільшення обсягів надання необхідної військової та фінансової допомоги у війні з Польщею. Це дало можливість протистояти агресії й використати цей час для реалізації спроби заручитися військово-політичною підтримкою держав Антанти¹⁶.

Загалом Л.Цегельський із великою підозрою та недовірою поставився до Директорії, котра, на його думку, не була легітимною, адже «становила собою об'єднання тільки соціалістів, метою якого було повалення гетьмана та створення соціалістичної республіки». Утім, вести переговори довелося саме з цією владою. Більшість правих політиків Галичини, а серед них і Л.Цегельського, аж ніяк не влаштувала ліва орієнтація частини провідників УНР і навіть їх готовність прийняти «радянську платформу», щоправда, як вони говорили, не московську, а українську. Вихованих у конституційному дусі галичан лякала анархія, руйнівний революційний деспотизм та отаманщина – жахіття, які красномовно описав Л.Цегельський у своїх мемуарах. Після бурхливих переговорів представники Директорії УНР в особі В.Винниченка, О.Андрієвського та інших погодилися з пропозицією галицької делегації розпочати підготовку до об'єднання обох українських держав та надання військової допомоги. При цьому Л.Цегельський наполіг на галицькій автономії. 1 грудня 1918 р. було підписано підготовлену ним і прийняту майже без застережень попередню угоду, відому як Фастівська¹⁷.

Доволі вагоме значення для всієї української справи мала активна участь Л.Цегельського у самому акті проголошення «злуки». Він у складі представницької делегації спеціальним поїздом вирушив до Києва, де об'єднання ЗУНР і УНР

¹⁵ *Табачник Д.В.* Українська дипломатія: нариси історії (1917–1990). – К., 2006. – С.410–411.

¹⁶ *Дацків І.Б.* Військово-політична і дипломатична підтримка Директорією УНР визвольних змагань ЗУНР // *Соборність як чинник українського державотворення (До 90-річчя Акту злуки)*. – К., 2009. – С.159–170.

¹⁷ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С.67.

було оформлене офіційно, за всіма нормами міжнародного права¹⁸. Урочиста церемонія відбулася 22 січня 1919 р. на Софійській площі. Л.Цегельський виступив першим, зачитав текст ухвали УНРади від 3 січня і передав його голові Директорії УНР В.Винниченкові¹⁹. Це був найпомітніший аспект державницьких, у тому числі й дипломатичних зусиль Лонгіна Цегельського.

Згодом, відповідно до підписаного західноукраїнською делегацією й Директорією УНР протоколу про створення єдиного державного об'єднання, Л.Цегельський, як державний секретар закордонних справ ЗУНР, автоматично отримав посаду першого заступника, або «товариша міністра закордонних справ» Української Народної Республіки. Попри те, що цей пост був суто номінальним і Л.Цегельський до Києва так ніколи й не переїхав, він, як представник УНР, здійснив декілька закордонних поїздок.

До проголошення Акта злуки обидві українські держави тісно співпрацювали тільки у військовій сфері. Щодо зовнішньої політики, то як УНР, так і ЗУНР вели кожна свій політичний курс. Закордонні представництва республік працювали без будь-якої координації. Тільки після 22 січня 1919 р. відбулося формальне об'єднання зовнішньополітичних відомств, причому закордонні представництва ЗУНР (окрім дипломатичних місій в Австрії, Угорщині та Чехословаччині) зливалися з дипмісіями УНР²⁰.

Слід зауважити, що об'єднання із Західноукраїнською Народною Республікою чимало політичних діячів Наддніпрянщини сприйняли неоднозначно. Голова Ради Народних Міністрів УНР І.Мазепа у своїх спогадах наголошував, що політики обох частин виявили неготовність до спільної боротьби «сборним фронтом». Уважав, що наддніпрянці й галичани мали різний рівень громадсько-політичної, державної та правової свідомості, що не могло не датися взнаки у складних умовах воєнного протистояння відразу на трьох фронтах: більшовицькому, польському, денікінському²¹. Загалом не заперечуючи морально-політичного значення події, скептично до неї поставився й В.Винниченко, стверджуючи, що «більшість Національної Ради складалась з представників дрібнобуржуазних партій, з парламентських і соймових послів, у більшості своїй націонал-демократів [...] з обмеженим, обсмоктаним псевдоевропейською цивілізацією світоглядом». На його думку, керівництво ЗУНР не сприймало революційного духу Наддніпрянської України й лише під тиском народу «мусіло піти на уступки й згодитися на з'єднання. Але це було тільки формальне поєднання»²². М.Шаповал узагалі вважав, що велика різниця у соціально-політичних і економічних характеристиках обох республік не давала підстав для «органічного об'єднання». На відміну від УНР, де влада свідомо формувалася Директорією так, щоби вона належала «трудовому народові» (через Трудовий конгрес), утворена на західноукраїнських теренах Українська Національна Рада складалася з «українців-депутатів [...] представників трьох

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.3.

¹⁹ Там само. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.178. – Арк.2.

²⁰ Там само. – Ф.3695. – Оп.2. – Спр.133. – Арк.7.

²¹ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – К., 2003. – С.218.

²² Винниченко В. Відродження нації (Історія укр. революції, mareць 1917 р. – груд. 1919 р.): У 3 ч. – Ч.3. – К.; Відень, 1920. – С.395–398.

партій». Саме ця обставина стала причиною різного розуміння керівництвом обох державних утворень зовнішньої та внутрішньої політики, а отже – «фатальною для всеукраїнської революції»²³. Відзначимо, що процес об'єднання зовнішньої політики обох українських держав був не менш складним, оскільки йшлося про пошуки союзників на Заході²⁴.

Як уже згадувалося, призначення Л.Цегельського заступником міністра закордонних справ Української Народної Республіки було суто формальним, оскільки єдина зовнішня політика так і не проводилася. За його власним свідченням, цю посаду він де-юре обіймав із 23 січня до 13 лютого 1919 р., коли Директорія УНР змушена була покинути Київ²⁵. У цей час Л.Цегельському випала ще одна нелегка місія – евакуація галицької делегації з міста. Йому це успішно вдалося. Зауважимо, що це було останнім офіційним дорученням уряду Директорії. Окрім того, на нього, як заступника міністра, поклали обов'язки закриття МЗС. Та найважчим стало фатальне відчуття втрати української державності. Як згодом писав у спогадах сам Л.Цегельський:

«Падіння Директорії було початком кінця Української держави. Вся героїчна боротьба опісля, всі зусилля січових стрільців, С.Петлюри, галицької армії, Армії УНР і інших від весни 1919 р. аж до боїв під Замостям у час наступу С.Будьонного і М.Тухачевського на Львів – Варшаву (1920) – це лиш безуспішні намагання повернути втрачене у результаті історичного промаху т. зв. української демократії з листопада 1918 р.»²⁶.

Дорогою до Вінниці Л.Цегельський зустрівся з С.Петлюрою й отримав від нього доручення поїхати у Прагу як «надзвичайний уповноважений посол». Майже нездійсненне завдання полягало в тому, щоб із посередницькою допомогою Т.Масарика та його оточення домогтися підтримки Заходу, Антанти, а ще – придбати зброю й боєприпаси. Про ці події Л.Цегельський згадував:

«Ви, – говорив Петлюра до мене (ми знали ще з його побуту в Галичині, далеко до війни), – знайомі добре, як я чув, з Масариком та іншими чехами, ще з парламенту. Чи не піднялись б Ви поїхати від Директорії до Чехії, в місії до президента Масарика та до чеського уряду, шукати їх посередництва до Франції і до Вилсона. Щоправда Винниченко волів би говорити з Леніном та Чічеріном, але я, Андрієвський та Макаренко маємо іншу думку. Нам треба спертися об захід, на аліантів. Ви знаєте добре наші відносини і знаєте також Масарика та інших чеських політиків. Їдьте до Праги, як наш спеціальний посол, шукати зв'язку, визнання та помочі. А до того в Чехії є фабрики гармат та амуніції “Скоди”. В нас скоро не стане зброї, ні амуніції. Ми дамо Вам фахівця від артилерії. З ним разом поїдете та допоможе йому розмовитись із чехами, бо він не знає іншої мови крім російської.

²³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.251.

²⁴ Дацків І. Особливості дипломатичного співробітництва між ЗУНР і УНР // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Вип.10. – Луцьк, 2011. – С.43

²⁵ Цегельський Л. Від легенд до правди... – С.251.

²⁶ Там само. – С.279.

Очевидно – я згодився. Місія не була легка, бо альянти гляділи на Україну (Придніпрянщину) як на частину неподільної Росії, що була союзником альянтів у світовій війні. Але я не міг відмовити. Треба було поспробувати всіх можливостей. Отже я згодився поїхати до Праги. Мені видано повноважність “спеціального уповноваженого посла” від Директорії Української Народньої Республіки з місією до президента Чесько-Словацької Республіки – Масарика та до влади в Празі взагалі. До того Чехівський зложив на мене ще другу місію, а то відвідати посольства Української Народньої Республіки у Відні, Празі і в Берліні та поінформувати їх про положення в Україні. Ось так із згаданими повноважностями в кишені я залишив Вінницю»²⁷.

Л.Цегельський справді був добре знайомим із Т.Масариком. Ще під час Першої світової війни він, будучи членом Головної Української Ради, деякий час також брав участь у діяльності Української бойової управи у Відні. Проте, розуміючи безперспективність подальшого політичного співробітництва з віденською владою, котра еґоїстично використовувала національні прагнення українців, виїхав через нейтральні країни до США. На Північноамериканському континенті Л.Цегельський увійшов до складу організованої майбутнім президентом Чехословаччини Т.Масариком Спілки народів Австро-Угорщини²⁸. Основним її завданням проголошувалася боротьба за державну незалежність (після завершення світової війни) поневолених дуалістичною монархією народів²⁹. Саме в той час Л.Цегельський і встановив дружні стосунки з Т.Масариком, що, як бачимо, пізніше було використано керівництвом УНР і ЗОУНР у контексті чехословацько-польських суперечностей. Таким чином, у лютому 1919 р. Л.Цегельський розпочав переговори з президентом Чехословаччини Т.Масариком, прем'єром В.Тусаром, міністром національної оборони В.Клофачем. З їхньої допомогою він зустрівся з очільником французької військової місії генералом М.С.Ж.Пелле, котрому подав «меморіал» про Україну «як важливу проблему сходу Європи». Зрозуміло, у такий спосіб домогтися зміни позиції Антанти було справою малоімовірною. Однак, як зазначав у спогадах Л.Цегельський, французький воєначальник пообіцяв свою підтримку в Парижі³⁰.

29 січня 1919 р. в рамках Паризької мирної конференції було створено спеціальну комісію з польських справ. Під керівництвом французького дипломата Ж.Камбона за участю представників Франції, Великобританії, США та Італії сформовано військову місію, очолювану французьким генералом Ж.Бартелемі, яку в лютому скеровано до Польщі й Галичини, щоб посприяти в укладенні миру. За підготовленим ним планом під польський контроль відходили Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн – загалом понад половина первісної території ЗУНР³¹. Отже від самого початку діяльності

²⁷ Цегельський Л. Від легенд до правди... – С.304–305.

²⁸ Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk. – Praha, 2004. – S.163.

²⁹ Захисник малих народів у новій Європі Томаш Гарріг Масарик [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/europe/3.pdf>

³⁰ Здоровега М.В. Суспільно-політичні погляди Лонгіна Цегельського: Дис. ... канд. політ. наук. – Л., 2010. – С.134.

³¹ Красівський О.Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. – К., 2008. – С.204.

місії вона відверто виявляла прихильність до однієї зі сторін конфлікту. 22 лютого 1919 р. посланці Антанти (окрім Ж.Бартелемі це були британський генерал Картон, американський професор Лорд, італійський майор Стабіле та ін.)³² зустрілися з представниками ЗУНР. Є.Петрушевич, за погодженням із В.Панейком, який перебував у Парижі, саме Л.Цегельському доручив вести переговори. Спогадів про них ми не маємо. Надруковані у часопису «Америка», із невідомих причин вони не ввійшли до книги «Від легенд до правди». Можна здогадуватися, що укладачі та редактори останньої зробили це свідомо, оскільки висновки Л.Цегельського щодо позиції тодішнього президента та більшості членів УНРади були занадто категоричними.

Спробуємо реконструювати суть розходжень на основі окремих висловлювань Л.Цегельського, думок його сина з книги «Зага роду Цегельських...», розділу «Місія генерала Бартелемі й наслідок його пропозиції», підготовленою внучкою – О.Цегельською за трьома статтями діда, видрукованими в 1932, 1942 і 1943 рр. у часопису «Америка», інших друкованих праць та аудіозаписів Ю.М.Цегельського. Цей матеріал, зокрема, подано як заключний розділ до другого видання книги мемуарів, що побачила світ 2003 р. у Львові.

Отже Ж.Бартелемі запропонував західноукраїнському керівництву укласти мир із Польщею задля створення об'єданого фронту проти більшовиків. За участь у цій боротьбі ЗУНР гарантували визнання її суверенітету, повноправну участь у Паризькій мирній конференції (поряд із чехами й поляками), а також матеріальну та військову допомогу. Однак тимчасова демаркаційна лінія мала проходити по Бугу, східних межах Львівщини, Дрогобиччини, Турківщини, а остаточні кордони пропонувалося визначити на Версальській конференції за участі галичан³³. 28 лютого 1919 р. на засіданні у Станіславі УНРада двома третинами голосів відкинула цю пропозицію під приводом того, що її не сприйме народ і військо. Аргументи були доволі вагомими, адже по суті йшлося тепер уже про юридичну втрату значної частини української етнографічної території й насамперед Львова³⁴. Наполягаючи на прийнятті умов генерала Ж.Бартелемі, Л.Цегельський опинився в меншості та зрікся членства в уряді («Це сталося головним чином унаслідок моїх розходжень з президентом Є.Петрушевичем щодо альянтської комісії генерала Бартелемі, переходу Української галицької армії на Велику Україну»)³⁵. У заключному розділі своїх спогадів він так пояснив власну позицію:

«Я притримувався думки, що необхідно домовитись із комісією Бартелемі хоч би тому, що така домовленість стала б автоматичним визнанням нас як самостійного українського партнера серед альянтів. Я був за те, щоб УГА відступила в разі потреби в Карпати, а не за Збруч, забезпечуючи собі щонайменше прихильність і допомогу Чехословаччини. Я оцінював наші реальні шанси за Збручем у тодішній ситуації дуже песимістично, бо знав декларативну

³² Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. – С.145–146.

³³ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопада 1918 р. – С.295–305.

³⁴ Красівський О.Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. – С.204–205.

³⁵ Цегельський Л. Від легенд до правди... – С.291.

та паперову вартість усього того, що, зрештою, слабка, пропаганда Директорії намагалася роздути до величини фактів, у які все ж багато наших громадян, а навіть політичних діячів повірили, і на тих ілюзіях, на цьому рухомому піску, хотіли в своїй несвідомості чи чуттєвій зацікавленості будувати політично-державну будівлю»³⁶.

Подавши у відставку, Л.Цегельський не відійшов від політичної діяльності. Є.Петрушевич, уже як диктатор, а не президент, доручив йому відбутися спочатку до Відня, а згодом – сформувати посольство ЗУНР у Вашингтоні. Тож улітку 1919 р. у дипломатичних справах Л.Цегельський виїхав за кордон – на Батьківщину він уже не повернеться.

У той час у середовищі громадсько-політичних діячів народилася ідея заснувати Український культурний інститут з осередком у Празі, який у випадку остаточної втрати української державності мав служити національним архівом, музеєм, бібліотекою та взагалі притулком для культурної праці за кордоном. Д.Дорошенко серед тих, хто був присутній на зборах ініціативної групи та підписав статут інституції, згадував і Л.Цегельського. Однак цей проєкт реалізувати не вдалося через відсутність коштів³⁷.

У вересні 1919 р. до Відня прибула делегація львівського Українського гоманського комітету, до складу якої входили С.Федак, В.Струк та Є.Гуцайло. Вона вимагала від уряду ЗУНР збільшення фінансування краю з державних фондів. В австрійській столиці у цей час діяла канцелярія Державного Секретаріату на чолі з О.Бурачинським, який представляв за кордоном інтереси Західноукраїнської Народної Республіки. Проте ані він, ані фінансовий агент УНР Г.Супрун, до котрого також звертався С.Федак, не змогли виділити коштів. Із цього приводу у жовтні 1919 р. відбулося засідання галицьких емігрантів, на якому вирішили звернутися по допомогу до США та вислати туди двох делегатів. Першим було затверджено Л.Цегельського, щодо другого виникли дискусії, оскільки на це місце претендували С.Герасимович і В.Струк³⁸. Після від'їзду С.Федака до Львова у Відні два місяці тривали дебати щодо кандидатури другого посланця та способу пересилки грошей. С.Герасимович намагався одержати повноваження від фінансових установ краю для організації у США широких економічних акцій, натомість В.Струк у Празі виношував ідею концентрації всіх майбутніх американських надходжень в Українському банку, який тільки планувалося створити. Комітет допомоги, заснований у Відні наприкінці 1919 р. під проводом І.Горбачевського, дотримувався думки, що всі кошти зі США слід акумулювати в австрійській столиці, де зібралася багато галицьких емігрантів і звідки найкраще було налагоджувати контакти з Батьківщиною та пересилати гроші. Була також ідея створити майбутній доларовий фонд у Львові, а не за кордоном.

У грудні 1919 р. до Відня прибув Є.Петрушевич, який визнав поїздку спеціальних представників до США дуже важливою й терміною. У результаті очолив делегацію Л.Цегельський, а його заступником і водночас головою місії

³⁶ Цегельський Л. Від легенд до правди...

³⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С.467.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.4460. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.2.

в Канаді став І.Боберський. У міру потреби пропонувалося підключати ще й С.Герасимовича та В.Струка³⁹. 4 січня 1920 р. Є.Петрушевич видав у Відні відповідний декрет, метою поїздки спецпредставників до Сполучених Штатів і Канади проголошувалося одержання від українських організацій цих країн фінансових фондів на підтримку ЗУНР (Галичини та Буковини), у тому числі для допомоги жертвам польсько-української війни, на національні інституції, ведення політики й державних справ, розвиток українських організацій, утримання уряду⁴⁰. Л.Цегельський отримав від Є.Петрушевича повноваження та гроші на поїздку для себе й І.Боберського в розмірі 4400 дол. (із каси посольства у Відні)⁴¹.

Після від'їзду Є.Петрушевича до Парижу президія віденського Комітету допомоги від свого імені видала Л.Цегельському «вірчі грамоти», датовані 24 лютого 1920 р., якими доручала йому та І.Боберському відбутися в Північну Америку з метою організації серед місцевих українців збору коштів. Гроші повинні були надходити у Відень, а вже звідси планувалося передавати їх львівському Українському горожанському комітету. 12 березня Л.Цегельському було видано коротку інструкцію («регуламін») із підписами О.Бурачинського та С.Голубовича (від уряду ЗУНР), В.Сінгалевича (від посольства ЗУНР у Відні), К.Левицького та І.Семака (від Комітету допомоги). Це робилося з метою легітимізації дипломатичної місії та доведення американським властям, що за справою матеріальної допомоги стоять як галицька громадськість, так і уряд. Окрім цього, було затверджено склад делегації з чотирьох осіб: Л.Цегельський, І.Боберський, С.Герасимович, В.Струк⁴².

23 березня 1920 р. Лонгин Цегельський відбув до Америки. Дорогою він заїхав у Париж, де отримав від Є.Петрушевича усне доручення окрім організації матеріальної допомоги ще й налагодити зв'язки з урядовими колами США. 11 квітня в Нью-Йорку його прийняли доволі прохолодно. Місцева громада з упередженням ставилася до галицького уряду як «сепаратистичного, реакційного, габсбурзького і денікінського», про що сам керівник представництва писав в одному зі своїх звітів у жовтні 1921 р.⁴³ Маючи за мету подвійну місію – гуманітарну й політичну – Л.Цегельський розпочинав свою діяльність дуже обережно, особливо зважаючи на доволі несприятливі настрої американських українців, серед котрих були прихильники як С.Петлори, так і комуністів. Усі вони поширювали в американській і канадській пресі «найгарячіші клевети» на уряд Є.Петрушевича, його самого та оточення, чим спричиняли негативне ставлення офіційних кіл⁴⁴. Особливо відзначалися у цій справі М.Січинський та М.Цеглинський.

³⁹ Батюк Т. Дипломатична місія Лонгіна Цегельського у США (1920–1921) // Наукові записки Дрогобицького педагогічного університету ім. І.Франка. – Вип.22: Історія. – Дрогобич, 2008. – С.50.

⁴⁰ Водотика Т.С., Іваницький І.В. Слідча справа Лонгіна Цегельського: джерелознавча характеристика // Архіви України. – 2014. – №3. – С.108; Павлюк О. Три місії до Вашингтона // Політика і час. – 1997. – №1. – С.67.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.4460. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3.

⁴² Батюк Т. Надзвичайна дипломатична місія УНРади ЗУНР до США // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття. – Л., 2008. – С.117.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.4460. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.4–5.

⁴⁴ Там само.

За таких обставин Л.Цегельський спочатку видавав себе лише вповноваженим Комітету допомоги, намагаючись насамперед здобути прихильність американських українців. Про політичну підтримку й, тим більше, матеріальну допомогу тоді навіть не йшлося. Однак згодом зусилля Л.Цегельського підтримали такі організації, як Український народний комітет, Український народний союз, «Провидіння», часописи «Свобода», «Америка», «Нова хвиля». Натомість «Українські щоденні вісті», «Народна воля», «Народне слово», «Україна», «Українські січові вісті» та практично вся канадська преса регулярно вміщували матеріали, спрямовані на дискредитацію Є.Петрушевича та його уряду⁴⁵.

Невдовзі було засновано Тимчасовий український головний рахунковий комітет» на чолі з Л.Цегельським, котрий розгорнув широку агітаційну кампанію у газетах, проводив численні мітинги. Під час одного з них, у Клівленді, прихильники більшовиків навіть напали на Л.Цегельського, завдавши йому тілесних ушкоджень – про цей інцидент написала не лише галицька, але й американська преса. Метою кампанії була агітація серед так званого Національного табору, схилення суспільної думки на користь уряду ЗУНР та збір пожертвувань. Із часом окремі впливові кола почали надавати свою підтримку. Улітку 1920 р. Є.Петрушевич, який тоді перебував у Лондоні, отримав письмові пропозиції визначити офіційного представника уряду ЗУНР у Вашингтоні. «Відручним» листом від 24 вересня він призначив Л.Цегельського «політичним агентом для заступництва інтересів ЗУНР перед американським урядом»⁴⁶. Водночас диктатор висловив побажання, щоб той поїхав на 4–6 тижнів до американської столиці та під час особистих зустрічей доніс до представників уряду США національні й державні домагання галицького населення. Так, Л.Цегельський мав оприлюднити факти репресій польських властей проти українського населення.

Навесні й улітку 1921 р. галицькому урядові вперше вдалося мобілізувати на підтримку своєї справи діаспору в Америці. Український національний комітет у США та збори громад різних штатів надсилали до вашингтонської адміністрації численні петиції й телеграми, в яких зверталися до президента США з вимогами посприяти припиненню польської окупації Східної Галичини, визнати уряд Є.Петрушевича та незалежність Західноукраїнської Народної Республіки. На початку березня 1921 р. представників УНСоюзу прийняв президент США В.Гардінг, який запевнив українських делегатів у симпатіях своєї країни до «справедливих вимог» усіх народів і зазначив, що хоч Сполучені Штати й не беруть участі в роботі Ліги Націй, «будуть мати на увазі бажання східногалицького громадянства»⁴⁷.

Л.Цегельський прагнув заручитися підтримкою діаспори. Проте північноамериканські українці виявилися неготовими надати своїй історичній Батьківщині вагому допомогу. Попри відносну чисельність, українська еміграція у США не мала значного політичного впливу та доступу до вищих ешелонів влади, адже складалася переважно з робітників і селян, котрі виїхали на

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.4460. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.4–5.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Камінський Є.Є. Політика США в українському питанні (1917–1990 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1993. – С.20.

заробітки наприкінці XIX – на початку XX ст. Давався взнаки розподіл за соціальними й релігійними ознаками⁴⁸. Відтак Л.Цегельський вирішив завести знайомства у середовищі американського бізнесу.

Проте час минав, а коштів так і не було. У галицькому уряді виникли сумніви щодо спроможності Л.Цегельського вести фінансові справи, тож на допомогу йому вирішили вислати відповідних людей. Для цього 31 травня 1921 р. було створено надзвичайну дипломатичну місію у складі Р.Березовського (голова) та Л.Мишуги (секретар)⁴⁹. В її організаційному статуті зазначалося, що вона повинна «уладнати справи фінансові», допомогти повноважному представникові уряду ЗУНР у США та домогтися якнайшвидшого дипломатичного визнання. У пункті 4 наголошувалося, що всі найважливіші презентаційні та політичні акції голова місії Р.Березовський повинен проводити спільно з Л.Цегельським як «дипломатичним представником уряду»⁵⁰. Відповідно до зміни статусу з «політичного агента» на «дипломатичного представника» Є.Петрушевич видав Л.Цегельському 31 травня 1921 р. нові «вірчі грамоти»⁵¹.

У липні 1921 р. з американсько-канадським бізнесменом Ф.А.Боєром Л.Цегельський уклав угоду про започаткування в Канаді «державної позики», що передбачала продаж облігацій («бонів») уряду ЗУНР на суму 1 млн дол. і 9 млн дол. – під заставу державного майна (земля, ліси, копальні та ін.) майбутньої незалежної Західноукраїнської Республіки. Діяльність Л.Цегельського підтримували провідні діячі Республіканської партії США (вона саме повернулася до влади після 8-річної перерви), тісно пов'язані з нафтовими монополіями, що намагалися взяти в оренду родовища Східної Галичини⁵². Однак Є.Петрушевич і його вповноважений у справах фінансів, торгівлі та промислу В.Сінгалевич відмовилися затвердити позичку Боєра – Цегельського, сумніваючись в її легітимності. Із прибуттям до США надзвичайної дипломатичної місії ЗУНР у складі Р.Березовського й Л.Мишуги Л.Цегельський залишився на чолі галицького диппредставництва у Вашингтоні (відкрилося 1 липня 1921 р.), але не зміг знайти спільної мови з колегами⁵³. З огляду на це 7 липня відбулося спільне засідання, на якому ухвалили, що «надзвичайна місія входить в склад дипломатичного представництва та творить з ним одну цілість»⁵⁴. Її було поділено на дипломатичний і фінансово-торговельний відділи. Головою та диппредставником залишився Л.Цегельський, Р.Березовський очолив фінансово-торговельний відділ, а Л.Мишуга став секретарем місії та членом останнього. Усі заходи мали обговорюватися на спільних нарадах, при голосуванні всі троє мали рівні права.

Проте злагодженої роботи все ж не вийшло. Л.Цегельський сприйняв приїзд дипломатичної місії як вияв недовіри, розпочалися конфлікти, котрі швидко набули особистого характеру. У вирі взаємних звинувачень Р.Березовський

⁴⁸ Нариси з історії дипломатії України. – С.373.

⁴⁹ Батюк Т. Дипломатична місія Лонгина Цегельського у США (1920–1921). – С.52–53.

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.2192. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.17.

⁵¹ Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – К., 1996. – С.107.

⁵² Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Л., 1995. – С.329–330.

⁵³ Матвієнко В. Зовнішня політика Західноукраїнської Народної Республіки в персоналіях // Україна дипломатична: Науковий щорічник. – Вип.2. – К., 2000. – С.464.

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.4460. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12.

у своєму звіті від 26 липня 1921 р. радив Є.Петрушевичу провести «сейчасову зміну дипломатичного представництва, бо ніхто його серйозно не трактує і у нікого не має довір'я», а Л.Мишуга у листі до президента від того самого числа стверджував, що часопис «Народна воля» звинувачує Л.Цегельського у зв'язках із людьми, «які повинні давно піти до криміналу»⁵⁵. У такій обстановці 23 липня 1921 р. останній відправив до Відня прохання про відставку, мотивуючи цей крок браком довіри, конфліктами, непорозуміннями через двоїстість місії та особистими невдачами з «фінансовими умовами, що заключалися лише для придбання фондів, щоб урятувати уряд і президента»⁵⁶.

Однак Є.Петрушевич відставку не прийняв, натомість 11 серпня 1921 р. Л.Цегельський одержав від уряду лист із завданням «усіма силами посилити справу політичну» у США. Після переїзду до Вашингтона Л.Цегельський активувався саме у цьому напрямі. Із допомогою сенатора-республіканця від штату Нью-Джерсі Дж.Фрелінгаузена, який мав добрі стосунки з новим держсекретарем Ч.Гюзом, він намагався добитися аудієнції в останнього, а також у президента В.Гардінга. Проте позиція офіційного Вашингтона була чіткою: ані керівництво країни, ані навіть заступники держсекретаря не прийматимуть представників незваних Сполученими Штатами урядів та держав. 17 вересня 1921 р. Л.Цегельському вдалося зустрітися лише з начальником відділу Західної Європи Держдепартаменту США В.Кеслом, а 20 вересня – із референтом цього ж відділу професором Ч.В.Мартіном, проте результатів ці зустрічі не дали⁵⁷.

Наприкінці листопада 1921 р. Р.Березовський покинув Вашингтон та поїхав до Відня. Перед від'їздом він заявив Л.Цегельському, що подасть урядові детальний звіт про його діяльність. На цю погрозу, за свідченням Р.Березовського, той відповів, що, мовляв, «відвічальности ніякої не боїться, бо д-ра Костя Левицького має в кишені [...] цілий уряд боїться його, тому що має такі матеріяли, що як їх лиш оден раз проголосить, то знищить ціле правительство д-ра Петрушевича»⁵⁸. Проте побоюватися, очевидно, усе ж таки було чого, тож Л.Цегельський, діючи на випередження, 27 листопада 1921 р. надіслав Є.Петрушевичу лист, в якому розбирав та спростовував усі закиди на свою адресу. У тому ж посланні він зазначав, що «позиція його стала неможливою, та не тому, що скомпромітований, але тому, що не має гроша», і знову просив про відставку. 7 грудня телеграфом Л.Цегельський отримав наказ Є.Петрушевича залишатися на місці, проводити роботу й чекати подальших інструкцій. Але Л.Цегельський самовільно покинув США та 10 грудня 1921 р. вирушив до Відня. 18 грудня 1921 р. Є.Петрушевич уповноважив Л.Мишугу «тимчасово вести справи дипломатичного представництва Галицької Республіки, а також торговельно-фінансового відділу»⁵⁹.

Після приїзду Л.Цегельського до столиці Австрії проти нього почалося дисциплінарне розслідування, яке проводив керівник відділу закордонних справ К.Левицький. Проте серед віденської української громади пішли чутки, що останній прагне знищити Л.Цегельського як свого давнього політичного

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.4460. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12–13.

⁵⁶ Там само. – Арк.13.

⁵⁷ Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – С.111–112.

⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.4460. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.18.

⁵⁹ Батюк Т. Надзвичайна дипломатична місія УНРади ЗУНР до США. – С.120.

конкурента, тож для об'єктивного розслідування справи було створено комісію у складі С.Дольницького, Д.Керановича та І.Семаки. Вона дійшла висновку, що діяльність Л.Цегельського в перший рік перебування у США з 10 квітня 1920 до травня 1921 рр. була

«дуже видатною і корисною, чим [він] причинився до значної збірки підмог грошових для уряду та для потребуючих в краю і за кордоном українців, але коли з хвилиною як Л.Цегельський почав справу з позичкою для уряду у різних американських фінансистів, почалися його промахи»⁶⁰.

«Промахи», судячи з матеріалів розслідування, були серйозними. Л.Цегельського звинуватили в перевищенні повноважень, фінансових махінаціях, підриві престижу уряду через аморальну поведінку та в розтраті державних грошей. Крім цього, він порушив наказ Є.Петрушевича та самовільно покинув місію⁶¹.

І хоч Л.Цегельський, Є.Петрушевич та В.Панейко розійшлися в думках щодо подальшої політики у вигнанні, адже вони розраховували на співпрацю з більшовиками, аби забезпечити соборність Української Соціалістичної Радянської Республіки, Є.Петрушевич викликав Л.Цегельського до Відня й узимку 1921–1922 рр. відправив його зі спеціальним дорученням в Японію. Утім документальних даних про цю місію немає⁶².

Після повернення до Вашингтона (на постійне проживання), через політичні розходження з Є.Петрушевичем, Л.Цегельський відмовився від виконання обов'язків представника уряду ЗУНР. Згодом, з огляду на відоме рішення Ради амбасадорів 1923 р. про передачу Східної Галичини Польщі, перестало існувати й саме представництво.

Окрім журналістської та публіцистичної діяльності, Л.Цегельський не припиняв займатися консолідацією діаспори. Він, зокрема, став одним з організаторів Конгресу українців Америки, з якого згодом утворився Український конгресовий комітет, а також стояв біля витоків Українсько-американського допомогового комітету, був членом Літературно-мистецького клубу у Філадельфії тощо⁶³. Лонгин Цегельський помер 13 грудня 1950 р., похований на українському цвинтарі Факс-Чейз поблизу Філадельфії.

⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.4460. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.19.

⁶¹ Водотика Т.С., Іваницький І.В. Слідча справа Лонгіна Цегельського: джерелознавча характеристика. – С.109–110.

⁶² Цегельський Ю.М. Зага роду Цегельських... – С.360.

⁶³ Там само. – С.377.

Diplomatic activity of Lonhyn Tshel's'kyi as the one of the leading public figures of Halychyna is characterized. Governmental work during the revolution – as part of the Ukrainian National Council and the Ministry of Foreign Affairs in the governments of West Ukrainian People's Republic and the Ukrainian People's Republic are analyzed, the main directions of political activity are set.

Keywords: *Tshel's'kyi, diplomacy, State Secretary for Foreign Affairs, diplomatic missions, West Ukrainian People's Republic.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 292:01

В.І.Попик *

БІОГРАФІЯ – БІОГРАФІКА – БІОГРАФІСТИКА – БІОБІБЛІОГРАФІЯ: ПОНЯТІЙНИЙ АРСЕНАЛ ІСТОРІКО-БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглядається комплекс ключових теоретичних понять історико-біографічних досліджень, серед яких «біографія», «біографіка», «біографістика», «біобібліографія», «ресурси біографічної інформації» та інші, а також питання їх змістового наповнення, співвідношення, коректного вживання термінів. Звернуто увагу на відмінності у використанні зазначеної термінології у соціогуманітаристиці різних країн. Обґрунтовано позиціонування «біографістики» як спеціальної історичної дисципліни, що вивчає досвід та теоретичні проблеми біографічних досліджень, розробляє методичні засади підготовки різних видів історико-біографічних видань, формування ресурсів біографічної інформації. Наголошено на необхідності розмежування «біографістики» й «біографіки», під якою слід розуміти напрям наукової та літературної біографічної творчості, що об'єднує різні види біографічних досліджень і публікацій.

Ключові слова: історико-біографічні дослідження, наукова термінологія, біографія, біографіка, біографістика, біобібліографія, ресурси біографічної інформації.

У наш час у працях істориків та у сфері практичної біографічної інформації спостерігається відчутна варіативність використання термінології, пов'язаної з теоретичними й методичними засадами біографічних досліджень, науково-видавничою роботою та формуванням у цій галузі електронних інформаційних ресурсів, визначенням жанрів біографічних видань. Ідеться про такі базові поняття історико-біографічних студіювань, як широко використовуване в англомовному світі «*biography*», а у вітчизняній науковій літературі та інформаційній практиці – «біографія», «біографіка», «біографістика», «біобібліографія» та ціла низка похідних від них, наприклад пара «біографічний словник» – «біобібліографічний словник» (або довідник),

---

* Попик Володимир Іванович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, генеральний директор Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського
E-mail: poruk@nbuv.gov.ua

«біографічна інформація», «біографічні відомості», «біографічні дані», латинське «*personalia*» та українські терміни – «персоналія», «персональні дані», «ресурси біографічної інформації», смислове наповнення яких на практиці виявляється доволі різним.

Така неусталеність термінології, розпливчастість понятійного ряду нерідко вносять плутанину в розуміння об'єкта й самого предмета та проблемно-тематичного діапазону біографічних досліджень, ускладнює осмислення їх цілей і завдань, сприйняття змісту наукових студій, викладених у них ідей та практичних рішень, визначення видового, жанрового різноманіття біографічних праць і публікацій. Зазначені питання давно вже обговорюються у середовищі фахівців, які займаються теорією й методологією біографічних досліджень, проблемами біобібліографії, зокрема й у спеціалізованому Інституті біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Однак до цього часу лише окремі аспекти вживання і трактування наукової термінології, її змістового наповнення знайшли відображення у фахових публікаціях зарубіжних і вітчизняних дослідників – філософів, культурологів (О.Л.Валевський¹, Ю.М.Лотман², І.Л.Беленький³, Б.В.Дубін⁴), істориків і представників суміжних, зокрема бібліотечних, соціально-комунікаційних (І.Ф.Петровська⁵, В.С.Чишко⁶, С.М.Ляшко⁷, В.І.Попик⁸, Т.В.Добко⁹, В.В.Бездрабко¹⁰, Г.М.Швецова-Водка¹¹, О.М.Яценко¹²) дисциплін.

¹ Валевский А.Л. Биографика как дисциплина гуманитарного цикла // Лица: Биографический альманах. – Вып.6. – Москва; Санкт-Петербург, 1995. – С.32–63.

² Лотман Ю.М. Биография – живое лицо // Новый мир. – 1985. – №2 [Электронный ресурс]: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/LOTMAN/BIOGRAPHY.HTM>; *Его же*. Литературная биография в историко-литературном контексте // *Его же*. Избранные статьи: В 3 т. – Т.1. – Таллинн, 1992. – С.366.

³ Беленький И.Л. Биографика // Отечественная история: История России с древнейших времён до 1917 г.: Энциклопедия. – Т.1. – Москва, 1994. – С.233–234; *Его же*. Биографика в системе наук о человеке: Становление, этапы развития и междисциплинарный контекст отечественного биографоведения: Указатель литературы. – Москва, 1999. – 219 с.; *Его же*. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории: Историческая биография и персональная история. – Вып.5. – Москва, 2001. – С.29–45.

⁴ Дубин Б.В. Обращённый взгляд // Слово – письмо – литература: Очерки по социологии современной культуры. – Москва, 2001. – С.100–119 (перша публікація: Лица: Биографический альманах. – Вып.5. – Москва; Санкт-Петербург, 1995. – С.7–31).

⁵ Петровская И.Ф. Биографика: Введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801–1917 годов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Санкт-Петербург, 2010. – 384 с.

⁶ Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – 239 с.

⁷ Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання: XIX–XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – Запоріжжя, 2010. – 286 с.

⁸ Попик В.І. Біографістика // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008. – С.94–103.

⁹ Добко Т.В. Біобібліографія // Енциклопедія сучасної України. – Т.2. – К., 2003. – С.863–864.

¹⁰ Бездрабко В. Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень (VI Астаховські читання) // Студії з архівної справи та документознавства. – Вып.8. – К., 2002. – С.255–256.

¹¹ Швецова-Водка Г.М. Персональна та біобібліографія: термінологічні замітки // Вісник ХДАКІМ. – Вып.39. – X., 2013. – С.117–123.

¹² Яценко О.М. Біобібліографія в Україні та вплив сучасних інформаційних технологій на її розвиток // Українська біографістика. – Вып.2. – К., 1999. – С.284–303; *Його ж*. Персональна бібліографія, біобібліографія: термінологічний аналіз // Бібліотечний вісник. – 2014. – №5. – С.24–29.

Питання полягає, зрозуміло, не в тому, щоб домогтися повної уніфікації термінологічного ряду. На етапі бурхливого розвитку відповідних досліджень і їх понятійного арсеналу, а також справжнього «буму» біографічних публікацій це навряд чи можливе. Визначення жорстких правил лише призвело б до спрощення розуміння багатоманітності проблем наукових біографічних студій, літературно-біографічної творчості, формування друкованих та електронних інформаційних ресурсів. Ідеться, однак, про те, щоб у кожному випадку максимально чітко визначати зміст конкретного поняття, особливо співвідношення між ними, відтінки тотожності й відмінності тощо. Коректність уживання наукової термінології передбачає неприпустимість її довільного, неусвідомленого використання, наповнення нетотожними смислами, необачного послуговування в наукових працях запозиченими з публіцистики прийомами використання різних термінів як синонімів. Складність ситуації полягає ще й у тому, щоб розібратися в історичній плинності засадничих понять, в яких осмислювалися проблеми біографічних досліджень та біографічних публікацій у різні часи, а також у специфіці відмінних термінологічних рядів, сформованих упродовж тривалого часу в науковій традиції у системах гуманітарної науки й культури різних народів.

Вихідне поняття, що відкриває весь термінологічний ряд у біографічних дослідженнях – «*біографія*» (у тому випадку, коли ми розуміємо його як безпосередній за своїм смисловим наповненням відповідник всеохоплюючому англійському історико-філософсько-культурологічному «*biography*»). Саме в такому найбільш широкому контексті «*біографію*» – «*biography*» можна розглядати як історико-культурологічне явище, «що об'єднує різні види, роди й типи біографічного дослідження, що склалися історично», предмет і напрям літературної та наукової діяльності й саме мистецтво створювати життєписи. Таке визначення на початку бурхливого відродження біографічних досліджень у нашій країні запропонував В.С.Чишко¹³, і воно дійсно найбільше наблизилося за комплексністю й усеосяжністю до усталеного в європейській і світовій науці «*biography*». Останнє поєднує філософське та культурологічне розуміння біографії як індивідуального шляху особистості, наративну форму його відображення, літературний жанр біографічної творчості, напрям дослідницької роботи науковців і його осмислення, вивчення в історичній науці, теорію й методику, спрямування видавничої та інформаційної діяльності, а також розділ систематизації друків біографічного змісту в бібліотечній і книготорговельній практиці. За своїм високим узагальнюючим характером поняття «*біографія*» – «*biography*» знаходяться на одному рівні з такими понятійними парами в українській та англійських мовах, як «*історія*» – «*history*» або «*література*» – «*literature*».

Проте, можливо, саме через цю всеохоплюючу синкретичність поняття «*біографія*» як калька з такого поширеного в англослов'янському світі терміна в українській науковій культурі, дослідницькій, видавничій та інформаційній практиці органічно не прижилося. У нашій країні воно практично не

¹³ Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – С.4–5.

використовується нині в такому широкому плані в методологічному арсеналі історичних досліджень, або вживається лише як данина традиції, в історіографічних оглядах. Причин тому декілька. По-перше, термін «біографія», як узагальнюючий для всього напряму наукової й літературної творчості та інформаційної практики, не мав органічного укорінення у віковій українській інтелектуальній, історичній та культурологічній думці. По-друге, у сучасній вітчизняній традиції вже склалися інші понятійні ряди, більш диференційовані, а тому звичні для використання.

Велику роль у цьому відіграла ще одна обставина – давнє поширення в російській, а потім і радянській суспільній думці та науковій літературі більш конкретизованого розуміння *біографії* як жанру наукової й літературної творчості, а також *життєпису* конкретної людини (під котрим традиційно розуміється відтворення на основі фактів і документів життя та діяльності особи в контексті суспільних умов епохи, чи репрезентація в науковій, художній літературі специфіки окремого людського життя), створеного іншими авторами, або нею самою (*автобіографія*). При цьому відчутно переважало ставлення до «біографії» як до жанру, що покликаний відображати зміст життя окремої особи з позицій соціальної історії й філософії (тобто як до джерела первинної соціологічної інформації), або ж демонструє читачам суспільно-значущий, нормативний для наслідування результат її діяльності. Із пріоритету соціальної обумовленості *біографії* виросло нині й розуміння «*колективної біографії*» як узагальнення спільної долі цілих поколінь, певних суспільних груп. У науковій літературі іноді використовується також поняття «*прагматичної біографії*», що позначає тип документальної біографії, побудованої за принципом лінійно-хронологічного опису основних подій життя героя, знову-таки – крізь призму соціального¹⁴. Нині до вжитку українських дослідників-біографістів поволі входить ще один, новий, недостатньо визначений за своїм змістовим наповненням термін – «*біограма*», запозичений із природничих наук (буквально з грецької – «запис життя»)¹⁵. Одним із можливих тлумачень його є фіксація в найбільш значимих для суспільної свідомості окресленнях найсуттєвіших ознак і віх життєвого шляху особи.

Зазначимо, що таке зміщення «біографії» у соціально-політичну площину подеколи відчутно вступало у відкриту суперечність із поширеними в європейській філософській і культурологічній традиції антропологічними підходами, з осмисленням індивідуального, неповторного в людському житті. Нині можна з упевненістю говорити, що коли В.С.Чишко двадцять років тому намагався утвердити в українській науковій думці широке європейське тлумачення поняття «біографія» як тотожне англійському «*biography*»¹⁶, він прагнув саме наближення вітчизняної науки до антропологічного дискурсу світової гуманітаристики.

¹⁴ Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання: XIX–XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – С.269.

¹⁵ Там само. – С.268.

¹⁶ Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – С.4–5.

Недарма з 1990-х рр., переломних для філософської й культурологічної думки на всьому обширі колишнього СРСР, дослідники, котрі вивчають феномен біографії як породженої культурою форми людського самоусвідомлення, зосередилися на її внутрішньому змісті, на проблемах відображення в ній розвитку особистості, її неповторності («*змістова біографія*»), що є протилежним традиційному радянському розумінню як лінійного соціологізованого життєпису (Б.В.Дубін¹⁷, І.В.Голубович¹⁸ та ін.). За таких обставин термін «*біографія*» набув в їхніх працях виразно нового світоглядного наповнення, більш вузького й конкретного, яке відображає осмислення людської долі, складності внутрішнього світу особистості, драматизм людського існування та суперечливість його відображення засобами науки, літератури. У цьому інтелектуальному й духовному осягненні термін «*біографія*» вже не був уповні тотожним англійському «*biography*», наповнився самостійним значенням. Саме таке бачення розвивається нині в річищі філософських дисциплін, літературознавства й культурології, але, на превеликий жаль, здебільшого – поза межами безпосередніх професійних зацікавлень істориків, які ще мало користуються їх методологічним інструментарієм.

Упродовж останніх десятиліть нового поштовху здобуло вивчення проблем біографічної творчості, жанрів біографій, методичних засад роботи над ними. Значна увага знову приділяється питанням, що вважати «*науковою біографією*» – біографію вченого, або ж діяча з будь-яких сфер суспільного життя, але створену на засадах науковості. Те саме стосується «*літературної біографії*»¹⁹. Остаточних відповідей на ці питання поки що немає, але у сучасній українській науці переважає думка, що під «*науковою біографією*» слід усе-таки розуміти дослідження науковця, а «*художню біографію*» вважати типом біографії, головним предметом якої виступає мистецьке зображення історії життя реальної особи²⁰.

У російській науковій культурі та працях українських дослідників нові світоглядні віяння майже одночасно втілювалися у використанні як широкого узагальнення замість терміна «*біографія*» поняття «*біографіка*». Сталося так, що воно перейняло на себе майже все смислове навантаження англійського «*biography*», що не позбавило понятійний ряд суперечливості. Одна з найвідоміших у вітчизняній науці періоду незалежності праць, присвячених філософському осмисленню біографії як літературного жанру та особливому типові історичного дослідження, мала назву «*Засади біографіки*»²¹. Її автор, О.Л.Валевський, і в інших студіях визначав *біографіку* як окрему дисципліну гуманітарного циклу²². На противагу йому В.С.Чишко співвідніс зміст терміна «*біографіка*» лише з літературною біографічною творчістю та мистецтвом

¹⁷ Дубин Б.В. Обращённый взгляд. – С.100–119.

¹⁸ Голубович И.В. Биография: силуэт на фоне Humanities: методология анализа в социогуманитарном знании. – Одесса, 2008. – 367 с.

¹⁹ Лосиевский И.Я. Научная биография писателя: проблемы интерпретации и типологии. – Х., 1998. – 424 с.

²⁰ Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання: ХІХ–ХХ ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – С.269.

²¹ Валевский А.Л. Основания биографики. – К., 1993. – 111 с.

²² Валевский А.Л. Биографика как дисциплина гуманитарного цикла. – С.32–63.

писати художню біографію, а тому вважав його прийнятним суто для літературознавства²³. Натомість не менш знайому всім дослідникам-біографістам, неодноразово перевидану працю знаної російської авторки, архівіста й джерелознавця І.Ф.Петровської, присвячену винятково аналізу джерел біографічних даних, теж було озаглавлено «Біографіка»²⁴. Останнє повністю відповідає розумінню «біографіки» у сучасній російській науці як такої, що охоплює своїм змістом теорію та практику біографічних досліджень, біографічного джерелознавства.

Як засвідчує аналіз уживання в російській науковій літературі терміна «біографіка», він за своїми широкими смисловими навантаженнями, певною розпливчатістю й багатозначністю дійсно майже повністю заступив собою згадуване нами англійське «*biography*», став його відповідником. Отже понятійні ряди української й російської історико-біографічних наук сильно різняться. У нашій країні під «біографікою», по суті, почали розуміти, в її найрізноманітніших виявах, усю багатовимірну сферу літературної й дослідницької біографічної творчості, а також сукупність видань біографічного жанру, у тому числі публіцистичну та науково-популярну біографії, видавничо-інформаційну практику. У такому баченні до набутоків «біографіки» рівною мірою належать і результати літературної, науково-популярної творчості, позначеної широким використанням різноманітних літературних прийомів, художнього вимислу, і досягнення європейської та світової історичної науки, яка на противагу їм упродовж ХХ ст. утвердила формалізований, обмежений чіткими методичними настановами й правилами історико-біографічний напрям, заснований на використанні документальних матеріалів. Однак саму науку про біографічні дослідження, її теорію, методологію та практику в Україні іменують не «біографікою», а «біографістикою».

Термін «біографіка» щодо цієї науки використовується лише в Росії²⁵ та країнах, на які поширюється її інтелектуальний вплив. Наукова некоректність його зрозуміла багатьом фахівцям. Тому зважаючи на й без того надто широке змістове наповнення поняття «біографіка», російський автор І.Л.Беленький свого часу запропонував для визначення власне наукової дисципліни термін «біографознавство» (рос. «*биографоведение*»)²⁶, проте він не набув значного поширення. Зазначене можна розуміти як вияв традиції, що вже склалася всередині російської національної гуманітарної науки й культури.

Кожна нація осмислює свою історію та культуру в категоріях, що вироблені її інтелектуалами, запозичуючи лише прийнятне. Тому той факт, що в українській науковій традиції утвердилося інше бачення, яке реалізувалося у широкому використанні терміна «біографістика», – закономірний. Власне, він з'явився ще в 1970-х рр. для означення спеціальної історичної дисципліни. Проте остаточне його утвердження в такому розумінні відбулося вже за часів незалежності України, особливо з появою узагальнюючої праці В.С.Чижка

²³ Чижко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – С.6.

²⁴ Див. прим.5.

²⁵ Див. прим.5.

²⁶ Див. прим.3.

1996 р. та захистом ним докторської дисертації на тему «Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія» (1997 р.).

Виокремлення *біографістики* у статусі самостійної наукової дисципліни було безпосередньо обумовлене національно-культурним відродженням України, піднесенням гуманітарних чинників суспільного життя й, відповідно, гуманітаризацією науки, необхідністю підвищення теоретико-методологічного рівня та розширення діапазону історико-біографічних досліджень, що тривалий час перебували у вкрай пригніченому стані. Важливим фактором тут виступало й стрімке розширення науково-інформаційних потреб сфер науки, освіти, культури, управління, обумовлене формуванням інформаційного суспільства та використанням новітніх технологій.

Докладаючи зусиль до розвитку *біографістики*, В.С.Чишко мав на увазі передусім спеціальну історичну дисципліну, що має виробити сучасні теоретичні й методичні засади біографічних досліджень. Саме в такому сенсі він визначив і назву друкованого органу Інституту біографічних досліджень НБУВ – «Українська біографістика» (1996 р.), який став справжньою ареною теоретичних дискусій. Поширенню терміна «*біографістика*» чимало посприяло також започатковане цією установою видання серії бібліографічних довідників «Джерела української біографістики»²⁷, а певною мірою – також вихід у світ 2003 р. спеціального випуску «Харківського історіографічного збірника», присвяченого цій науковій дисципліні²⁸, що знаменувало прийняття терміна регіональними науковими школами.

У своїй теоретичній і практичній діяльності В.С.Чишко та очолюваний ним Інститут біографічних досліджень НБУВ зосередилися переважно на розвитку теорії, методики та науково-організаційних засад «*довідкової біографістики*», яка виступає її прикладним напрямом, спрямованим на створення довідкових біографічних видань (біографічних словників, довідників, біографічних сегментів універсальних, галузевих і регіональних енциклопедій) та формування електронних ресурсів біографічної інформації. Водночас В.С.Чишко, на нашу думку, припустився однієї суттєвої методологічної помилки, вважаючи, що зміст поняття «*біографістика*» як дисципліни, котра вивчає теорію, історію та практику історико-біографічних досліджень як галузі історичної науки, є значно ширшим, ніж «*біографіка*»²⁹. У подальшому це закономірно призвело до того, що й він, і чимало інших вітчизняних дослідників дедалі більше почали поширювати термін «*біографістика*» безпосередньо на результати історико- й навіть літературно-біографічних студійовань, популярних біографічних публікацій, які не мають жодного відношення до науки, а також на всю сферу біографічної творчості та видавничо-інформаційної діяльності. Навряд чи це

²⁷ Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Матеріали до бібліографії (середина XIX–XX ст.) / Т.В.Куриленко, Н.І.Любовець, О.М.Яценко. – К., 2004. – 365 с. [Джерела української біографістики, вип.1]; Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Матеріали до бібліографії (2001–2003 рр.) / Н.І.Мельник-Любовець, О.М.Яценко. – К., 2006. – 204 с. [Джерела української біографістики, вип.2].

²⁸ Харківський історіографічний збірник. – Вип.6: Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. – Х., 2003. – 192 с.

²⁹ *Чишко В.С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – С.6–7.

було вмотивованим і правомірним. Термін поступово вийшов за межі коректного наукового вжитку, по суті дублюючи «біографію» й «біографіку», що, безумовно, замість досягнення однозначності внесло нову відчутну плутанину в понятійний апарат. С.М.Ляшко у здійсненому нею огляді термінології *довідкової біографістики* (2010 р.) змушена була лише констатувати вживання в Україні термінів «біографіка» та «біографістика» як синонімів. Тоді вона запропонувала поняття «історичної біографістики»³⁰, що, на наш погляд, тавтологічно, оскільки біографістика сама по собі – спеціальна історична дисципліна. Подальші спроби дискусій із цього питання поки що не внесли ясності в розуміння трактування понять «біографіка» й «біографістика» у системі української гуманітарної науки.

Свідченням розмитості існуючого понятійного ряду стало видання тернопільською школою біографістів, створеною професором М.М.Алексієвцем, колективної монографії – фактично збірки ґрунтовних наукових історико-біографічних нарисів³¹, випуск Національною науковою сільськогосподарською бібліотекою УААН із 2006 р. збірника «Історія науки і біографістика», в якому публікуються серйозні біографічні дослідження, але практично не порушуються на сучасному рівні проблеми теорії та методики відповідних студіювань. Дещо проблемним виглядає й поширення останнім часом нових термінів на зразок «військова», «сільськогосподарська», «бібліотекознавча», «медична», «педагогічна», «музична» тощо біографістика. Ці питання залишаються спірними. На наш погляд, такі підходи можуть бути беззаперечно правомірними лише в тих випадках, коли йдеться про вироблення й застосування у зазначених та інших галузях особливих за своїм характером теоретичних і методичних напрацювань, пов'язаних зі специфікою дослідження діяльності представників окремих сфер суспільного життя, а не тоді, коли просто публікуються студії, присвячені життєвому шляху особи. У таких випадках, дійсно, краще було б говорити про галузеву «біографіку».

У працях автора цієї статті вживаються одночасно обидва терміна – «біографіка» та «біографістика», але завжди з належним розмежуванням їх змістового наповнення відповідно до вимог найбільш чіткого й раціонального використання у системі української гуманітарної науки. «Біографіку» ми розглядаємо як сферу наукової та літературної творчості, видавничо-інформаційної роботи, частину вітчизняної гуманітарної культури. Водночас під «біографістикою» розуміємо винятково спеціальну історичну дисципліну й галузь історичної науки. Її предметною областю виступає біографічне знання як історично сформований феномен. Біографістика – теоретичне та методичне підґрунтя наукових біографічних студій, а у широкому розумінні – також дисципліна, покликана вивчати й узагальнювати досвід біографічної творчості як явища культури та суспільного життя, що за своїм змістом виходить далеко за межі науково-дослідницької діяльності. Предметом біографістики як наукової

³⁰ Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання: XIX–XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – С.269.

³¹ Українська історична біографістика: забуте і невідоме / Заг. ред. М.М.Алексієвця. – Ч.1. – Тернопіль, 2005. – 352 с.

дисципліни є вивчення історії розвитку та узагальнення досвіду біографічних досліджень, опрацювання їх теоретико-методологічних, методичних, джерелознавчих та практично-прикладних проблем (зокрема щодо написання наукових біографій, укладання біографічних словників і довідників, підготовки різноманітних видів біографічної та біобібліографічної продукції, формування електронних ресурсів біографічної інформації), а також осмислення еволюції історико- й літературно-біографічної творчості як явища культури та суспільного життя³². Об'єктом дослідження в *біографістиці* виступають різноманітні результати багатовікового поступу світової *біографіки*: опубліковані наукові праці, літературні біографії, словники й довідники, біографічні сегменти енциклопедій, збірники біографій, біобібліографії, праці з генеалогії та інших суміжних дисциплін тощо.

Із *біографістикою* тісно пов'язана ціла низка спеціальних історичних дисциплін, насамперед *генеалогія*, *геральдика*, *іконографія*, *просопографія*, *мемуаристика*, *біобібліографія*, *бібліотеко-*, *архіво-*, *музеезнавство*, *некрополістика*. Вона має розгалужені міждисциплінарні зв'язки також із краєзнавством, регіональною, етнічною, «усною» історією, психологією, а також зі соціологією й літературознавством (обидві науки мають так званий «біографічний метод», який зовсім по-різному розуміють), політологією, довідковою видавничою справою, науково-інформаційною сферою. Дедалі більше місце у сучасній біографістиці починають займати теоретичні та прикладні проблеми формування електронних біографічних науково-інформаційних ресурсів. Нові можливості оперування значними масивами біографічних даних представників різних сфер людської діяльності, що формуються завдяки впровадженню новітніх інформаційних технологій, відкривають шлях для їх використання з метою історико-соціологічного аналізу явищ минулого (так звана «*біографічна історія*» як складова соціальної історії).

Дуже тісно з «*біографікою*» та, особливо, із «*біографістикою*» як науковою дисципліною пов'язана «*біобібліографія*» – термін, що окреслює особливий вид бібліографії, котрий, за визначенням О.М.Яценка, охоплює *персональні покажчики*, предметом яких є життя й діяльність окремої особи, *біобібліографічні словники* та *довідники*, що містять матеріал про групи осіб (спеціальні словники, особливо присвячені вченим, письменникам), або про діячів однієї країни (національні словники, а також, у багатьох випадках, збірники); каталоги книжкових виставок; бібліографічно-методичні матеріали до ювілейних дат діячів і деякі інші видання, в яких представлено біобібліографічні матеріали³³. Класичним прикладом *персональних біобібліографічних покажчиків* у нашій країні стала започаткована ще наприкінці 1950-х рр. і продовжувана нині НАН України серія «Бібліографія вчених України», яка послужила основою для наслідування багатьма науковими організаціями, установами та вищими навчальними закладами. До числа *біобібліографічних словників* відносять видання, що включають поряд із біографічними статтями (довідками) по персоналіях також більшу чи меншу за обсягом бібліографію їхніх творів

³² Попик В.І. Біографістика. – С.94.

³³ Яценко О. Персональна бібліографія, біобібліографія: термінологічний аналіз. – С.24, 28.

і наукових праць про їх діяльність. Чітко окресленої межі між *біографічними* та *біобібліографічними* словниками немає, незалежно від того, яка в них назва. Більшість ґрунтовних біографічних словників, наводячи з тією чи іншою повнотою пристатейну бібліографію, вже є по суті біобібліографічними. Саме тому провідний учений-бібліограф радянської доби І.М.Кауфман підходив до біографічних та біобібліографічних словників як до єдиного, цілісного комплексу³⁴.

Окреме місце в понятійному апараті біографічних досліджень займає типологія *довідкових біографічних видань*, найбільш детально опрацьована в наш час С.М.Ляшко³⁵. До них належать, перш за все, *біографічні словники*, які бувають *універсальними*, *національними*, *регіональними*, *галузевими*, *тематичними*. Визначальну роль в історії розвитку європейської та світової довідкової біографічної справи XIX–XX ст., безумовно, відіграли *національні біографічні словники* – фундаментальні багатотомні ретроспективні довідкові видання (за традицією, вони вміщують відомості лише про померлих діячів), в яких через персоналії визначних співвітчизників розкривається «колективний портрет» націй, їх цивілізаційний поступ, внесок у світову історію й культуру³⁶. Проте в Україні національний біографічний словник з огляду на історичні обставини ніколи не видавався, і для українського читача функції головного джерела біографічної інформації виконували енциклопедії – універсальні та галузеві, а також біобібліографічні словники (наприклад учених, письменників), різного роду біографічні довідники (переважно галузеві або регіональні), історичні календарі книжкового типу, альманахи, інформаційні бюлетені.

У наш час, особливо у зв'язку з бурхливим розвитком електронних комунікацій, формуванням в Інтернеті та внутрішніх мережах бібліотек, архівів, наукових установ потужних масивів біографічної інформації, важливого значення у справі біографічних досліджень та поширення історико-біографічних знань набули й навіть подеколи змінили своє змістове наповнення такі поняття, як «*біографічна інформація*», «*біографічні відомості*», «*біографічні дані*», «*персоналія*», «*персональні дані*», «*персоналістика*» та чимало інших, більш спеціальних. З'явилися нові поняття, зокрема «*ресурси біографічної інформації*» та «*ресурси довідкової біографічної інформації*», «*біографічні архіви*», «*відкриті архіви біографічної інформації*», «*пошукові системи родинної та генеалогічної інформації*» тощо.

Стосовно цієї термінології слід, на нашу думку, перш за все зазначити, що за своїм походженням вона не є суто науковою. Принаймні не з галузі історичних наук. Радше прийшла в гуманітарні й соціальні науки з самої практики соціальних комунікацій, була ними прийнята до використання, а вже потім почала більш глибоко осмислюватися. На жаль, і в минулому, і нині вона теж доволі «розмита», використовується в різних смислових аспектах, нерідко з

³⁴ Кауфман І.М. Русские биографические и библиографические словари. – 2-е, перераб. и расш. изд. – Москва, 1955. – 752 с.

³⁵ Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання: XIX–XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – С.194–212, 279.

³⁶ Там само. – С.273.

відчутно відмінними змістовими навантаженнями. Ідеться, здебільшого, про інтуїтивне використання у соціогуманітаристиці та інформаційній сфері понять, зміст яких уявляється «всім зрозумілим».

Поняття «*біографічна інформація*» в науці вживається для означення комплексу даних про життя певної особи (або багатьох осіб), які слугують джерелом *біографічних відомостей* про неї й дозволяють скласти більш чи менш розгорнуте уявлення про її походження, родинні й суспільні зв'язки, освіту, професійні чи творчі здобутки, основні віхи життя та, нарешті, у сукупності своїй – про психологічний і соціокультурний тип особистості, її етнокультурні обриси. Раз-у-раз термін «*біографічні відомості*» використовується доволі конкретизовано, як синонім суми найбільш загальних і значною мірою формалізованих довідкових «*біографічних даних*» (коли народилася, де навчалася та чи інша людина), особливо якщо йдеться про живих сучасників. У цьому плані він вужчий, ніж «*біографічна інформація*», оскільки остання може включати й чимало неформалізованих, описових даних, наприклад про певні важливі події та епізоди у житті особи, спосіб її життя, риси характеру. Здебільшого ж такого роду відомості прийнято відносити до *просопографічних*.

Оригінальними джерелами-носіями *біографічної інформації* виступають різного роду офіційні документи (свідоцтва, формуляри, анкети, характеристики, резюме), а також наративні джерела – автобіографії, щоденники та мемуари, а останнім часом і блоги. Їх уважають «*первинною біографічною інформацією*». Водночас уже опрацьовані дослідниками, узагальнені дані про особу, насамперед уміщені в біографічних статтях енциклопедій, біографічних словниках і довідниках, біобібліографіях, різного роду збірниках, альманахах, біографічних статтях та некрологах у періодиці, нарешті в електронних засобах соціальних комунікацій відносять до «*вторинної біографічної інформації*», хоча в багатьох випадках, через втрату первинної, вона залишається на наш час єдиним джерелом відомостей.

«*Біографічна інформація*», «*біографічні відомості*», «*біографічні дані*» в їх історико-культурному розумінні жодним чином не повинні трактуватися як тотожні «*персональним даним*». Доступ до останніх охороняється законодавством багатьох країн світу. Так, у США персональні дані громадян не розкриваються впродовж 75 років після їхньої смерті, хоча всі матеріали численних баз даних про 650 млн американців, померлих до 1940 р. знаходяться у цілком вільному доступі. Зміст «*персональних даних*» узагальнено, без конкретної деталізації, трактується українським законодавством як «*відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована*»³⁷. У такому розумінні до кола «*персональних даних*» (або «*персональної інформації*») відносять у комплексі: прізвище, ім'я та по батькові особи, її адресу, електронну пошту, номери телефонів, реквізити особових і фінансових документів, унесені до спеціальних інформаційних баз чи систем.

Слід зазначити, що в багатьох працях, присвячених біографічним дослідженням, нерідко використовується також термінологія, яка не має чіткого

³⁷ Закон України «Про захист персональних даних» [Електронний ресурс]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>

обґрунтування й, головне, розмежування з понятійним рядом інших наук – як соціогуманітарних, так і природничих. На нашу думку, не варто в історико-культурних студіях ставити в один ряд із «біографічною інформацією» термін «персоналістика», оскільки він окреслює насамперед новітню прикладну дисципліну, що досліджує проблеми розвитку людських ресурсів з урахуванням максимальної реалізації можливостей людини³⁸. Натомість більш коректним видається вживання терміна «персоналія», запозиченого з бібліотечно-бібліографічної практики. «*Personalia*» традиційно позначає біобібліографічні розділи в каталогах, довідкових, періодичних та інших виданнях, а також словникові статті або матеріали, що висвітлюють життя певної особи, а нині ще й розділи порталів і веб-сайтів, які містять біографічні довідки. «*Персоналіями*» називають біографічні матеріали про осіб, зібрані у друкованих виданнях або електронних базах. Осторонь понятійного апарату історико-біографічних досліджень слід залишити й «персоналогічну інформацію» та «персоналогію» – терміни з розділу медичної психології і психотерапії, предметом вивчення якої є здорова й хвора особистість³⁹. Те саме стосується «біографічного методу», використовуваного у соціологічних дослідженнях⁴⁰.

Розвиток комп'ютерних технологій та комунікаційних мереж, формування масштабних інформаційних баз і поява потужних засобів навігації, які дозволяють вільно оперувати всіма нагромадженими в них матеріалами, по-новому окреслили діапазон «біографічної інформації», інтегрувавши до неї поряд із джерелами також широкий комплекс дослідницьких напрацювань з їх оцінками, різноманітними судженнями про певну особу, соціальну чи професійну групу, верству населення, покоління. У результаті на зміну традиційним поняттям науки минулого, яка цілком відокремлено розглядала документальні джерела, довідкові біографічні публікації, дослідницькі напрацювання, літературно-біографічні твори прийшло узагальнююче поняття «ресурси біографічної інформації», котре вповні адекватно відображає змістову частину, способи й форми збирання, внутрішню організацію, суспільне використання різноманітних за своїм характером інформаційних комплексів.

Головним чинником, який перетворює масив біографічних матеріалів на ресурс – сукупність даних, організованих для ефективного одержання достовірної інформації⁴¹, стала систематизація документів, включення їх до певної інформаційної системи, що створює надійні можливості пошуку й оперування даними. «Електронні ресурси біографічної інформації» за своєю природою є таким різновидом ресурсів, для створення, збереження, оброблення, пошуку, відтворення й поширення яких необхідні спеціальні технічні пристрої.

Історично розбудова зазначених ресурсів розпочалася наприкінці ХХ ст. з формування «ресурсів довідкової біографічної інформації» – спеціально

³⁸ Арзамасцев А. Персоналистика: теоретические разработки основ новой прикладной науки. – Москва, 2012. – 160 с.

³⁹ Семке В.Я. Основы персоналогии. – Москва, 2001. – 476 с.

⁴⁰ Биографический метод: История: Методология и практика / Под ред. Е.Мещеркиной, В.Семёновой. – Москва, 1994. – 147 с.

⁴¹ Див.: [Електронний ресурс] http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RIt%28uwsg.outt!!wlxzwX

підготовлених, систематизованих та формалізованих за певними правилами даних про значну кількість осіб, призначених для швидкого і зручного довідкового використання з метою ефективного одержання достовірної інформації. На перших порах такі ресурси базувалися на електронному відтворенні текстів біографічних статей з одного або декількох друкованих біографічних словників, довідників чи енциклопедій. Неперевершеним прикладом ресурсу, створеного на базі величезної кількості друкованих джерел, продовжує залишатися «Всесвітній біографічний архів», розбудований видавничим домом «Заур» (Мюнхен, Німеччина) на рубежі ХХ–ХХІ ст.

Провідною тенденцією розвитку сучасних *електронних ресурсів біографічної інформації* стало поступове перетворення їх на динамічні, постійно поповнювані *бази біографічної інформації* – комплекси даних, об'єднані певними інформаційними системами, що включають, поряд із довідковою інформацією, також *електронні повнотекстові бібліотеки документальних матеріалів, наукових досліджень та літературних художніх творів, іконографію й медіа-документи*. Саме за таким принципом побудовано «Український національний біографічний архів» – інформаційний проект, що створюється нині Інститутом біографічних досліджень НБУВ⁴². Поряд з електронними архівами, контент яких наповнюється впорядниками, у багатьох країнах світу формуються численні «*відкриті архіви біографічної інформації*» та «*пошукові системи родинної й генеалогічної інформації*», куди окремі особи можуть вільно додавати наявні в них відомості.

Не можна обійти увагою поширені у вітчизняній науковій літературі варіативність і паралелізм уживання термінів «*ресурси біографічної інформації*», «*біографічні інформаційні ресурси*» (що, власне, те саме), а також «*друковані*», «*електронні ресурси біографічної інформації*», «*електронні біографічні інформаційні ресурси*», або ж «*електронні біографічні ресурси*», що несе у собі певну, вужчу, конкретизацію понять. Це теж, на нашу думку, до певної міри допустиме (поки не призводить до зміщення смислових акцентів).

Нарешті, у понятійному апараті біографічних студіювань існує ціла низка термінів, що відображають їх «внутрішній» дослідницький інструментарій. Так, із погляду фахівців, *біографічне дослідження* може бути *повним*, якщо воно охоплює весь життєвий шлях, або *частковим*, присвяченим деяким етапам, епізодам, напрямам діяльності особи. Залежно від співвідношення в біографічних творах наукових і художніх складників, серед них виділяють *наукові, науково-популярні, науково-художні* (белетризовані, есеїстичні), *художні* (які теж можуть мати певний дослідницький характер).

За структурою та функціональним призначенням біографічні дослідження прийнято поділяти на *основні* (історико-біографічний нарис, історико-біографічна монографія), *довідково-допоміжні* (біографічні статті для словників, енциклопедій, довідників, покажчиків; некрологи, біографічні коментарі, ановані покажчики імен до наукових праць, біобібліографія) та *суміжні* (просопографічні й генеалогічні). Окрему групу складають різноманітні за

⁴² Див.: [Електронний ресурс]: <http://biography.nbuv.gov.ua>

характером *літописи (хроніки) життя* діячів історії та культури. Поширена також класифікація наукових біографій і довідкових біографічних видань за сферами людської діяльності чи професійною належністю (наприклад *політична, наукова* (діячів науки), *мистецька, медична, сільськогосподарська, військова, морська* біографіка)⁴³.

Термінологічний ряд довідкового (словниково-біографічного) напряму біографістики, який прийнято ще називати «*довідковою біографічною справою*», пов'язаний із *критеріями відбору імен* до певних видів видань, *структурою біографічної статті* (голове ім'я, друге ім'я, псевдоніми та криптоніми; крайні дати життя; *дефініція; життєпис; пристатейна бібліографія*). Проблеми термінології довідкової біографістики найбільш систематично розглянуто у працях С.М.Ляшко⁴⁴.

Біографічні студювання мають чимало спільного із загальноісторичними в методах і методиках наукового дослідження, використовують практично весь їх дослідницький інструментарій у процесі збору, опрацювання та зіставлення даних різноманітних історичних джерел, їх внутрішньої критики, перевірки достовірності фактів, аналізу історіографічної спадщини. Поряд з арсеналом історичної науки біографістика використовує (зрозуміло, в адаптованому для своїх потреб вигляді) також дослідницькі методи багатьох наук, насамперед літературо-, наукознавства, а також психології, ряду інших дисциплін про людину, що знаходяться на перетині гуманітаристики й біологічних наук. Це обумовлено тим, що специфіка біографічного дослідження та його відмінність від суто історичного пов'язана з вивченням життя людини в усіх проявах взаємодії зовнішніх подій і людської психіки, емоційного ставлення особи до фактів свого буття, середовища тощо. Однією з найважливіших методичних засад біографістики виступає принцип відстороненого й об'єктивного осягнення особи в реаліях її існування, у контексті історичних, соціальних, ідеологічних, культурних чинників певної доби. Проте на практиці біографічні студії майже скрізь і завжди тією чи іншою мірою несуть на собі проекцію сучасних світоглядних ідеологем, стереотипів, що утруднює осягнення історичної особи в її питомих характеристиках. Іншою, не менш важливою, засадою біографістики, яка здебільшого ігнорувалася політизованою наукою ХХ ст., є розгляд історичної особи в її своєрідності й неповторності, внутрішньому розвитку, зміні світоглядних, ціннісних, ідеологічних, політичних, культурних орієнтацій, збагаченні особистісного досвіду.

Одночасно з вивченням окремих людських життів, *біографістика* оперує сукупністю біографічних даних, яка робить можливими широкі узагальнення, типологізацію життєвого шляху цілих поколінь, соціальних і професійних груп, що створює можливість глибинного вивчення суспільства тієї чи іншої доби, його зовні прихованої, «внутрішньої» історії (наприклад зміни у широкого загалу, великих груп населення ціннісних орієнтирів, соціальних інтересів, політичних переконань). У цьому розумінні великі масиви біографічних

⁴³ Попик В.І. Біографістика. – С.94–103.

⁴⁴ Див., напр.: Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання: ХІХ–ХХ ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – С.185–225, 267–277.

відомостей можна порівняти із сукупністю експериментальних даних в інших науках. Формування сучасних електронних баз і банків біографічної інформації, забезпечених новітніми засобами навігації, чи не вперше створює сприятливі умови для аналізу й систематизації біографічних матеріалів за різноманітними ознаками, наприклад хронологічними, регіональними, соціальними, політичними, етнічними, конфесійними, освітніми, професійними параметрами. Здобутки біографістики слугують розвитку всього циклу соціальних і гуманітарних дисциплін, у тому числі історичної науки, літературо-, мистецтвознавства, культурології, педагогіки, політології, а також наукознавства, історії науки й техніки та різних галузей господарства, військової справи тощо. Такого роду студії теж потребують вироблення спеціальних теоретичних і методичних засад, застосування тонкого дослідницького інструментарію, а отже – постійного вдосконалення понятійного апарату.

Complex of key theoretical concepts of historical and biographical studies: “biography”, “biographica”, “biographistica”, “biobibliography”, “resources of biographical information”, questions of their semantic content, correlation and correctness for terms using were under investigation in the article. Attention is paid to the differences in the use of mentioned terminology in social and humanitarian sciences in different countries. Substantiated positioning of “biographistica” as a special historical discipline that studies the experience and theoretical problems of biographical research, develops methodological foundations of preparing of various kinds of historical and biographical publications, and forms the resources of the biographical information. Highlighted the necessity of separation of the notions “biographistica” and “biographica”, the latter shall be understood as the direction of the scientific and literary biographical work, which brings together different types of biographical studies and publications.

Keywords: *historical and biographical research, scientific terminology, biography, biographica, biographistica, biobibliography, resources of biographical information.*

І.В.ПЕНДЗЕЙ*

О.Ю.КАРПЕНКО ТА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЗУНР

З'ясовуються основні відмінності між поглядами історика О.Ю.Карпенка, висловленими ним у своїх працях, і тиражованими офіційною радянською історіографією 1950–1960-х рр. кліше, пов'язаними з трактуванням характеру революційного руху на Східній Галичині в листопаді 1918 р. та створенням Західноукраїнської Народної Республіки.

Ключові слова: Карпенко, національно-демократична революція, Західноукраїнська Народна Республіка, радянська історіографія, «путч».

В умовах сталінського тоталітаризму, жорсткого ідеологічного контролю з боку комуністичної партії національна проблематика державотворчого змісту перебувала фактично під забороною. Це повністю стосувалося Української революції 1917–1921 рр. і, зокрема, визвольних змагань галичан. У радянській історіографії пізнього сталінізму Листопадовий зрив 1918 р. на східногалицьких землях замовчувався, зображався як несуттєва сторінка минулого, що не заслуговує на увагу, або ж трактувався як «контрреволюційний путч, змова українських буржуазних націоналістів»¹. Звичною була ганебна практика, насаджена ще у сумнозвісні 1930-ті рр., навішування ідеологічних ярликів, гоніння проти тих, хто висловлювався не в унісон партійним настановам і рішенням, мислив категоріями не більшовицького, а національно-демократичного змісту.

Єдиним, хто в умовах «хрущовської відлиги» насмівився висловитися всупереч звичним ідеологемам стосовно Західноукраїнської Народної Республіки, став молодий тоді дослідник, старший науковий співробітник львівського Інституту суспільних наук АН УРСР, кандидат історичних наук Олександр Юхимович Карпенко (1921–2013 рр.). У 1956 р., на одній з історичних конференцій, що проходила у Львові, він заявив (тут і нижче курсив наш – І.П.): «В результаті героїчної боротьби трудящих мас Західної України, як і всієї Австро-Угорщини, була повалена монархічна влада Габсбургів, в Західній Україні ліквідовано іноземне поневолення, завершена в основному *народна*,

---

* Пендзей Іван Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника (Івано-Франківськ)
E-mail: pendzey.ivan@gmail.com

¹ Див., напр.: История Украины. – Ч.1/2. – К., 1949; *Купрянець Й.* Дрогобицьке повстання // Радянський Львів. – 1949. – №8; *Богодист І.* Боротьба трудящих Галичини за радянську владу в 1918–1920 рр. – Л., 1952; *Йова П.* Боротьба трудящих Західної України за воз'єднання з радянською Україною. – Л., 1954; *Осочинський В.К.* Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Л., 1954; *Компанієць І.І.* Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатті під впливом ідей Великого Жовтня (1917–1920 рр.). – К., 1957; *Його ж.* Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 рр.). – К., 1960 та ін.

національно-демократична революція»². Таку оцінку листопадових подій на Східній Галичині, попри те, що сформульовано її в контексті «всеперемагаючого впливу Великого Жовтня», тобто згідно з прийнятими в тодішній історіографії теоретико-ідеологічними підходами, учасники заходу не сприйняли й засудили як «буржуазно-націоналістичну»³. Нове концептуальне бачення подій листопада 1918 р. на західноукраїнських землях було «рішуче відкинуто»⁴.

Наступного року у доволі великій статті дослідник зробив спробу відстояти та розвинути свої погляди: проаналізувати історичні передумови, висвітлити характер, рушійні сили й хід революції, дати аргументовану відповідь, чому здобуття українцями влади у Львові 1 листопада 1918 р. і в наступні дні по всій Східній Галичині в умовах вже практично неіснуючої Австро-Угорської імперії – це не «путч контрреволюції», а «народна революція»⁵.

Ця стаття, як і виступ О.Ю.Карпенка на науковій конференції істориків у Львові, актуалізували проблематику ЗУНР, стали предметом прискіпливої уваги фахівців, викликали підвищений інтерес компартійних органів, стурбованих новаторською постановкою проблеми. У результаті працю очікувано розцінили як «рецидив українського буржуазного націоналізму»⁶. Саме після її публікації розпочалася кампанія цькування автора, яка загалом тривала два десятиліття⁷.

Концепцію східногалицького революційного руху, висловлену О.Ю.Карпенком у виступі на конференції істориків у Львові 1956 р. та у статті 1957 р., оперативно піддали нищівній критиці І.І.Компанієць і В.А.Судаков. Так, перший наголошував: «Немає ніяких підстав вважати, як це останнім часом намагалися довести окремі дослідники (мався на увазі саме О.Ю.Карпенко – І.П.), що в Галичині у листопаді 1918 р. відбулася якась “національно-демократична революція” (недоречно навіть вживати цей термін щодо Галичини)»⁸. Другий характеризував погляди О.Ю.Карпенка як «переспів викритої у свій

² Карпенко О.Ю. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні в 1918–1923 рр. // Наукова конференція істориків: Тези доповідей і співдоповідей. – Л., 1956. – С.3–4.

³ Карпенко О.Ю. Утворення Західно-Української Народної Республіки – вікопомний чин українського народу // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки, 1–3 листопада 1993 р.: Матеріали. – Івано-Франківськ, 1993. – С.7.

⁴ Карпенко О.Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С.26.

⁵ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. // З історії західноукраїнських земель / Відп. ред. І.П.Крип'якевич. – Вип.1. – К., 1957. – С.59–90.

⁶ Карпенко О.Ю. Утворення Західно-Української Народної Республіки – вікопомний чин українського народу. – С.7.

⁷ Кононенко В. Історик, педагог, громадянин (слово про Олександра Карпенка) // Галичина. – 2001. – №5/6. – С.9–10; Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка (1949–1978 рр.) // Там само. – С.11–20; Кобута С., Мицан К. Життя, присвячене служінню науці: до 80-ліття професора О.Ю.Карпенка // Там само. – С.21–34; Великочий В., Жерноклев О., Волосянко Л. Олександр Юхимович Карпенко: івано-франківський період життя і творчості // Там само. – С.35–42; Бадак В. Олександр Карпенко очима студента і науковця // Там само. – С.43–50; Кобута С. Науковець і партійно-ідеологічна система: документи і матеріали // Там само. – С.51–72 та ін.

⁸ Компанієць І.І. Вплив ідей Великого Жовтня на розвиток визвольного руху в Галичині, Буковині і Закарпатській Україні (1917–1918 рр.) // З історії боротьби за встановлення радянської влади на Україні. – К., 1957. – С.241.

час тракторки», що її, мовляв, проповідують «буржуазно-націоналістичні історики»⁹.

Особливо неприйнятним для традиційно мислячих представників тодішньої історіографії та партійного керівництва було те, що руйнівного удару по більшовицькій інтерпретації революційного руху на східногалицьких землях у листопаді 1918 р. завдала людина свого кола – член партії, фронтовик, удостоєний багатьох державних нагород, котрий насмілювався думати по-іншому, ніж було санкціоновано. Адже ніхто не мав права сумніватися в тому, що «революційно-визвольна боротьба трудящих Східної Галичини» велася під «вирішальним впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції», «наперекір українським буржуазно-націоналістичним партіям», мала характер «боротьби за радянську владу», за реалізацію гасел: «Владу – радам робітників і селян!», «Фабрики – робітникам!», «Землю – селянам!». Що вона розгорталась у «тісному зв'язку з революційним рухом трудящих України в цілому, радянської Росії», за «возз'єднання з радянською Україною» тощо¹⁰. Усе, що не вкладалось у цю ідеологічну схему, кваліфікувалось як «контрреволюція» (у тому числі, наприклад, події на Наддніпрянщині, пов'язані з боротьбою за соборність українських земель часів гетьманату або Директорії)¹¹.

Думати й говорити по-іншому означало суперечити «лінії партії», відображеній в її тогочасних документах¹², де пріоритет Кремля визнавався вирішальним фактором української історії від самого «возз'єднання», рішуче заперечувався спрямований на Захід самостійний геополітичний український інтерес. Габсбурзька «тюрма народів» протиставлялася месіанській ролі Росії; визвольний, революційний рух західноукраїнців новітньої доби підпорядковувався боротьбі «братів на сході», фактично комуністичній диктатурі. Пріоритет східної традиції в українській історії ототожнювався з відомим ленінським «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹³. Тобто реалізація «віковичних прагнень західноукраїнських трудящих до возз'єднання», об'єднання всіх етнічних земель була можливою лише у складі УРСР, «під зорею радянської влади». Крім того, розвінчання на ХХ з'їзді КПРС (1956 р.) культу особи Й.В.Сталіна не означало послаблення боротьби проти «буржуазного націоналізму».

⁹ *Судаков В.А.* Борьба за советскую власть на Западной Украине (1918–1919 гг.) // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету. – Вип. 7. – Ч. 2. – Л., 1957. – С. 20.

¹⁰ *Компанієць І.* Правдиво висвітлювати історію революційного руху на західноукраїнських землях // Радянська Україна. – 1958. – 10 вересня.

¹¹ Див., напр.: *Герасименко М.П., Кравець М.М., Ковальчак Г.І.* До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. // Український історичний журнал. – 1959. – № 3. – С. 88–89, 93–94.

¹² Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.): Схвалені Центральним комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1954; До сорокаріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції (1917–1957 рр.): Тези відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС і Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К., 1957; Про святкування 40-річчя Української Радянської Соціалістичної Республіки: Постанова ЦК КП України. – К., 1957; Сорокаріччя утворення Комуністичної партії України (1918–1958 рр.): Тези відділу пропаганди і агітації ЦК КП України та Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К., 1958.

¹³ *Ленін В.І.* Критичні замітки з національного питання // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т. 24. – К., 1972. – С. 125.

«Контрреволюційну політику українських буржуазних націоналістів» було вкотре «викрито» в доповіді М.С.Хрущова «Десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі», виголошеній 1949 р. на 6-й ювілейній сесії Верховної Ради УРСР¹⁴.

На такій, здавалося б, непохитній ідеологічній основі партійно мислячі історики ополчилися проти О.Ю.Карпенка, розгорнули проти нього кампанію звинувачень у «глибоких» і «неприйнятних помилках», «хибних підходах», що їх автор, мовляв, припустився при висвітленні революційного руху на Східній Галичині в листопаді 1918 р.

Які ж конкретно твердження, висновки й оцінки, що містилися у статті О.Ю.Карпенка, викликали справжню бурю серед «правильних» істориків і їхніх ідейних кураторів? Водночас, щоб не виглядати упереджено, поставимо й ряд «незручних» питань, зокрема якими методами та прийомами теоретичного аналізу користувався О.Ю.Карпенко, і чи в усьому мав рацію стосовно подій Листопадового чину 1918 р.?

«31 жовтня, – писав О.Ю.Карпенко, – у Львів прийшла звістка про те, що з 1 листопада 1918 р. Східна Галичина віддається австрійськими властями на поталу польським панам, які до цього часу протягом століть жорстоко експлуатували трудящих. Ця звістка була іскрою, яка викликала пожежу народної революції в Західній Україні. Заклик до збройного захоплення влади і ліквідації австро-німецько-польського панування подав Центральний військовий комітет – нелегальна організація з представників військових частин, військової поліції, робітників і студентів. [...] Як і передбачалося планом, 1 листопада 1918 р. о четвертій годині ранку у Львові почалося збройне повстання. [...] Звістка про повстання у Львові блискавкою облетіла міста і села Східної Галичини. Натхненні перемогою цього повстання робітники й селяни разом із солдатами активно виступили проти монархічної влади і польського панства. Десятки тисяч людей із зброєю в руках піднялися за соціальне і національне визволення»¹⁵.

Відстоюючи свої погляди на східногалицький революційний процес листопада 1918 р., О.Ю.Карпенко наголошував:

«Революція в Східній Галичині була народною, буржуазно-демократичною, бо в ній розв'язувалися завдання демократичних перетворень – повалення монархічної влади і ліквідація залишків феодалізму, встановлення буржуазної демократичної республіки і завоювання основних демократичних свобод: 8-годинного робочого дня конфіскації поміщицької, цісарської, монастирської і земель великих власників, особистих свобод для всього народу та ін. Ця революція була народною й тому, що рушійними силами її виступили робітники і селяни»¹⁶.

¹⁴ Хрущов М.С. Десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі: Доповідь на шостій ювілейній сесії Верховної Ради Української РСР. – К., 1949.

¹⁵ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. – С.76–77, 80.

¹⁶ Там само. – С.82.

Не менш радикально звучало й інше авторове висловлювання: «Так, це справді було загальнонаціональне повстання»¹⁷, яке відображало «національно-демократичний» характер подій.

Для радянської історіографії такий виклад та оцінка листопада 1918 р. на Східній Галичині були категорично неприйнятними. Підкреслення активної участі в революції «народних мас» суперечило догмі, згідно з якою Листопадовий зрив – плід зусиль «української буржуазії, досягнутий усупереч народним масам, які боролись за встановлення радянської влади», звичайний «путч» українців-офіцерів австрійської армії тощо. Якщо визнати, що ці події – народна, буржуазно-демократична, національно-демократична революція, як стверджував О.Ю.Карпенко, то виникало безліч запитань, які породжували сумніви, кидали тінь не тільки на тогочасне тлумачення їх у радянській історіографії, але й на саму теорію марксизму-ленінізму. Так, могло виникнути небажане питання: якщо взяття влади у Львові й інших східногалицьких містах і селах – це «народна революція», у котрій «десятки тисяч людей із зброєю в руках піднялися за соціальне і національне визволення», то що являли собою події в Петрограді у жовтні 1917 р. – «путч», «переворот»? Адже достеменно відомо, що тоді виступила незначна кількість солдатів і матросів (робітників і селян у військовій формі). Якщо буржуазно-демократична революція – «народна», то вчинена більшовиками «пролетарська, соціалістична революція» з тих самих причин не може характеризуватися «народною» – владу в ній фактично захопила створена лєнінцями більшовицька партія, яка діяла від імені та в інтересах «пролетаріату», але далеко не всього народу. Вона, протиставляючи себе іншим класам і соціальним групам, виступила як антинародна сила, що руйнує основні цивілізаційні цінності. Виходило, що не російські більшовики, а східногалицька «буржуазія» виражала істинні інтереси народу й саме тому вона, а не більшовицька партія, заслуговувала на визнання та схвалення?! Із перспективою такої «переоцінки цінностей» партійно-науковий офіціоз змиритися не міг.

Не дивно, що діаметрально протилежне карпенківському бачення характеру революційного руху на східногалицьких землях ідейно заангажованих істориків обумовлювалося аж ніяк не невивченістю проблеми, а ідейною зашореністю, котра якнайкраще проявилася в рецензії на статтю О.Ю.Карпенка директора Львівського філіалу Центрального музею імені В.І.Лєніна, колишнього члена КПЗУ Б.К.Дудикевича й заввідділу науки та культури Львівського обкому КПУ В.Ю.Маланчука. Її автори – чільні представники комуністичного фундаменталізму – виступили непримиренними критиками відмінного від офіційного бачення характеру революційного руху. Крім хиб у методології О.Ю.Карпенко, на їхню думку, допустив наукову недобросовісність – схематизм, «підгонку» фактичних матеріалів, їх «препарування» відповідним чином; «невірні підходи», що проявилось «у надмірному прив'язуванні східногалицьких подій до національно-визвольних рухів трудящих інших частин Австро-Угорщини», у прагненні показати, що збройне повстання 1918 р.

¹⁷ Там само. – С.84.

було «загальнонаціональним», яке «переросло в буржуазно-демократичну, національно-демократичну революцію», а створення ЗУНР стало «революційним актом», котрий мав «прогресивне значення». «Невірні підходи» проявились і у ствердженні закономірності постанови «національної держави», «ідеалізації націоналістичних елементів і національних рухів», у висуненні «в ролі революційного борця Д.Вітовського – військового міністра ЗУНР» тощо¹⁸.

Ще одну порцію критики «хибних поглядів» О.Ю.Карпенка, його «неправильних висновків», і водночас взірець партійного трактування проблеми було видано з «творчої лабораторії» не менш одіозного «метра» тодішньої історіографії І.І.Компанійця за півроку після попереднього антикарпенківського допису. Автор закидав О.Ю.Карпенкові «недоречну спробу довести», нібито 1918 р. «народні маси» Східної Галичини виступили за створення окремої «буржуазної держави, так званої “Західноукраїнської народної республіки” (ЗУНР), а не боролись за возз'єднання з своїми братами, які ще у грудні 1917 р. створили Українську радянську державу»; що він «змішує до купи революційний рух трудящих і контрреволюційний рух буржуазії»; «путч буржуазії» видає за революцію й т.ін. У висновках стверджувалося, «що погляди тов. Карпенка, побудовані на перекрученнях документів і матеріалів, не мають нічого спільного з марксистсько-ленінським висвітленням історії революційного руху в західноукраїнських землях у період розпаду Австро-Угорської імперії»¹⁹.

І все це при тому, що свої новаторські положення О.Ю.Карпенко ретельно обґрунтовував саме марксистсько-ленінською теоретичною спадщиною. Цитування творів «вождя світового пролетаріату» й відповідної літератури відіграє помітну роль в його статті. За нашими підрахунками, автор зробив 17 посилань на В.І.Леніна (79 рядків тексту, тобто понад 2,5 стор.), 1 – на К.Маркса й Ф.Енгельса, 33 рядки становлять цитати з видань КПЗУ, 23 – з інших комуністичних публікацій. Загалом цитування займає більше 4 із 30 сторінок студії. Притаманний радянській історіографії цитатно-ілюстративний спосіб викладення матеріалу було використано не тільки для зовнішнього оформлення статті, але й для підтвердження власних сміливих гіпотез, ґрунтованих на прихованих від загалу у спецховищах і вперше введених до наукового обігу «націоналістичних джерелах». А вони якраз свідчили проти москвофільської та проімперської теорій трактування минулого, за якими Україна й українська держава самостійно можуть існувати, мовляв, тільки тимчасово. Прийнята тоді ленінсько-сталінська методологія наукового пошуку дістала яскраве вираження у визнанні «класової боротьби» рушійною силою історичного процесу, трактуванні його як закономірного й неминучого «наближення до комунізму», а це спонукало не обмежувати розвиток революційних подій на Східній Галичині «народною революцією», визнати перспективу її «переростання» у соціалістичну, що відбивало сформульовану ще В.І.Леніним ідею «перманентної революції».

¹⁸ Дудикевич Б., Маланчук В. За об'єктивне висвітлення історичного процесу в Західній Україні // Вільна Україна. – 1958. – 9 березня.

¹⁹ Компанієць І. Правдиво висвітлювати історію революційного руху на західноукраїнських землях.

Крайній негативізм, несприйняття висловленого О.Ю.Карпенком трактування важливих явищ революційного руху на східногалицьких землях у листопаді 1918 р., глибока ненависть до Західноукраїнської Народної Республіки – примітні ознаки брошури В.Ю.Маланчука. Її автор удався до грубих, злобних випадів, які не мали аналогів у практиці компартійно-ідеологічної боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» після сумнозвісних 1930-х рр. (наприклад: «ЗУНР – цей викидень західноукраїнської буржуазії», засіб «обману народу, насильства над ним» та ін.)²⁰.

Основною ж, із претензією на науковість, публікацією, яка покликана була спростувати бачення О.Ю.Карпенком питань революційного руху осені 1918 р., стала стаття львів'ян М.П.Герасименка, М.М.Кравця²¹, Г.І.Ковальчака, що побачила світ на шпальтах головного історичного часопису УРСР²². Її автори, котрі працювали разом із О.Ю.Карпенком в академічному Інституті суспільних наук, скористалися певною непослідовністю характеристики ним окремих аспектів революційного руху на східногалицьких землях, яка виражалася, наприклад, у твердженнях, що «провідною силою революції був пролетаріат», її очолила «національна буржуазія і її військовий комітет»²³, несумісних із ленінською теорією буржуазно-демократичної революції. Виникало закономірне запитання: хто ж усе-таки очолив – «буржуазія» чи «пролетаріат»? Та чи могли «суспільно-класові антагоністи» у принципі діяти спільно, бодай на окремому етапі революції? Автори піддали осуду спробу по-новому вирішувати головні питання «революції і контрреволюції в Галичині»:

«Правильно висвітлюючи процес наростання революційних виступів робітників і селян за своє соціальне і національне визволення восени 1918 р. О.Ю.Карпенко неправильно визначає момент організованого збройного виступу української буржуазії за захоплення влади як всенародну революцію»²⁴.

Називаючи його думки «хибними», М.П.Герасименко, М.М.Кравець, Г.І.Ковальчак стверджували, що О.Ю.Карпенко «недоречно» говорить «про керівну роль робітничого класу у виступах на початку листопада 1918 р. у Східній Галичині»; «неправильно твердить, що лише внаслідок перевороту була проголошена західноукраїнська держава»; «невірно також твердження О.Ю.Карпенка, начебто саме в результаті перевороту на початку листопада 1918 р. у Східній Галичині була повалена влада австро-угорського монарха»²⁵.

²⁰ Маланчук В. Історія однієї зради. – Л., 1958.

²¹ У цьому випадку М.М.Кравець виступив у таборі критиків О.Ю.Карпенка, однак у матеріалах антикарпенківської кампанії фігурував як один із його прихильників і сам зазнав критики.

²² Герасименко М.П., Кравець М.М., Ковальчак Г.І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. – С.86–94. Див. також: Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка (1949–1978 рр.) // Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис: На пошану професора Олександра Карпенка. – Вип.5/6. – Л., 2001. – С.19.

²³ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. – С.76–78, 83, 86–87.

²⁴ Герасименко М.П., Кравець М.М., Ковальчак Г.І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. – С.94.

²⁵ Там само. – С.92–93.

Усе це були, як нам видається, не просто безпідставні звинувачення з боку опонентів О.Ю.Карпенка, свідчення заідеологізованості радянської історіографії ЗУНР, як кваліфікував це сам дослідник, а реальні, принципово важливі проблеми революції. Спростовуючи твердження автора про те, що її «провідною силою» був «пролетаріат», критики наголошували: «В дійсності керівна роль у цих виступах цілком належала українській буржуазії»²⁶, і наводили такі аргументи:

«Після прийняття рішення про виступ військовий комітет було реорганізовано в українську генеральну команду, до складу якої увійшли офіцери Вітовський, Горук, Бубела, Гнатевич, Цьокан, Паліїв та Іванчук. *Команда керувала виступом*. 31 жовтня організаційний референт розіслав до повітових міст кур'єрів з наказом “перебрати владу”. В тих місцях де були значні українські військові сили, що входили до складу австрійської армії, переворот мав відбутися з їх допомогою, а де військ не було, виступ повинна була здійснити місцева українська буржуазна інтелігенція, використовуючи для цього селянство і робітників. Керівна роль у виступі покладалась на окружні військові команди, а якщо їх не було, то на впливових буржуазних інтелігентів»²⁷.

Друге, ними ж сформульоване та приписане О.Ю.Карпенкові твердження, спростовували так:

«Як ми вже бачили, західноукраїнська буржуазна держава була створена ще в жовтні (так створена чи проголошена? – *І.П.*). Рішенням від 10 листопада 1918 р. Національна рада надала їй офіційну назву: Західноукраїнська держава, а 13 листопада була прийнята нова назва: Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)»²⁸.

Тим самим опоненти О.Ю.Карпенка не тільки не внесли ясності в питання, а навпаки – заплутали й навіть перекрутили його зміст. Підміною понять зумисне фальсифікувався процес творення західноукраїнської державності. У жовтні 1918 р. українську державу на східногалицьких землях було не створено, як стверджували М.П.Герасименко, М.М.Кравець, Г.І.Ковальчак, а тільки проголошено. Уся повнота влади зосереджувалася в руках австрійського намісника, а на місцях – польського «панівного класу». І це автори антитези добре розуміли, адже тут-таки вживали щодо подій 19 жовтня і правильні визначення: «проголошена», «формально створена», що відповідало дійсності. Фактично цей, так би мовити, первинний етап східногалицького державотворення – лише переддень реального державотворення, котре, як і підкреслював О.Ю.Карпенко, розпочалося шойно зі взяттям влади українцями у Львові 1 листопада 1918 р.

Наступне «хибне» твердження О.Ю.Карпенка його опоненти «спростовували» так: «Як ми вже відзначали, австрійський уряд фактично втратив

²⁶ Герасименко М.П., Кравець М.М., Ковальчак Г.І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. – С.92.

²⁷ Там само. – С.90.

²⁸ Там само. – С.92–93.

контроль у Галичині ще в середині жовтня 1918 р., а сам факт проголошення західноукраїнської буржуазної держави 19 жовтня він прийняв до відома і не збирався виступати проти неї»²⁹ (іншими словами: українцям не було жодної потреби організуватися, повставати й 1 листопада 1918 р. зі зброєю в руках брати владу у Львові).

Але якщо австрійський уряд так лояльно-поблажливо ставився до Української держави, не мав щодо неї ніяких «злих» помислів, то чому не виконав вимогу Національної Ради передати владу на Східній Галичині в її руки негайно, офіційно ще 19 жовтня 1918 р., тобто в момент її проголошення, тим самим не на словах, а на ділі не прислужився її творенню?

Не сприяли австрійські власті, скажімо, і формуванню українських збройних сил – не провели передислокацію частин, щоб підпорядкувати їх УНРаді, як просила це зробити її львівська делегація, а командування австро-угорської армії всіляко перешкоджало переведенню січових стрільців з Буковини на Східну Галичину. Навіть дозвіл на відбуття до Львова від командира легіону УСС архієпископа Вільгельма Габсбурга сотник Д.Вітовський отримав тільки під тиском загальних зборів українських старшин, які відбулися 24 жовтня 1918 р. у Чернівцях³⁰.

Можна навести й інші контраргументи, які свідчать про безпідставність твердження опонентів О.Ю.Карпенка стосовно відсутності загроз українській державності. Вони стосуються наміру австрійських властей таємно передати владу Польській ліквідаційній комісії. Узгоджені дії австрійців і поляків, які сформували негласний альянс, могли мати для української справи катастрофічні наслідки. І хоч ще 20 жовтня намісник Галичини К.Гуйн переконував представників галицької делегації УНРаді «в контролі з боку австрійської влади ситуації в місті (Львові – *І.П.*) і повітах»³¹, він ніяк не відреагував на концентрацію польських військових загонів у Львові, котрі вже 22 жовтня отримали таємне розпорядження про підготовку до захоплення влади³². Не було вжито контрзаходів навіть тоді, коли 26 жовтня до Відня від генерал-майора Е.Фішера надійшло повідомлення, що в місті активно триває «підготовка путчу з боку поляків»³³.

Ось чому стверджувати про те, що австрійський уряд фактично втратив контроль на Галичині й не збирався виступати проти Української держави – означало говорити неправду. Більше того, це означало не тільки недооцінювати небезпеку як австрійської, так і польської загрози боротьбі галичан за національну державність, але й заперечувати необхідність мобілізації сил українців, переорієнтації їхніх зусиль (при збереженні попередніх пріоритетів у стосунках з Австрією) на підготовку до силового вирішення питання влади.

Опоненти О.Ю.Карпенка також заперечували наявність будь-яких незгод у таборі «української буржуазної контрреволюції» – між Військовим комітетом і Національною Радою – у питанні ухвалення рішення про збройне

²⁹ Там само. – С.93.

³⁰ ЗУНР, 1918–1923: Ілюстрована історія. – Л.; Івано-Франківськ, 2008. – С.130.

³¹ Там само. – С.126.

³² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.129. – Оп.1. – Спр.406. – Арк.5–6.

³³ Там само. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1.

повстання та захоплення влади у Львові 1 листопада 1918 р.: «Як свідчить Рудницький, його діяльність спрямовувалась народним комітетом, керівним органом національно-демократичної партії, а після 19 жовтня – Українською національною радою³⁴. «[...] було б неправильно протиставляти Військовий комітет Національній раді, характеризувати його як революційний комітет, а Національну раду як контрреволюційну, – саме так кваліфікував їх у своїй статті О.Ю.Карпенко. – У дійсності ж навіть у питанні необхідності виступу між Військовим комітетом і Національною радою не було незгод»³⁵.

Як відбувалося насправді? О.Ю.Карпенко писав, що навіть 31 жовтня 1918 р. на терміновому засіданні УНРади, скликаному тоді, коли стало відомо, що австрійський намісник К.Гуйн відмовився передати владу її представникам, а 1 листопада до Львова прибуває Польська ліквідаційна комісія, члени Національної Ради «вважали, що треба чекати маніфесту цісаря про передачу влади в Східній Галичині і Буковині Українській національній раді [...] не підтримували ідеї збройного захоплення влади»³⁶. Проти цього рішуче виступив Д.Вітовський, заявивши, що до «перевороту все підготовлене і вже неможливо його відкласти [...] завтра українці можуть бути вже безсилі проти польської переваги. Справа може вдатися тільки зараз. Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра його напевне візьмуть поляки»³⁷. «В цей же день Військовий комітет, – зазначав О.Ю.Карпенко, – прийняв рішення [...] почати [...] збройне повстання»³⁸. Отже автор уважав, що, завдяки Д.Вітовському, це сталося всупереч позиції УНРади. За 35 років О.Ю.Карпенко підтвердить свою різко негативну оцінку ролі Української Національної Ради у цьому питанні:

«Треба відзначити, що Національна рада, її провідні діячі, виховані в дусі вірності монархії, і далі сподівалися вирішувати долю краю лише з дозволу органів влади [...] благали графа Гуйна передати владу саме їм, а не полякам. [...] Зібравшись на своє термінове засідання, Рада прийняла рішення чекати дозволу з Відня»³⁹.

Але якщо у статті 1957 р. О.Ю.Карпенко зауважував, що «члени Національної ради вже не могли спинити хід подій»⁴⁰, то у 1993 р. стверджував: «Національна рада своєю мовчанкою фактично дала згоду на активні дії Військового комітету»⁴¹, що відображало певні зміни в його позиції.

Однак роль УНРади в ухваленні рішення про виступ виглядає інакше, якщо прийняти до уваги твердження М.Лозинського: «За активні дії

³⁴ Герасименко М.П., Кравець М.М., Ковальчак Г.І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. – С.89.

³⁵ Там само. – С.89–90.

³⁶ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. – С.77.

³⁷ Цит. за: Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Карпенко О.Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях. – С.21.

⁴⁰ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. – С.77.

⁴¹ Карпенко О.Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях. – С.21.

висловились більшість учасників наради – членів Національної ради, що відбулася 31 жовтня»⁴². Його можна дещо уточнити на основі спогадів К.Левицького. Після того, як члени ради дізналися від намісника К.Гуйна, що наказу з Відня про передачу влади в їхні руки не було, вони «знову зібралися на нараду, на якій обговорили питання про готовність до збройного повстання». Учасники зібрання «дійшли висновку, що як негайно не візьмемо Львова, то поляки нас випередять і справа пропаде». Через це Д.Вітовському було віддано наказ «виконати акт перевороту заняття міста Львова зі всіма державними установами – досвіта 1 листопада»⁴³. Ось чому є всі підстави вважати, що члени УНРади, схваливши ініціативу Д.Вітовського, прийняли доленосне рішення про загальнонаціональне повстання. К.Левицький, голова тимчасового уряду, створеного Нацрадою ще у жовтні, урахувавши заяву Д.Вітовського, «що за успіх перевороту він може ручатися тільки тоді, коли його провести негайно», і переконавшись у безрезультатності переговорів з австрійськими властями, санкціонував виступ, призначений у ніч із 31 жовтня на 1 листопада»⁴⁴.

Д.Вітовський, який на терміновому засіданні УНРади в останній день жовтня 1918 р. завзято агітував за негайне повстання, навів аргументи, заперечити або ігнорувати котрі не міг жоден з її учасників. Проявив наполегливість він і на засідання Військового комітету в Народному домі, що відбулося тоді ж, 31 жовтня, о 19-й год., повторивши раніше висловлену думку («Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра його візьмуть поляки. Наша честь вимагає, щоб ми перші взяли владу в краї, хоч би навіть прийшлося зараз її втратити»⁴⁵) й переконавши в необхідності виступу голову тимчасового уряду К.Левицького⁴⁶.

Ортодоксально мислячі історики також не погодилися з тезою О.Ю.Карпенка про активну участь «народних мас» у Листопадовому повстанні 1918 р., коли «десятки тисяч людей із зброєю в руках піднялися за соціальне і національне визволення»⁴⁷. До цього їх спонукала не тільки «залізна логіка» – розуміння тих подій як «путчу» (в якому «маси», звісно, участі не беруть), а також і те, що твердження не було належним чином підкріплене фактичним матеріалом. На сьогодні добре відомо, що різні верстви галицького загалу – військовослужбовці, інтелігенція, робітники, селяни – були рушієм революції. Більш ґрунтовний, документально підтверджений аналіз участі «мас» О.Ю.Карпенко здійснив у статті, опублікованій 1993 р.⁴⁸, докладно це питання висвітлено також у спеціальній монографії⁴⁹. Натомість

⁴² Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. – Відень, 1922. – С.9.

⁴³ Левицький К. Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. – Л., 1931. – С.130–131.

⁴⁴ Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. – С.9.

⁴⁵ Кузьма О. Листопадові дні у Львові. – Л., 1931. – С.51.

⁴⁶ Власова О. Державотворча діяльність Костя Левицького // Галичина. – 2001. – №5/6. – С.227.

⁴⁷ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. – С.80.

⁴⁸ Карпенко О.Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях. – С.22–25.

⁴⁹ Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Історія / Кер. авт. кол. і відп. ред. О.Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – С.113–137, 141–157.

у студії 1957 р. цю тезу, недостатньо зміцнену фактажем, він аргументував посиленнями на ряд комуністичних джерел: доповідню записку Галицького організаційного комітету КП(б)У від 10 червня 1920 р. «Сучасне становище Галичини», надіслану ЦК РКП(б) В.І.Леніну за підписами Ф.Я.Кона та інших членів Галоркому⁵⁰, тези ЦК КПЗУ «9-річчя радянської влади на Західній Україні (де, між іншим, стверджувалося: «ЦК КПЗУ цілком правильно вказував, що вирішальну роль у здійсненні буржуазно-демократичного перевороту у Східній Галичині відіграли робітники і селяни»)»⁵¹. Свою думку О.Ю.Карпенко відстоював, посилаючись у тому числі на висловлювання одного з чільних діячів Компартії Західної України⁵², який писав: «Маси все ж таки боролися, маси повстали, і заперечувати масовий характер подій 1918 р., участь у них багатьох тисяч робітників і селян, не може ніхто... Без мас, без робітничо-селянського руху ніколи не було б створено ЗУНР»⁵³. Доводячи справедливість своїх поглядів, О.Ю.Карпенко покликався й на публікації теоретичного органу ЦК КП(б)У – журналу «Більшовик України» (№20 за 1928 р.), а також газету «Сельроб» (число від 11 листопада 1928 р.)⁵⁴, в яких теж відзначався «масовий» і «революційний» характер подій листопада 1918 р. на Східній Галичині. Залучив він навіть російську «Правду», котра 2 листопада 1918 р. в передовиці під назвою «В кип'ячому котлі» відзначала, що на Галичині розгорнулася «національна боротьба» («під покровом національної боротьби почнеться боротьба між селянами-русинами й поміщиками-поляками. Така класова боротьба місцями вже починається»)»⁵⁵. «Наведені матеріали, – стверджував О.Ю.Карпенко, – дають нам всі підстави говорити про масову участь трудящих у революції, про її народний характер»⁵⁶.

Однак для опонентів О.Ю.Карпенка авторитет КПЗУ не був переконливим аргументом, адже цю партію вони все ще сприймали в комінтернівсько-сталіністському дусі⁵⁷. Крім того, як відомо, Компартія Західної України була не науковою, а ідеологічною організацією, тож висновки одного з її керівників мали якоюсь мірою виправдати існування її самої. Відтворене О.Ю.Карпенком у своїй статті твердження: «Без мас, без робітничо-селянського руху ніколи не було б створено ЗУНР» суперечило поширеним тоді уявленням, що західноукраїнська держава виникла без і навіть усупереч «робітничо-селянському руху», «інтересам мас». Фактично дана О.Ю.Карпенком оцінка участі народу

⁵⁰ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. – С.82.

⁵¹ Там само. – С.83.

⁵² 1938 р. її було оголошено «реакційною», «поплічницею імперіалістичного табору», звинувачено в «націонал-ухильництві» та «зраді», після чого розпущено. Реабілітація КПЗУ розпочалася тільки після XX з'їзду КПРС (1956 р.) (див.: Сливка Ю. Сторінки історії КПЗУ. – Л., 1989. – С.87, 89).

⁵³ Вальтер М. Повчальні роковини (До 10-річчя ЗУНР) // Наша правда. – 1928. – №11/12. – С.26; Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. – С.85.

⁵⁴ Див.: Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. – С.86.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Під час комуністичних репресій її керівників, звинувачених у «фашизмі», «зраді», «націоналізмі», заарештували та майже всіх стратили (див.: Сливка Ю. Сторінки історії КПЗУ. – С.87–89).

в постанові Західноукраїнської Народної Республіки корінилася в поглядах на ці події КПЗУ, а можливо – саме вони визначали його позиції. Це, на наш погляд, помітно не тільки в оцінці участі «мас» у революції, але й збройного повстання як загальнонаціонального. Підтвердження цьому знаходимо в розповсюдженій у жовтні 1933 р. ЦК партії відозві до населення Західної України, в якій зазначалося: «7 листопада пролетарський світ святкує 16 роковини переможної революції в СРСР... А тим часом ми на Західній Україні святкуємо 1 листопада 15 роковини *українського національного повстання*». Саме після цієї цитати О.Ю.Карпенко резюмував: «Так, це справді було загальнонаціональне повстання»⁵⁸.

Вплив поглядів керівництва КПЗУ на листопадові події 1918 р. помітний і в означенні О.Ю.Карпенком національно-визвольного характеру революції. У використаній ним і вже згадуваній вище доповідній записці Галоркому від 10 червня 1920 р. зазначалося, що «боротьба трудящих» Східної Галичини від самого початку розпаду Австро-Угорщини йшла під заклик «За землю і волю!», «набрала форм соціальної боротьби, [...] мала і національно-визвольний характер»⁵⁹. Ортодоксально налаштовані історики визнали, що

«західноукраїнська буржуазія домоглася втягнення у виступ частини селянства, а також робітників, які розраховували покінчити з соціальним і національним гнітом. Проте не можна говорити, – стверджували вони, – про участь у цьому виступі *широких народних мас*. За нашими підрахунками, зробленими на підставі архівних матеріалів, преси і спогадів, у виступі брало участь не більше кількох тисяч селян і робітників. [...] Про активну участь у виступі робітників Львова говорити не доводиться, бо, як видно з наведеної інформації (про збройне повстання у Львові – *І.П.*), вони в ньому безпосередньої участі не брали»⁶⁰.

Позицію О.Ю.Карпенка щодо участі «народних мас» у революції підтримав директор Інституту суспільних наук АН УРСР професор І.П.Крип'якевич, який рішуче відкинув твердження, нібито в листопаді 1918 р. на Східній Галичині не було «масового руху», «народної революції»: «Мені тоді вже було понад тридцять років, і я мушу сказати, що цей рух того часу залишив у моїй пам'яті надзвичайно велике враження. Це було щось незвичайне, що в один день повстали маси. Так воно виглядало у Львові»⁶¹. Причина діаметрально протилежних оцінок участі «мас» у листопадових подіях 1918 р., очевидно, корінилася в необізнаності з джерелами. Як зазначав І.П.Крип'якевич, «цей народний потік і його роль в "листопаді" були недостатньо з'ясовані. Не зібрано джерел про рух мас». Ось чому «на перший план (навіть у О.Ю.Карпенка)

⁵⁸ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. – С.83.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Герасименко М.П., Кравець М.М., Ковальчак Г.І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. – С.90–91.

⁶¹ Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка (1949–1978 рр.). – С.13; ДАЛО. – Ф.П-575. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.114.

висувається керівництво буржуазії, ідеологія буржуазії. Це, мабуть, невірна перспектива»⁶².

Не менш гостро критикували опоненти О.Ю.Карпенка і його характеристику ролі «буржуазії» в революції⁶³, яку було подано загалом неоднозначно⁶⁴. За 35 років, у статті, опублікованій 1993 р., О.Ю.Карпенко зазначав, що з об'єктивних причин, зокрема через недостатню обізнаність із джерелами, «це питання не дістало тоді глибокого розкриття. Сьогодні потрібно чітко сказати, що українська буржуазія, як буржуазія пригнобленої нації, включилась в революцію, маючи великий досвід політичної боротьби, політичні партії, збройні формування, відіграла *керівну* роль в революції»⁶⁵. Проте розуміння того, що ж собою представляла тодішня західноукраїнська «буржуазія», було доволі розмитим. Так, І.І.Компанієць писав: «[...] численна буржуазія – частково промислова, а в основному торгово-кредитна, куркульство, буржуазна інтелігенція, духовництво і невелика кількість поміщиків»⁶⁶. Недарма І.П.Крип'якевич зауважував: «Буржуазія не зробила б нічого без активності мас... Мало матеріалів зібрано про прогресивну інтелігенцію і її роль в 1918 р. Не можна всієї інтелігенції “заганяти” в буржуазію!»⁶⁷. Слід дослухатися й до іншого зауваження знаного історика: «Дослідники не з'ясували до цього часу прагнень та ідеології класів, груп, прошарків і ін., які були основні стремління кожної групи, що було спільним між ними»⁶⁸. Ці визначені І.П.Крип'якевичем ще в 1958 р. завдання, котрі, фактично, стосувались усієї радянської історіографії, значною мірою залишаються нереалізованими й до сьогодні. Роботу над ними треба продовжувати як важливий напрям дослідження історії ЗУНР.

Ідейно непримиренні противники О.Ю.Карпенка, заперечуючи проти його концептуального бачення подій листопада 1918 р., намагалися применшити роль і значення повстання у Львові. Із перспективи національно-державницьких інтересів українців цей військовий виступ – вікопомна подія в історії боротьби народу проти гнобителів усіх мастей, насамперед австрійських і польських, за самостійну, соборну Українську державу. Події у Львові започаткували низку революційних змін на західноукраїнських землях. По-перше, було вирішено основне в революції питання – про владу. Як і переконував О.Ю.Карпенко у своїй статті: «[...] в Східній Галичині була повалена монархічна влада і ліквідовано іноземне поневолення»⁶⁹. По-друге, постала реальна українська держава – ЗУНР. Спрямований проти австрійських властей збройний виступ став водночас відповіддю українців на польську загрозу.

⁶² Цит. за: Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: спогади. – Л., 2000. – С.13.

⁶³ Компанієць І. Правдиво висвітлювати історію революційного руху на західноукраїнських землях.

⁶⁴ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. – С.75–76, 87.

⁶⁵ Карпенко О.Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях. – С.27.

⁶⁶ Компанієць І.І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 рр.). – С.369.

⁶⁷ Цит. за: Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: спогади. – С.12–13.

⁶⁸ Цит. за: Там само. – С.12.

⁶⁹ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. – С.82.

Ось чому роль і значення його для становлення національної державності годі переоцінити.

Погляди О.Ю.Карпенка мали певне ідейне продовження та навіть поглиблення окремих положень у працях М.Мороза, рецензіях Є.Яцкевича й Ю.Ю.Сливки на його студії «Жовтнева революція і революційний рух на західноукраїнських землях в 1918–1920 рр.», «Міжнародний імперіалізм – організатор окупації західноукраїнських земель», підготовлені того ж таки 1957 р. Якщо О.Ю.Карпенко говорив, що «західноукраїнська буржуазія» «включилась у революцію, а подекуди навіть очолила її», то Ю.Ю.Сливка навіть стверджував: «[...] українська буржуазія [...] в цілому [...] очолювала революційно-визвольну боротьбу»⁷⁰.

Крім того, стаття О.Ю.Карпенка мала широкий суспільний резонанс – 1500 примірників збірника, в якому її було опубліковано, швидко розкупили. Працю поцінували за кордоном. Друковані українські видання, що виходили у Західній Німеччині й Канаді, підтримали погляди дослідника на галицький революційний процес. Так, торонтський альманах «Гомін України» у числах за 1 і 8 листопада 1958 р., як і О.Ю.Карпенко, стверджував, що на Східній Галичині в листопаді 1918 р. відбулося «загальнонаціональне повстання», і що створення ЗУНР стало «світлою подією» в історії.

Стаття заклала новий ідейно-теоретичний фундамент вивчення Західноукраїнської Народної Республіки, з якого О.Ю.Карпенко загалом не зійшов, але від котрого, доводиться визнати, усе-таки відступив. Зміна акцентів у трактуванні проблематики ясно виразилась в його наступній студії⁷¹. Тут новаторські мислячого Олександра Юхимовича вже немає. Автор здійснив поворот на 180° і, на наш погляд, повністю зійшов із ним самим започаткованих національно-демократичних позицій у трактуванні ЗУНР та дотичних питань суспільного розвитку Східної Галичини того часу. І все ж незважаючи на те, що цю статтю загалом витримано в дусі звичних для радянської історіографії теоретичних викладок, саме вона допомагає більш об'єктивно й виразно сприймати історичну дійсність, краще зрозуміти роль у національному розвитку політичних сил як національно-демократичного, так і більшовицько-тоталітарного спрямування. Вона засвідчує, що соціальна протестна боротьба, яка у сучасній вітчизняній історіографії чи то замовчується, чи то недооцінюється, чи то стала «незручною», також мала місце в історії ЗУНР і вимагає належного пояснення. По суті в умовах Східної Галичини, як і в інших периферійних районах колишньої Австро-Угорщини (і не тільки в них, але й у, власне, Австрії та Угорщині) існувала альтернатива: «демократія чи влада Рад», «демократія або тоталітаризм радянського зразка». Виявом демократичної тенденції українських визвольних змагань стала ЗУНР, котра, якби не парадокси історії, цілком могла стати паростком соціально орієнтованої демократичної держави західного типу.

Зміни у трактуванні Західноукраїнської Народної Республіки, ясно виражені у статті О.Ю.Карпенка 1958 р., напевно більш, ніж імовірно, не були

⁷⁰ ДАЛО. – Ф.П-575. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.4.

⁷¹ Карпенко О.Ю. Боротьба робітничого класу Східної Галичини проти влади української буржуазії під час існування ЗУНР // З історії західноукраїнських земель. – К., 1958. – С.69–86.

спробою її автора врятувати підірване попередніми науковими виступами реноме комуністично мислячого дослідника, вірного слуги партії, якого не зрозуміли, повернути довіру властей. Тим більше, що прискіпливі опоненти й тут знайшли «помилкові твердження». Так, І.І.Компанієць підкреслював, що «тов. Карпенко у своїй новій статті розглядає революційний рух у Східній Галичині поза зв'язком з радянською Росією і радянською Україною»⁷².

Зумовлена публікацією неоднозначної в теоретико-методологічному плані статті О.Ю.Карпенка дискусія щодо характеру революційного руху на Східній Галичині, яка розгорнулася в наукових колах Української РСР й отримала яскраво виражене «класове», одностороннє забарвлення, мала до певної міри всесоюзний відгомін. Так, Є.І.Рубінштейн зазначала:

«У статті О.Ю.Карпенка “До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р.” (зб. “З історії західноукраїнських земель”, Київ, 1957) цей збройний виступ у Львові та деяких інших містах Східної Галичини (маються на увазі повстання у Львові, яке відбулося вранці 1 листопада, а потім і в інших містах – у Станіславі, Коломиї, Раві-Руській, Тернополі, Перемишлі, Бориславі та ін. – І.П.) зображається як рух, у котрому керівна роль належала робітничому класу. Таке трактування подій в Галичині на початку листопада 1918 р. суперечить історичним фактам: ці виступи очолювалися представниками української національної буржуазії»⁷³.

Компартійні структури всіх рівнів, їхні ідеологічні служби продовжували вести «викривальну» кампанію проти «серйозних помилок» О.Ю.Карпенка. На пленумах та активах, конференціях і семінарах, у пресі й на радіо його картали за те, що «наперекір дійсності» писав, нібито «так звана “Західноукраїнська народна республіка” була результатом національно-визвольного руху трудящих, а не плодом політичних комбінацій української контрреволюційної буржуазії»⁷⁴. Після спалаху короткочасного інтелектуального інтересу до проблематики ЗУНР, обумовленого новаторськими науковими виступами О.Ю.Карпенка, ніхто з вітчизняних істориків ідею української національної держави відкрито чи приховано не відстоював і не розвивав.

Таким чином, О.Ю.Карпенко зробив особливий внесок у радянську історіографію ЗУНР. Його концептуальне бачення характеру революційного руху на західноукраїнських землях у листопаді 1918 р. як національно-демократичної (буржуазно-демократичної, народної) революції, у результаті перемоги котрої й виникла Західноукраїнська Народна Республіка, стало справжнім проривом в осмисленні суспільно-політичних процесів на Східній Галичині, фундаментальною підвалиною вітчизняної історіографії ЗУНР, що на сьогоднішній день розвивається саме в річищі започаткованих О.Ю.Карпенком у 1956–1957 рр. оцінок і характеристик. Ідея національно-демократичної революції, здійсненої

⁷² *Компанієць І.* Правдиво висвітлювати історію революційного руху на західноукраїнських землях.

⁷³ *Рубінштейн Е.И.* Крах Австро-Венгерской монархии. – Москва, 1963. – С.384.

⁷⁴ *Комуніст України.* – 1964. – №1. – С.51.

на західноукраїнських землях, – загальноновизнана й аксіоматична. Завдяки їй відроджено національно-демократичні традиції в українській історії, фактично заперечено легітимність тодішнього режиму, спростовано «історичні заслуги» комуністів перед українським народом. О.Ю.Карпенко уперше виступив проти трактування радянською історіографією листопадових подій 1918 р. на Східній Галичині як «контрреволюційного путчу західноукраїнської буржуазії»:

«Таке твердження, хочуть цього його автори чи не хочуть, – писав він, – є відкритим паплюженням революційних традицій західноукраїнського пролетаріату і трудового селянства, ігноруванням ролі мас в історії суспільства, зокрема в класовій і національно-визвольній боротьбі. Відомо, що про “путч” у науковому розумінні цього слова можна говорити лише тоді, коли це був би не масовий рух, а лише виступ групи змовників або безглузких маніяків, який ніякої підтримки в масах не зустрів»⁷⁵.

Своїми поглядами на Листопадовий зрив 1918 р. О.Ю.Карпенко в умовах тоталітарного режиму першим із вітчизняних дослідників не тільки з'ясував історичні передумови виникнення ЗУНР, проголосив її національно-демократичні витоки, але й став на тернистий шлях боротьби проти замовчування, невизнання національно-демократичного змісту подій, що розгорнулися на східногалицьких теренах, недооцінки й заперечення значення вибореної галичанами державності. І якщо б О.Ю.Карпенко нічого більше не зробив у цій справі, його ім'я все одно залишилося б у вітчизняній історіографії як людини, котра в той непростий час здійснила прорив через ідеологічну заангажованість до науково-обґрунтованого аналізу та оцінок в одному з найуразливіших питань вітчизняної історії – виникненні Західноукраїнської Народної Республіки.

---

⁷⁵ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. – С.85.

Author in this work researched the main differences in viewpoints of historian O.Yu.Karpenko covered in his works, and the replicated by Soviet historiography of 1950–1960ss clichés. These ones was associated with the interpretation of liberation movement temper on the Eastern Halychyna in November 1918 and the West Ukrainian People's Republic creation.

Keywords: Karpenko, national-democratic revolution, West Ukrainian People's Republic, soviet historiography, “putsch”.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477) «2010–2015»

С.В.Кульчицький *

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ Й СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В 2010 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 2015 рр.

Оцінюється суспільно-політичне та соціально-економічне становище України за останні шість років. Основну увагу приділено Євромайдану, який перейшов у Революцію гідності, а також окупації й анексії Росією Кримського півострова, російській агресії на сході нашої країни.

Ключові слова: патерналізм, диктатура, корупція, тривалість життя, охорона здоров'я, соціальний захист, матеріальний добробут, Євромайдан, Революція гідності, анексія Криму, гібридна війна на сході, АТО, угода про асоціацію з Євросоюзом, парламентська коаліція, програма реформ.

Розпад СРСР по периметру кордонів союзних республік створив на теренах Східної Європи цілком нову ситуацію. Республіки Балтії прогнозовано ввійшли в Євросоюз, а Молдова ратифікувала угоду про асоціацію з ЄС. Тенденції розвитку України, Білорусі й Росії виявилися різними.

Визначаючи програму дій Центральної Ради навесні 1917 р., М.Грушевський висловлював переконаність у тому, що народна революція в Росії «відкриє шлях до федерації Європи, а в майбутньому – до федерації всього світу»¹. У цій федерації, як він сподівався, Україна стане однією з найбільш сильних складових. Здійснені більшовиками комуністичні перетворення перекреслили ці сподівання, але незалежна Україна прагне реалізувати їх на черговому витку історичного процесу. За сучасних умов це означає інтегрування з Європейським Союзом. На протилежному полюсі посткомуністичних трансформацій перебуває Білорусь, де максимальною мірою законсервовано радянські порядки, що загрожує в майбутньому таким самим неконтрольованим хаосом, який пережили інші пострадянські країни впродовж «хвацьких 90-х».

Російській Федерації належала провідна роль у розпаді СРСР, але в ній збереглися уламки імперських структур. Консолідація їх почалася з кінця

---

* Кульчицький Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ

¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991. – С.51.

1990-х рр. і прискорилося, коли до влади прийшов виходець із радянських органів державної безпеки В.Путін. За півтора десятиліття у цій країні виник централізований політичний режим, в якому відсутні федеративні начала та інші прояви демократії. На відміну від радянського, він позбавлений марксистсько-ленінської ідеології й пов'язаної з нею економічної диктатури купки вождів, тобто суспільство може користуватися приватною власністю. Політична диктатура спирається на економіку, яка майже не залежить від підприємницької діяльності, а натомість обмінює сировинні ресурси на валюту через зовнішню торгівлю.

Порівняно з радянським путінський режим має ще одну істотну особливість: він покладається не стільки на насилля, скільки на патерналізм і цілком підконтрольні Кремлю засоби масової інформації. Економічна та психологічна залежність суспільства від держави, яка дісталася режиму у спадок від радянських часів, допомагає В.Путіну триматися при владі.

Щоб здобути популярність у російському суспільстві, президент РФ назвав розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст.» і заявив про необхідність його реставрації в іншій формі, наприклад Митного союзу. Україна, як і всі інші пострадянські країни, опинилася під загрозою втрати суверенітету. Ця загроза набула особливої гостроти з 2010 р.

Політична ситуація

Структура органів влади в Україні почала складатися ще на зорі 1990-х рр. (зазнавали змін лише її функції та повноваження). Від 2006 р. президенти нашої країни мали урізані повноваження. Вищим органом у системі виконавчої влади був затверджуваний парламентом Кабінет Міністрів. Кандидатуру прем'єр-міністра президент вносив не за власним вибором, а за рекомендацією парламентської більшості.

За кілька тижнів після президентських виборів 2010 р. в парламенті сформувалася пропрезидентська більшість за рахунок перекуплених депутатів опозиційних фракцій (так званих «тушок»). У березні вже було оголошено про появу нової правлячої коаліції на чолі з Партією регіонів. Прем'єр-міністром став висуванець В.Януковича – М.Азаров.

Одночасно новий керівник держави здобув контроль над Конституційним Судом, із допомогою котрого він у вересні 2010 р. скасував реформу, що обмежувала повноваження президента. Україна знову перетворилася на президентсько-парламентську республіку. Парламент скасував вибори на пропорційній основі, які надавали перевагу політичним партіям, і повернувся до чинної раніше мішаної системи, коли половину депутатів обирали за партійними списками, а решту – на індивідуальній основі. Депутатами-мажоритарниками легше було маніпулювати.

Парламентські вибори за новими правилами відбулися у жовтні 2012 р. На першому місці опинилася Партія регіонів (30% голосів), далі йшли «Батьківщина» на чолі з Ю.Тимошенко (25,5%), «Удар» В.Кличка (14%), Компартія України (13,3%) і «Свобода» (10,4%). Маючи у сумі 49,9% голосів,

три опозиційних політсили («Батьківщина», «Удар», «Свобода») одержували в парламенті більшість за рахунок голосів, поданих за партії, які не подолали встановленого прохідного бар'єру. Але більша частина депутатів-мажоритарників, чії бізнесові інтереси залежали від влади, примкнули до провладної коаліції. Використання адміністративного ресурсу допомогло Партії регіонів сформувати пропрезидентську більшість і в облрадах (за винятком трьох областей)². Отже за перші три роки своїх повноважень В.Янукович здобув величезну владу.

Економічний стан

Перебування в комуністичній державі наклало тяжкий відбиток на три покоління радянських людей. Особливо це відчувалося на сході країни, де зосереджувалися великі підприємства важкої індустрії. Олігархізація колишньої радянської економіки стала неминучим наслідком її приватизації. Російських «олігархів» із часом «експропріювали» або вони «лягли» під політичний режим, створений потужним кланом чиновників. Натомість українські пристосувалися до демократичного ладу, створили власні партії й узяли під контроль політичний процес, не допускаючи реального реформування господарського життя.

Олігархізація економіки негативно позначилася на розвитку середнього класу та на добробуті населення. Сподівання на те, що «ринку усе виправить», швидко зникли. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, який проводився в липні 2013 р., на запитання: «Чи варто було передавати великі підприємства у приватну власність?» заперечно або з перевагою на негатив відповіли дві третини опитуваних (65,8%). Третина (34,7%) дала таку саму відповідь на запитання про дрібні підприємства. Ринкову економіку підтримали 49,4% громадян³.

Здобути суспільну підтримку в боротьбі з «олігархами» було неможливо: призвичаєне до патерналізму населення висловлювало вдячність тим, хто брався відроджувати економічне життя й забезпечувати працюючих платнею. Опертися на державний апарат, як у Росії, теж було неможливо, адже національна державність в Україні тільки створювалася. Тому президенти, починаючи від Л.Кучми, прийняли існуючі правила гри, намагаючись перетворити на «олігархів» наближених до себе людей. В.Янукович не тільки прийняв ці правила, але й постарався шляхом масштабного переділу власності за допомогою забезпечених судовими рішеннями рейдерських атак приборати до рук свого оточення максимум можливого.

За цих умов у великих масштабах розвинулася корупція. За даними згаданого Інституту соціології НАНУ, у 2013 р. на запитання: «Кому служать в Україні правоохоронні органи?» лише 4% громадян відповіли так, як того вимагала їх назва: охороні права. Убивчу відповідь: «Будь-кому, хто заплатить»,

² Литвин В. Історія України. Підручник. – К., 2013. – С.875.

³ Українське суспільство 1992–2013: Стан та динаміка змін: Соціологічний моніторинг. – К., 2013. – С.448–450.

дали по прокуратурі – 43%, по міліції – 49%, по судовій системі – 56% опитуваних⁴. Міжнародне агентство «Trace International» допомагає компаніям відповідати антикорупційному законодавству, оцінюючи країни світу за чотирма критеріями: ефективність відповідної нормативної бази, прозорість діяльності держави, рівень суспільного контролю над корупційними процесами, взаємодія влади та бізнесу. У 2013 р. найвищі місця в його рейтингу займали Ірландія (1-ше), Канада (2-ге), Нова Зеландія (3-тє), Гонконг (4-те), Швеція (5-те). До топ-20 потрапили Японія (8-ме), Німеччина (9-те), США (10-те), Грузія (11-те), Франція (14-те), Литва (18-те), Великобританія (19-те місце). Невисокі позиції серед 198 країн світу посіли Молдова (130-те), Україна (132-ге), Росія (134-те), Китай (137-те місце). Серед європейських країн наша держава за рівнем корумпованості посіла перше з кінця місце⁵...

У міністерствах та областях з'явилися, за законами кримінального світу, так звані «смотрящие». Вони були зобов'язані, не забуваючи про себе, знаходити й пересилати до Києва валютну готівку. За такого рівня корумпованості справи в економіці йшли погано, бюджет достатньою мірою не наповнювався. Не випадково влада регулярно зверталася до зовнішніх запозичень (насамперед із боку Росії). В Україні створювалися сприятливі умови для експансії російських банків і фірм. Міністерство оборони в 2010–2013 рр. фінансувалося в обсязі менше 1% від валового внутрішнього продукту.

Економіка України мала істотні регіональні відмінності. Велика промисловість сходу доволі успішно розвивалася в дореволюційну та міжвоєнну епохи, коли провідні країни світу перебували на індустріальній стадії розвитку. Після Другої світової війни почалася безперервна науково-технічна революція, яка знаменувала собою перехід людства до постіндустріальної доби. Консервативна радянська економіка щораз більше відставала від світових стандартів. На рубежі 1980–1990-х рр. це відставання стало катастрофічним, що зумовило крах КНРС і розпад СРСР. Проте ще за кілька десятиліть до цих подій економіка українського сходу, яка пропонувала вугілля й метал у плановий розподіл або продавала їх на світовому ринку, почала дедалі більше занепадати. Причина була простою: радянський уряд перерозподіляв лівову пайку централізованих капіталовкладень із Донбасу в більш перспективний Кузбас, а з українських газових родовищ – у Західний Сибір. Після 1991 р. «олігархи», які прибрали до рук важку промисловість, здебільшого просто пропонували свою продукцію зовнішньому ринку, не дбаючи про реконструкцію підприємств і перепрофілювання економіки. У Німеччині, наприклад, давно трансформовано Рурський вугільно-металургійний регіон, де основну частку робочих місць забезпечують новітні галузі промисловості. Тим часом економіка Донбасу залишилася від радянських часів у майже недоторканому стані. Звідси – господарський занепад, безробіття, злочинність, безперспективність існування.

⁴ Там само. – С.453–454.

⁵ День (Київ). – 2014. – 14–15 листопада.

Демографічна криза

У світі є чимало країн, де високий рівень народжуваності спричинено при-
ниженим соціальним станом жінки. У державах, де більш-менш дотримують-
ся гендерної рівності (Україна – з їх числа), рівень народжуваності має тен-
денцію до постійного зниження, унаслідок чого виникає загроза депопуляції.
Природний приріст удається підвищувати тільки шляхом зменшення смерт-
ності та створення комфортних умов повсякденного життя.

Позитивна або негативна динаміка народонаселення – найбільш уза-
гальнюючий показник якості життя. Журнал «The Economist» склав рейтинг
100 країн, де найкраще народжувати дітей. Перше місце в ньому належить
Швейцарії, друге – Австралії. Україна посіла третє місце, але... з кінця (після
нас – тільки Кенія й Нігерія)⁶. Не дивно, що кількість населення нашої країни
зменшилася з 51,9 млн осіб у 1993 р., коли стартував процес депопуляції, до
42,8 млн – на початок 2015 р.⁷

Із демографічною кризою треба боротися не тільки стимулюванням наро-
джуваності (у тому числі виплатами з бюджету), але й заходами, які сприяють об-
меженню передчасної смертності. Україна має успіхи тільки у збереженні життя
новонароджених. У 1990-х рр. показник смертності дітей у віці до 1 року швидко
зростав і в 1993 та 1995 рр. сягнув максимуму – майже 15 померлих на 1000 на-
роджених. Тепер його вдалося скоротити в півтора рази, але він усе ще поступа-
ється рівню ЄС, США й, особливо, Японії. Середня очікувана тривалість життя в
Україні дорівнює 66 рокам у чоловіків і 76 – у жінок (дані 2013 р.). Отже розрив
сягає 11 років. Тривалість життя скоротилася як серед чоловіків, так і серед жі-
нок, але у перших – більшою мірою: 1990 р. розрив становив 9 років.

За показником тривалості життя Україна посідає передостаннє місце в
Європі. Для нашої країни характерна нетипова структура смертності: третина
померлих – це люди допенсійного віку. Якщо тенденція скорочення тривалості
життя зберігатиметься, то чоловіча половина сучасного молодого покоління не
доживе до пенсії. У розвинених країнах гендерний розрив теж існує, але він не
перевищує 6–7 років.

Соціальні процеси

Найбільш проблемною ділянкою в переході від планового господарства
до ринкового була та залишається система соціального захисту. У радянській
економіці частина вартості робочої сили набувала вигляду натурального від-
шкодування. Людина мала зовсім невисоку заробітну плату, але користувала-
лася безплатним навчанням і медичним обслуговуванням, одержувала від
держави житло, платила символічні гроші за житлово-комунальні послуги.
Із суспільних фондів споживання відшкодовувалися чергові відпустки, пенсії,
стипендії. Безплатність і безадресність послуг істотно погіршувала їх якість,

⁶ Українське суспільство 1992–2013... – С.248.

⁷ [Електронний ресурс]: Ukrstat.org/uk/operativ/operativ2014/ds/kn/kn_u (не враховуючи тим-
часово окуповану територію АР Крим і м. Севастополь).

але відіграла важливу ідеологічну роль, нібито наближаючи населення до передбачуваного вченням марксизму-ленінізму розподілу матеріальних благ на комуністичних засадах, тобто за потребами. А в умовах ринкової економіки держава перестала бути одноосібним господарюючим суб'єктом, унаслідок чого бюджет посів досить скромне місце у структурі валового внутрішнього продукту. Щоб витримувати тягар соціальних виплат, довелося обкласти вироблені товари й надані послуги податком на додану вартість.

Систему державного соціального страхування було реформовано в 1998–2003 рр. За ці роки створено чотири види страхування з відповідними фондами: 1) від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; 2) на випадок безробіття; 3) з тимчасової втрати працездатності; 4) пенсійне. Бюджети фондів відокремлені від держбюджету.

Невирішеним залишається питання про утворення фонду медичного страхування. Ігноруючи громадськість і міжнародні структури, очолюване Р.Богатирьовою Міністерство охорони здоров'я презентувало незрозумілі проекти, які не мали нічого спільного з реформами та не змінювали існуючої системи. Тому тепер до розробки реформи підключено експертів, у тому числі міжнародних.

Пенсійна проблема теж залишається однією з найбільш обговорюваних. Закон 2011 р. встановив єдиний вік виходу на пенсію для жінок і чоловіків – 60 років. Збільшено трудовий стаж, потрібний для обчислення пенсій у повному обсязі (30 років для жінок і 35 – для чоловіків). Планувалося запровадити накопичувальну систему державного пенсійного страхування, але тільки в той рік, коли буде досягнуто бездефіцитності бюджету. Це положення нині є одним із найбільш критикованих.

Реформування пенсійної системи повинно бути багатоаспектним. Поряд із солідарною (коли фонди пенсійного забезпечення створюються працею покоління, що перебуває у працездатному віці), треба запроваджувати накопичувальну систему. Пенсійний фонд повинен, як це практикується в усіх розвинутих країнах, частину своїх коштів використовувати для інвестування, тобто заробляти гроші для майбутніх пенсійних витрат.

Фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування формуються за рахунок внесків роботодавців та працюючих громадян. Натомість система соціальної допомоги й пільг підтримується державним бюджетом, який поповнюється за рахунок податків. До 70% одержувачів допомоги всіх видів і форм – не бідні люди. Матеріальну допомогу не соромилися одержувати навіть народні депутати.

Систему пільг було створено ще в радянські часи, але найбільш розвинулася вона у кризові 1990-ті рр. Чинне законодавство передбачає понад два десятки пільг, які поширюються на значну частину мешканців. Так, пільгами на користування громадським транспортом було охоплено майже 30% населення.

Цими пільгами держава демонструвала свою відданість «інтересам народу», тому що вибори залишалися вільними, і результат їх був непередбачуваним. Насправді, однак, «народні обранці» та призначені ними чиновники дбали тільки про свої інтереси. Система тотального «дерібану», яка з 2010 р. насаджувалася з вершини влади, дедалі більше руйнувала добробут народу. Про суспільні настрої можна було дізнатися хоча б на підставі соціологічних опитувань. Але ніхто з можновладців не звертав на них уваги.

Суспільні настрої

У засобах масової інформації успіхи державотворчого процесу, як правило, переоцінювалися. Самоідентифікація мешканців України значною мірою залишалася невизначеною. Половина їх не бажала визнавати себе громадянами власної країни. Наражаючись на великі труднощі економічного й соціального характеру, процес формування громадянського суспільства відбувався без оптимістичної динаміки. Це засвідчували варіанти відповіді респондентів на поставлене Інститутом соціології НАН України запитання: «Ким ви себе передусім вважаєте?»⁸:

	2004 р.	2013 р.
Громадянином України	44,2%	50,6%
Мешканцем села, району, міста, регіону	37,2%	36,4%
Представником свого етносу, нації	3,1%	2,0%
Громадянином колишнього СРСР	10,7%	6,6%
Інше	4,5%	4,2%
Не відповіли	0,3%	0,2%

Правлячий клас радянського часу без особливих потрясінь опинився в незалежній Україні, після чого зайнявся найбільш корисною для себе справою, яку в народі назвали «прихватизацією». Протистояти державі, яка прийняла національну символіку, але не змінила своєї сутності, призначене до патерналізму населення не спромоглося. Диктатура вождів КПРС випарувалася із зникненням цієї країни, але громадяни колишнього СРСР не могли відразу навчитися жити в умовах демократії. За радянських часів вони гуртувалися тільки в підконтрольних державі організаціях (не виключаючи й церкви), тобто кожен із них змушений був протистояти державним інституціям, не відчуваючи плеча іншого. «Неформальні», тобто невідконтрольні державі, організації з'явилися тільки в роки горбачовської «перебудови», і подальший розвиток їх виявився нелегким у демократичній, але олігархічній Україні. Доля Народного руху України показує це з достатньою переконливістю.

Треба зрозуміти людей похилого віку, які навіть через два десятиліття років уважали себе громадянами СРСР. Це покоління відходить унаслідок природних причин, а тому відбулося майже дворазове зменшення питомої ваги тих, хто дав таку відповідь у рамках згаданого вище опитування. Проте той факт, що у понад третини мешканців України – регіональна свідомість, цілком на совісті правлячого класу.

Свій вагомий негативний внесок в існуючий стан справ зробила та частина еліт, яка відносить себе до національно-патріотичних сил. Вони бажали негайно розв'язати всі питання державотворчого процесу в дусі уявлень, що панували за три – чотири покоління до них. Половина людей в Україні

⁸ Українське суспільство 1992–2013... – С.490.

користується російською мовою, але українські націоналісти аж до останнього часу намагалися витіснити її з повсякденного життя. За даними соціологічних опитувань, у 2013 р. лише 1% мешканців не розумів української й тільки третина одного відсотка не розуміла російської⁹. Природно, що серед 14 чинників, які мали об'єднувати, на думку соціологів, український народ, опитувані громадяни поставили мову на 10-те місце¹⁰. І справді, вистачало того, що українська мала статус державної. Змінити цю конституційну норму було неможливо, поки наша країна залишалася демократичною. Проте «мовні війни» у Верховній Раді не вщухали, розхитуючи єдність народу. Не маючи досягнень у соціально-економічній сфері, законодавці розраховували підняти власний рейтинг шляхом захисту української або російської мов.

Варто проаналізувати на підставі проведених у липні 2013 р. опитувань, як громадяни оцінювали дії режиму В.Януковича за трьома найважливішими параметрами¹¹:

1. Якою мірою чинна влада зміцнює загальноукраїнську злагоду?

- зовсім не зміцнює або тільки вдає – 68,4%;
- зміцнює посередньо – 20,8%;
- зміцнює добре або повністю – 4,0%;
- складно відповісти – 6,8%.

2. Якою мірою чинна влада відстоює загальнонаціональні інтереси?

- зовсім не відстоює або тільки вдає – 68,9%;
- відстоює посередньо – 22,0%;
- відстоює добре або повністю – 4,3%;
- складно відповісти – 4,8%.

3. Якою мірою чинна влада розв'язує питання підвищення добробуту населення та зменшення соціальної нерівності?

- зовсім не розв'язує або тільки вдає – 82,7%;
- розв'язує посередньо – 11,1%;
- розв'язує добре або повністю – 2,1%;
- складно відповісти – 4,1%.

Виходячи з відповідей, котрі не потребують коментарів, можна зробити висновок, що восени 2013 р. українські громадяни – в якому б регіоні вони не жили та якою б мовою не користувалися – перебували у відчаї. На запитання про можливість вплинути на діяльність уряду негативну відповідь дали 76,5% тих, хто брав участь у моніторингу Інституту соціології НАНУ. Приблизно така сама кількість громадян (77,1%) розглядала політичну ситуацію в Україні як напружену або критичну¹². Усі чекали події, що могла б послужити запалом для соціального потрясіння. Пам'ятаючи Помаранчеву революцію, багато хто пов'язував майбутній вибух із президентськими виборами 2015 р. Проте все сталося раніше.

⁹ Там само. – С.488.

¹⁰ Там само. – С.6.

¹¹ Там само. – С.452.

¹² Там само. – С.456, 465.

Євромайдан

Подією, яка роз'ятрила суспільство, стала раптова відмова офіційного Києва від підписання угоди про асоціацію з Євросоюзом. У зв'язку з цим новий київський Майдан почали називати Євромайданом.

Проблему асоціації з ЄС В.Янукович успадкував від попереднього президента. Перемовини тривали з 2007 по 2012 рр. 30 березня 2012 р. глави делегацій України та всіх країн Євросоюзу парафували угоду. Підписання її мало відбутися в листопаді 2013 р. на Вільнюському саміті ініціативи ЄС «Східне партнерство».

У 2013 р. політики й політологи активно обговорювали шанси обрання В.Януковича на другий термін. Упродовж п'яти турів голосування на виборах 2004 і 2010 рр. електорат чітко поділявся за територіальною ознакою: південь і схід підтримували головним чином висуванця Партії регіонів, тоді як центр і захід – його основних конкурентів. Комуністичне минуле набагато більше впливало на виборців В.Януковича, аніж на тих, хто підтримував В.Ющенко в 2004 й Ю.Тимошенко – у 2010 рр.

Тим часом соціологічні опитування показували падіння підтримки чинного президента. Під час моніторингу громадської думки Інститутом соціології НАНУ в 2013 р. було встановлено, що на президентських виборах 2015 р. за умови виходу у другий тур пари В.Янукович – А.Яценюк перший мав одержати 20,1%, другий – 27,1%; у парі В.Янукович – В.Кличко перший здобував 19,1%, а другий – 35,4% голосів¹³. Зважаючи на ці обставини, В.Янукович вирішив підтримати асоціацію з Євросоюзом, щоб заручитися підтримкою на чужому електоральному полі. У своїх виборцях він не сумнівався, хоча між регіонами не існувало консенсусу щодо геополітичного вибору. У 2013 р. за асоціацію з ЄС на заході нашої країни висловлювалися 67,4%, а у центрі – 45,8% громадян, тоді як входженню до Митного союзу з Росією, Білоруссю й Казахстаном віддали перевагу 58,8% на півдні та 67,8% – на сході України¹⁴. Такі територіальні відмінності значною мірою визначалися пропагандою, здійснюваною системно й послідовно в опанованому російськими ЗМІ українському інформаційному просторі. На мешканців заходу та центру вона впливала мало, адже багато хто з них уже встиг побувати в інших країнах Європи й міг критично ставитися до «зомбоящика». Натомість жителі сходу частіше бували в Росії. Вони завжди думали, що їхні робочі місця пов'язані з російською економікою, і у цьому не помилялися.

За лічені тижні до саміту у столиці Литви офіційний Київ зробив поворот на 180°, оголосивши про «призупинення» підготовки до підписання угоди з Євросоюзом. Ця сенсаційна для переважної більшості громадян новина збурила українське суспільство. Протестні виступи в Києві почалися з 21 листопада 2013 р. Тоді ж у соціальних мережах уперше виник термін «Євромайдан». Наступного дня протестувальники з'явилися в Донецьку, Івано-Франківську, Луцьку, Ужгороді, Львові. 24 листопада у столиці відбулася найбільша за період президентства В.Януковича маніфестація, на яку вийшли до 150 тис. людей.

¹³ Українське суспільство 1992–2013... – С.459–460.

¹⁴ Там само. – С.151, 153.

Колони учасників розтягнулися від бульвару Т.Шевченка до Європейської площі. Мітинг на майдані Незалежності ухвалив резолюцію під назвою «Вимоги Євромайдану», яка складалася з трьох пунктів: відставка прем'єра М.Азарова, проведення до 27 листопада позачергової сесії Верховної Ради з голосуванням за необхідні євроінтеграційні закони, підписання В.Януковичем у Вільнюсі угоди про асоціацію з Євросоюзом. На головній площі столиці з'явилися 15 армійських брезентових наметів, комендантом наметового містечка став А.Парубій.

Саміт у Вільнюсі проходив 28–29 листопада 2013 р. В.Янукович, прибувши туди, заявив, що підписання Україною угоди не на часі. Тоді протестувальники в Києві вирішили залишитися на майдані Незалежності та почали вимагати від парламентської опозиції розпочати процедуру імпичменту президента. У ніч на 30 листопада площу оточили співробітники міліції. Тоді в наметах перебувало до 400 протестувальників, переважно студентів. При розгоні акції жорстоких побойв зазнали всі, хто потрапив під руку «правоохоронців». Зафіксовані на мобільні телефони шокуючі кадри розправи обійшли весь світ.

1 грудня, у річницю референдуму 1991 р., який проголосив незалежність України, на майдани й вулиці Києва вийшло від 500 тис. до 1 млн громадян. Цього дня було створено штаб національного спротиву, який розмістився в Будинку профспілок. У Київ почали з'їжджатися тисячі протестувальників з усіх міст України. 8 грудня було повалено пам'ятник В.Леніну на Бессарабській площі. Ця подія започаткувала «ленінопад» по всій країні. Так проходило прощання з матеріалізованими залишками радянського комунізму.

У ніч на 11 грудня 2013 р. влада зробила нову спробу розігнати Євромайдан. Бійцям «Беркута» вдалося наблизитися до Будинку профспілок. У Михайлівському Золотоверхому соборі вдарили в набат, підхоплений дзвіницями інших церков. Тисячі киян кинулися на допомогу, міліція відступила. Протестувальники за кілька годин установили нові намети, спорудивши навколо них барикади заввишки до 2–3 м. На віче 14 грудня Євромайдан висунув нову вимогу: повернутися до легітимної Конституції від 8 грудня 2004 р., тобто перетворити Україну з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку.

Понад місяць В.Янукович утримувався від активних дій, побоюючись реакції світової громадської думки. Події в Україні перетворилися на головну тему ЗМІ багатьох країн. 16 січня 2014 р. пропрезидентська більшість у Верховній Раді з грубим порушенням встановленої процедури голосування ухвалила пакет із 10 законів, спрямованих на звуження конституційних прав і свобод громадян. Відтепер вимога підписання угоди про асоціацію з Євросоюзом відійшла на другий план. Єврореволюція почала переростати в Революцію гідності. Протестувальники домагалися скасування «законів 16 січня». Антиурядові виступи ширилися по всій країні.

Революція гідності

22 січня 2014 р., у День соборності України, снайпери силовиків застрелили на київській вулиці М.Грушевського перших активістів Євромайдану.

Починався відлік жертв режиму В.Януковича, пізніше названих Небесною соئتєю. Одночасно у столиці та інших містах розпочалося захоплення будівель держадміністрацій. Протистояння перейшло у критичну фазу.

«Кривавий четвер» 20 лютого на вулиці Інститутській додав до жертв режиму В.Януковича десятки протестувальників. Цинічний розстріл людей у центрі однієї з європейських столиць шокував світ. Уперше у цей день Верховна Рада голосами 236 депутатів (у тому числі 35 від Партії регіонів) ухвалила постанову «Про засудження застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян України». Парламент зобов'язав Кабінет Міністрів, СБУ, МВС, Міноборони припинити вдаватися до насилля, заборонив використання будь-яких видів зброї та спецзасобів проти громадян і наказав усім силовим підрозділам повернутися в місця постійної дислокації.

21 лютого 2014 р. після восьмигодинних переговорів з європейськими міністрами та лідерами опозиції В.Янукович заявив, що для врегулювання ситуації він ініціює повернення до Конституції в редакції від 8 грудня 2004 р., тобто віддає основні владні повноваження парламенту, а також погодився на дострокові президентські вибори не пізніше грудня 2014 р. Верховна Рада голосами 386 депутатів схвалила відповідну постанову.

У ніч на 22 лютого міліцейська охорона адміністрації Президента України кинула свої щити на землю й почала вантажитися в автобуси. Побачивши це, В.Янукович залишив будівлю та вирушив до власної резиденції в Межигір'ї. У ніч на 23 лютого він покинув Київ, прихопивши з собою готівку, зібрану всіма категоріями «смотрящих». О 15-й год. того дня Верховна Рада констатувала, що В.Янукович «самоусунувся» від виконання президентських обов'язків, і голосами 328 депутатів ухвалила рішення провести позачергові президентські вибори.

Революція гідності справила величезне враження на весь світ. Коли в міл'ярдера й філософа Дж.Сороса запитали, чим був український Майдан – революцією чи переворотом, той відповів: «Це була унікальна подія величезного значення. Це було народження нації, виникнення нової України»¹⁵.

Революції зустрічають у суспільстві протилежні оцінки – позитивні та негативні, тому що вони завжди пов'язані з політичними й матеріальними інтересами різних спільнот. Розвиток суспільства шляхом реформ досягається взаємними поступками політичних сил із різноспрямованими інтересами. Однак коли назрілі реформи саботуються тими, хто перебуває при владі, стається соціальний вибух. Він порушує усталений порядок, супроводжується людськими жертвами, руйнує матеріальний добробут населення, але прокладає шлях до необхідних перетворень.

Звичайно, є винятки. Найбільш яскравий із них – комуністична революція, яка призводить до концентрації всієї влади і власності в руках кучки вождів. Користуючись усіма матеріальними й людськими ресурсами величезної країни, радянські вожді перетворили її на наддержаву, але поневолили суспільство та завели країну у глухий кут. Тривала криза комуністичної системи переросла в ніким не організовану та раптову Революцію розпаду. У цьому контексті слід

¹⁵ Цит. за: День. – 2014. – 14–15 листопада.

оцінювати Революцію гідності – як один із соціальних вибухів, що ними супроводжується болючий процес трансформації радянського ладу в пострадянський.

Пов'язані з Євромайданом події зими 2013–2014 рр., як засвідчують соціологічні опитування, викликали неоднозначну реакцію серед широкого суспільного загалу, політичних і громадських діячів. Значна частина з них вважала те, що сталося, усвідомленою боротьбою громадян, котрі об'єдналися для захисту своїх прав, інші – стихійним протестом. Утім, чимало було й таких, хто характеризував усе як «державний переворот», особливо це стосувалося мешканців Донбасу та Криму.

Анексія Криму

Вище керівництво Російської Федерації уважно відстежувало події, які розгорталися на майдані Незалежності в Києві. 20 лютого 2014 р., коли стало зрозуміло, що режим В.Януковича агонізує, було ухвалено рішення щодо введення в дію плану анексії Кримського півострова. Саме ця дата фігурує на російській медалі «За повернення Криму».

Раптово з'явилися вишколені, із сучасною зброєю, утім без жодних знаків розрізнення, «зелені чоловічки». Коли іноземні журналісти запитували російського президента, що це за люди, чиї вони, той відповідав, що його країна непричетна до подій на півострові, а зброю та амуніцію, мовляв, можна купити в будь-якій крамниці. Кримські гарнізони зруйнованої В.Януковичем української армії було заблоковано, російська агентура створила альтернативні «органи влади» й організувала 16 березня так званий «референдум» щодо статусу Криму із заздалегідь передбачуваними результатами. За два дні у Кремлі було підписано договір про прийняття Криму й Севастополя до складу Російської Федерації. Уся операція зайняла неповний місяць.

Окупацію та анексію півострова слід розглядати як повернення до практики столітньої давнини в міжнародних відносинах. У 1914 р. спалахнула світова війна за території в Європі та колонії в інших частинах світу. Країни, які спочатку не стали її учасниками (Італія, Румунія, Болгарія), почали вимагати за своє приєднання до коаліцій винагороди у вигляді територій – хто більше дасть. Після війни інформацію про ці цинічні торги було оприлюднено. У 1930-х рр. демократичні країни Заходу не зупинили А.Гітлера, коли той поглинув спочатку Австрію, а потім – Чехословаччину, тому що не були готові воювати. Після вторгнення німців до Польщі вони нарешті оголосили війну агресорові, хоча ще не могли розгорнути воєнних дій. Важливою віхою у Другій світовій стала зустріч Ф.Рузвельта та В.Черчилля 14 серпня 1941 р., у ході якої було проголошено Атлантичну хартію. Цей документ установлював світоустрій повоєнного часу на базі трьох принципів: недоторканність територій; відмова від застосування сили в міжнародних відносинах; створення системи колективної безпеки. 1 січня 1942 р. 26 країн світу, котрі воювали з Райхом, оголосили про згоду з ними й підписалися під декларацією двома словами: «Об'єднані Нації». Пізніше це словосполучення було використане в назві міжнародної організації, яка стежить за додержанням проголошених принципів світоустрою.

За підсумками війни СРСР здобув деякі території, але кожна з них мала під собою якщо не правове, то історичне обґрунтування. Винятком була частина Східної Пруссії з Кеніґсберґом, але союзники тоді знищували цю область як осередок німецького мілітаризму й компенсували нею втрати Польщі після відступу її східних кордонів до лінії Керзона. Й.Сталін вихопив, так би мовити, частину провінції перед тим, як Польща встигла її отримати.

За сім десятиліть після Атлантичної хартії утворювалися й розпадалися десятки держав, але не було жодного випадку, коли б одна з них, користуючись військовою перевагою, відторгнула в іншій частині її території. Анексія Криму – це перший випадок грубого порушення встановленого після Другої світової війни світоустрою.

Російська агресія на сході України

Одразу після анексії Кримського півострова Російська Федерація розпочала проти нашої країни так звану гібридну війну. Мета її полягала в максимальному послабленні противника. Офіційний Київ мав відмовитися від вимог відновлення територіальної цілісності, і відмова ця повинна була виглядати як добровільна. Тільки таким способом Кремль міг позбутися звинувачень у порушенні світового порядку й уникнути санкцій з боку міжнародного співтовариства.

Розрахунки російського президента на легалізацію анексії Криму було побудовано на піску. Київ показав, що не схилитиметься перед волею Москви. Друга невдача спіткала В.Путіна, коли за лічені місяці й буквально на порожньому місці постала нова українська армія, яка почала визволяти Донбас від російських найманців. Із третьою осічкою він зустрівся, коли обурення світової громадськості матеріалізувалося у санкції. На відміну від СРСР, економіка сучасної Росії цілком залежна від навколишнього світу. Поступове нарощування санкцій аж до міжнародної ізоляції в перспективі загрожує країні-агресору господарським і політичним колапсом. Росія вже тепер змушена платити занадто високу ціну за анексований Крим.

Експерти по-різному формулюють дальші наміри російського керівництва щодо України. Хтось очікує штурму позицій української армії в районі Маріуполя з наміром пробити сухопутний кордон до Криму. Інші вважають, що Кремль має на меті загарбати так звану «Новоросію». 17 квітня 2014 р. в неофіційному виступі В.Путін уперше назвав цим словом весь південний схід України – Харківську, Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Запорізьку, Херсонську, Миколаївську й Одеську області. 25 вересня 2014 р. під час зустрічі з державним секретарем США Дж.Керрі міністр закордонних справ Російської Федерації С.Лавров цілком офіційно окреслив як Новоросію дві українські області – Донецьку й Луганську.

Але далекосяжні плани Кремля щодо України не обмежуються здобуттям окремих територій. Адже імперській Росії потрібна вся Україна (й не тільки вона). Російські історики, від В.Татищева й Н.Карамзіна, привчали своїх співвітчизників до думки, що Східна Європа з усім її населенням належить їм «від

прадавніх часів», коли тут володарювали перші Рюриковичі. Висвітлювалося не минуле східноєвропейських народів, а історія правлячої династії, від якої походили великі князі московські аж до Івана IV та його сина Федора.

Аналізуючи політичну лінію правлячих кіл сучасної Росії, можна скористатися свіжим фактом для обґрунтування наведеної тут думки. У Москві на Воробйових горах збираються встановити грандіозний монумент великому князеві київському Володимирові Святославичу¹⁶. Зовсім не випадково спущена на воду у грудні 2014 р. атомна субмарина нового покоління (водотоннажність 24 тис. т, довжина 170 м, здатна нести 16 міжконтинентальних ракет «Булава-30») отримала назву «Володимир Мономах». На стапелях Северодвінська будуються підводні ракетноносці цієї серії під назвами «Князь Володимир» і «Князь Олег».

Після Євромайдану правлячі кола Росії вирішили йти ва-банк, тобто застосувати військову силу для поглинення України. Таке рішення команди В.Путіна виявилось несподіваним як для українців, так і росіян. Коли співробітники Інституту соціології НАНУ за декілька місяців до Євромайдану запитували своїх респондентів, чого люди бояться найбільше, то 79,6% відповіли: зростання цін. Друге місце посіла загроза безробіття (78,1%), третє – не виплати зарплат і пенсій (75,4%). Десь наприкінці довгого списку небезпек фігурував напад зовнішнього ворога (9,5%)¹⁷. Така небезпека здавалася малоімовірною, а з боку Росії – і поготів. Надто тісно пов'язані між собою обидва народи.

Можна почути думку, що Кремль ухвалив рішення про вторгнення в Україну після того, як В.Янукович змушений був тікати з Києва. Це відповідає дійсності, але торкається тільки форми, а не суті питання. Цей процес було закорінене в попередні роки і тривав він у повільній та непомітній формі. Лише після Євромайдану вторгнення перетворилося на безальтернативний варіант досягнення кінцевої мети, тобто перетворення Росії на повноцінну імперію.

Проте суто воєнна операція теж мала набути замаскованих форм, щоб не збурити міжнародну громадськість, яка призвичаїлася до думки, що в XXI ст. такі речі неможливі. У середині квітня 2014 р. щедро профінансовані Москвою й добре озброєні групи проросійських активістів почали захоплювати адміністративні будівлі, відділки міліції у Слов'янську, Артемівську, Краматорську та інших містах Донбасу. На території Донецької й Луганської областей було проголошено так звані «народні республіки».

Спроби захоплення адміністративних будівель відбувалися й у Запорізькій, Полтавській, Дніпропетровській, Одеській областях, але не зустріли підтримки місцевого населення. Натомість ситуація на Донеччині та Луганщині погіршувалася з кожним днем. Під дулами автоматів сепаратисти провели «вибори». Не викликає сумніву, що чимала частка місцевого населення підтримала заколотників і почала вимагати «приєднання» Донбасу до Російської Федерації. Становище, що склалося, стало наслідком недолугої політики офіційного Києва, який усі роки незалежності не звертав уваги на економічні й політичні проблеми глибоко депресивного регіону.

¹⁶ Экономические известия (Киев). – 2014. – 21 ноября.

¹⁷ Українське суспільство 1992–2013... – С.502.

14 квітня 2014 р. Верховна Рада ухвалила закон України «Про боротьбу з тероризмом», після чого розгорнулася антитерористична операція, до проведення якої залучено сили СБУ, МВС, а також Міноборони, прикордонників, добровольчі формування. Упродовж травня – червня від сепаратистів та збройних бандформувань вдалося очистити північ Донецької області.

Ліквідація різноманітних «республік» місцевих і російських бойовиків була б справою нескладною, якби ситуацію на Донбасі не розігрівала Москва. Захоплення органів влади у Слов'янську, Краматорську, Красному Лимані та інших містах починали розвідувально-диверсійні групи з Росії, після чого, озброївши місцевих сепаратистів, вони відступали. Корумпована міліція Донецької й Луганської областей майже повністю перейшла на бік заколотників. А від середини липня 2014 р. безпосередню участь у бойових діях – як із території РФ, так і в Україні – почали брати російські збройні сили. 5 вересня в Мінську було підписано першу угоду про припинення вогню на Донбасі. Але бойові зіткнення різної інтенсивності на лінії розмежування не припинялися ані на день.

Бої на Донбасі супроводжуються інформаційною війною, яку розгорнули російські ЗМІ. Ця операція проводиться у глобальних масштабах, професійно та з максимальним використанням можливостей, що їх дають сучасні технології. Так, при підготовці постановочних телесюжетів російським журналістам активно допомагають бойовики. Причому ані перші, ані другі не переймаються ризиком, на який вони наражають місцеве мирне населення у процесі створення бажаної «картинки».

Розгнуждану інформаційну війну Кремль використовував передусім для відповідної обробки власного населення. Світова громадськість здебільшого не піддавалася навіюванню московських політтехнологів. Натомість у самій Росії війна на Донбасі викликала небувалу «патріотичну» істерію. Тому не варто дивуватися результатам проведеного в листопаді 2014 р. соціологами московського «Левада-центру» моніторингу. На запитання: «Чи має Росія визнати незалежність ДНР і ЛНР?» було одержано такі відповіді: «Звісно так» (24%); «Радше так» (39%); «Радше ні» (7%); «Звісно ні» (5%); «Не можу відповісти» (23%)¹⁸. Тобто дві третини росіян погоджувалися з тим, що можна знехтувати суверенітетом і територіальною цілісністю сусідньої держави, яка ще донедавна вважалася «братньою».

Офіційно Росія не втомлюється повторювати, що якщо в Україні й воюють росіяни, то це винятково «добровольці» та «відпускники». Москва не визнає «незалежності» псевдореспублік і заявляє, що постачає на Донеччину й Луганщину суто «гуманітарну допомогу», а не озброєння та боеприпаси для бойовиків. Кремлівське керівництво наполягає, що воно як ніхто – за припинення вогню, але власті України повинні сісти за стіл переговорів безпосередньо з сепаратистами.

Зауважимо, що обрана Кремлем тактика – це буквально повторення ситуації, яка склалася взимку 1918–1919 рр. Тоді ленінський Раднарком створив

¹⁸ Див.: День. – 2014. – 28–29 листопада.

кишеньковий «український радянський» уряд, за спиною котрого просувався в Україну. Прем'єр-міністр УНР В.Чехівський, починаючи з 31 грудня 1918 р., неодноразово телеграфував у Москву наркомові закордонних справ, аби дізнатися, що відбувається, адже оголошення війни не було. Ґ.Чичерін на томість відповідав, що ніяких російських військ немає, а воєнні дії ведуться між силами Директорії та цілком незалежного «радянського уряду України». Одночасно від імені Раднаркому шифрованою він підганяв голову цього самого «уряду» Ґ.Пятакова: «Оскільки ми заявили про наше невтручання в українські справи, то немає абсолютно нічого, що перешкодило б розвивати далі ваші успіхи»¹⁹. 16 січня 1919 р. Директорія змушена була оголосити війну радянській Росії. Незабаром Червона армія захопила більшу частину України, зупинившись тільки на лінії зіткнення з денікінцями на Донбасі.

Історична аналогія допомагає зрозуміти, чому офіційний Київ уже понад рік проводить «антитерористичну операцію» й не називає війну з Росією війною. Під термінологічним кутом зору таке визнання було б рівнозначним оголошенню війни Росії. У Кремлі радо вітали б такий крок Києва, заявивши на весь світ: Україна пішла війною! Результати неважко спрогнозувати...

Заяви В.Путіна про те, що в Україні відбувається «громадянська війна», до якої Росія, мовляв, не причетна, не мають за мету переконати у цьому лідерів Заходу, адже він знає, що вони прекрасно розуміють ціну таких слів (утім, продовжує брехати в очі співрозмовникам). Ці заяви розраховані на те, щоб не втратити контактів із західними країнами, від яких Росія залежить економічно, а у цей час продовжувати неоголошену війну з Україною.

Головнокомандувач об'єднаними збройними силами НАТО в Європі Ф.Брідлав наприкінці листопада 2014 р. побував у Києві, щоб обговорити з українським урядом даліше розгортання військово-технічної співпраці. На запитання журналістів щодо можливості воєнного вирішення кризи на Донбасі, оскільки в Москві розуміють лише мову сили, генерал відповів: «Я б не відкидав у даний момент дипломатичний варіант, бо більшість країн погодилися: якщо тут і є вирішення, то воно має бути, у першу чергу, дипломатичним. Ми чітко розуміємо, що сила має свій голос, але саме зараз ми бачимо дипломатичний варіант тут, в Україні»²⁰.

11 лютого 2015 р. в Мінську зустрілися лідери Німеччини, Франції, Росії й України (формат «нормандської четвірки»), щоб обговорити плани врегулювання конфлікту на сході України. У результаті тривалих переговорів лідери домовилися про негайне та всеосяжне припинення вогню з 15 лютого в окремих районах Донецької й Луганської областей, а також про моніторинг і верифікацію ОБСЄ режиму припинення вогню й відведення важкого озброєння, із застосуванням усіх необхідних технічних засобів, включаючи супутники та радіолокаційні системи.

Провідні держави світу зустріли Мінськ-2 із полегшенням. У заяві Білого дому відзначалося: «Америка вітає угоду, досягнуту в Мінську. Вона являє собою потенційно істотний крок до мирного врегулювання конфлікту. Тепер, услід за домовленістю, потрібно зробити негайні конкретні кроки щодо

¹⁹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.73.

²⁰ Цит. за: День. – 2014. – 27 листопада.

виконання зобов'язань усіх сторін». Однак міністр закордонних справ ФРН Ф.-В.Штайнмаєр був менш оптимістичним і в день підписання документів заявив журналістам: «Сьогоднішні домовленості не є всеосяжним рішенням або проривом. Однак Мінськ-2 міг би розглядатися як крок уперед на тлі насилля, котре тривало впродовж тижнів, міг би відвести нас від спіралі цього насилля в напрямі політичного рішення»²¹.

Побоювання Ф.-В.Штайнмаєра виявилися цілком обґрунтованими. На міжпарламентській раді Україна – НАТО у червні 2015 р. міністр оборони нашої країни С.Полторак поінформував присутніх, що за час чергового «перемир'я» бойовики понад 4 тис. разів порушили «режим тиші». На непідконтрольних законній владі територіях у Луганській і Донецькій областях Росія сконцентрувала велику кількість важкого озброєння, зокрема 558 танків. Сукупна чисельність місцевих бойовиків і російських військовослужбовців тут на червень 2015 р. становила 42,5 тис. осіб. На анексованому Кримському півострові дислоковано 24-тисячне російське угруповання²².

Відновлення владної вертикалі

У лютому 2014 р. Україна опинилася без глави держави. Верховна Рада продовжувала функціонувати, але була неспроможна ухвалювати закони, які могли б змінити обличчя країни. Переважна більшість народних депутатів або належала до Партії регіонів, або являла собою перекуплені нею «тушки». Тим часом було зрозуміло, що всі державні структури потрібно кардинально прочистити, щоб трансформувати олігархічну Україну у справді демократичну. Найпершою умовою для здійснення економічних і соціальних реформ було відновлення владної вертикалі.

Згідно з Конституцією, чергові вибори Президента України мали відбутися 29 березня 2015 р. Після втечі В.Януковича Верховна Рада ухвалила рішення щодо позачергових президентських виборів. Ураховуючи поточну ситуацію їх планувалося провести у стислі строки – 25 травня. Уся виборча кампанія укладалася у три місяці.

Вибори показали, що за кандидатуру П.Порошенка висловилися 9 857 308 громадян, тобто 54,7% усіх, хто взяв участь у голосуванні. Основний конкурент – Ю.Тимошенко – набрала 2 310 050 голосів, тобто 12,8%. Українські громадяни відчували, що голосувати треба консолідовано, щоб кандидатура президента визначилася в першому турі. В умовах війни країна не могла залишатися обезголовленою, багато важив кожен день.

Під час виборчої кампанії П.Порошенко пообіцяв розпустити Верховну Раду, і дотримав слова. 26 жовтня 2014 р. відбулися позачергові вибори. 12 листопада газета «Голос України» опублікувала їх офіційні результати. За партійними списками до парламенту пройшли 225 народних депутатів. Очолований прем'єр-міністром А.Яценюком «Народний фронт» підтримали 22,14% виборців, «Блок Петра Порошенка» набрав 21,81%, об'єднання

²¹ Российская газета (Москва). – 2015. – 13 февраля.

²² Голос України (Київ). – 2015. – 9 червня.

«Самопоміч» – 10,97%, Опозиційний блок – 9,4%, Радикальна партія – 7,44%, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – 5,58%. Решта не подолали прохідний бар'єр, серед них – Всеукраїнське об'єднання «Свобода», Комуністична партія України, «Громадянська позиція», «Сильна Україна» та ін. По мажоритарних округах було обрано 196 народних депутатів, серед них – 94 самовисуванця. Отже Центровиборчком визнав обраними 421 народного депутата.

Найчисленнішу фракцію парламенту сформував «Блок Петра Порошенка» (146 осіб, голова – Ю.Луценко). На другому місці опинився «Народний фронт» (83 депутати, О.Турчинов). Далі йдуть фракції Опозиційного блоку (40, Ю.Бойко), «Самопоміч» (32, О.Березюк), Радикальної партії (22, О.Ляшко), «Батьківщини» (19 депутатів, Ю.Тимошенко). Крім того, було створено депутатські групи В.Хомутинніка та І.Єремєєва²³.

27 листопада 2014 р. обраний голова Верховної Ради В.Гройсман оголосив у парламенті про створення коаліції у складі п'ятох фракцій – «Блоку Петра Порошенка», «Народного фронту», «Самопоміч», Радикальної партії й «Батьківщини» (302 депутати). Отже склалася конституційна більшість, здатна ухвалювати реформаторські закони. Виступаючи того дня на засіданні Верховної Ради, П.Порошенко підкреслив, що переважна більшість громадян підтримує угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, виступає за українську мову як єдину державну.

Моніторинг громадської думки, проведений Інститутом соціології НАН України, показав, що питома вага українців, які позитивно ставилися до входу нашої країни в НАТО, зменшилася з 24,9% у 2000 до 14,4% – у 2013 рр.²⁴ Утім після вторгнення Росії ситуація змінилася. Опитавши 6–13 листопада 2014 р. 2000 респондентів у всіх областях України (за винятком Криму) фахівці соціологічної групи «Рейтинг» виявили, що за вступ до Північноатлантичного альянсу висловився 51%, 25% були проти й не змогли визначитися 24%²⁵. Отже половина громадян бажала, щоб Україна стала членом НАТО. П.Порошенко відзначив, що кількість прихильників такого вибору нашої країни досягла рекордних показників, але вказав: «Це питання залишається єдиним із так званих складних тем, в якому в кількох областях все ще зберігається рівна кількість полярних думок»²⁶.

На засіданні парламенту 27 листопада 2014 р. керівник держави повідомив, що до нього надійшло подання за підписом очільників фракцій коаліції про призначення на посаду голови уряду А.Яценюка. Верховна Рада підтримала це кадрове рішення голосами 341 депутата.

Парламентські вибори в Україні викликали інтерес за кордоном. Показова неоднозначна оцінка їх результатів розрахованою на інтелектуального читача американською газетою «The National Interest». Журналісти видання наголошували, що майже три чверті місць у Верховній Раді дісталися проєвропейським партіям. Це означало, що громадяни України схвалили курс урядової

²³ Там само. – 2014. – 27 листопада.

²⁴ Українське суспільство 1992–2013... – С.467.

²⁵ Див.: Сегодня (Київ). – 2014. – 28 ноября.

²⁶ Цит. за: Голос України. – 2014. – 28 листопада.

коаліції, від імені якої президент П.Порошенко підписав 21 березня 2014 р. у Брюсселі політичну частину угоди про асоціацію з Євросоюзом, а 27 червня – її економічні розділи. Водночас газета підкреслила поглиблення розколу між проєвропейськими заходом і центром та переважно проросійськими півднем та сходом країни. Справді, незважаючи на брутальну агресію Росії, Євразійський союз усе ще – пріоритет для багатьох. Результати опитування, здійсненого у жовтні 2014 р., показали, що курс на асоціацію з ЄС підтримали 64%, натомість на входженні до його російської антитези наполягали 14% громадян, не визначилися 22% респондентів²⁷.

Коаліція у складі п'яти політсил упродовж тривалого часу розробляла план спільних дій на 2015-й і наступні роки. 21 листопада 2014 р. коаліційну угоду було узгоджено. Документ передбачав здійснення глибоких перетворень у всіх сферах суспільно-політичного й соціально-економічного життя.

Перший рік президентських повноважень П.Порошенка

У своїй передвиборчій програмі «Жити по-новому!» кандидат у президенти П.Порошенко сформулював два ключових завдання: досягнути міцного миру та здійснити системні реформи. На початку червня 2015 р., коли спливав перший рік його повноважень, він виступив у парламенті, як того вимагала Конституція, зі щорічним посланням про внутрішнє й зовнішнє становище країни.

Програма «Жити по-новому!» мала чотири підрозділи: «Жити вільно!», «Жити безбідно!», «Жити чесно!», «Жити безпечно!». За рік стало зрозуміло, що Україна й в умовах війни залишилася демократичною державою. Функціонують телеканали та інші засоби масової інформації, які критично налаштовані щодо інститутів влади і відповідальних осіб у них. Гарантовані Конституцією права людини зберігаються повною мірою. Проте життя не стало ані безпечним, ані чесним, а життєвий рівень громадян навіть почав стрімко знижуватися. Обидва ключових завдання не було реалізовано, хоча намітилася тенденція до їх виконання в найближчому або більш віддаленому майбутньому.

Поточна ситуація позначилася на результатах бліц-опитувань, здійснених у середині 2015 р. різними соціологічними службами. Як повідомила компанія «TNS On-line Track», 31% опитаних громадян вважали дії влади в напрямі стабілізації ситуації абсолютно незадовільними, а 28% – радше незадовільними, 37% були переконаними, що влада досягла певних результатів, але не в повному обсязі, і тільки 1% – абсолютно задоволені діями влади. Виділяючи президентську складову, опитувані громадяни виявилися менш критичними: 51% із них абсолютно або радше незадоволені діями президента, тобто половина, а не дві третини. Частка задоволених становила 17%²⁸.

Результати опитувань свідчать про незадоволення громадян станом справ у державі, про їх невпевненість у завтрашньому дні. Відчувається також запозичена з патерналістських радянських часів звичка покладатися в розв'язанні назрілих проблем не на себе, а на владу. Водночас у суспільстві з'явилося

²⁷ Див.: *Сьогодні*. – 2014. – 14 листопада.

²⁸ Див.: *День*. – 2015. – 26 травня.

розуміння того, що Україна – парламентсько-президентська республіка, тобто повноваження її очільника обмежені. Існує також розуміння, що не все залежить від влади й навіть від суспільства, хоч воно, відповідаючи на дії зовнішнього ворога, із дивовижною швидкістю стає більш організованим, згуртованим. Українське суспільство справді почало жити по-новому.

Перед виступом П.Порошенка з посланням про внутрішнє та зовнішнє становище країни парламент затвердив представлений В.Гройсманом план законодавчого забезпечення реформ. Цей документ, над яким тривалий час працювали 89 народних депутатів у семи робочих групах, передбачав ухвалення 182 нових законів і понад 300 поправок до чинних нормативів²⁹.

У своєму зверненні до народних депутатів президент наголосив про головне досягнення: за рік, що минув, ми зберегли Україну. Лише за рік країна, яка впродовж двох десятиліть звикла до безтямної політики абсурдного пацифізму, створила реальні збройні сили, які звільнили від окупантів більшу частину Донбасу. У березні 2014 р. до виконання бойових завдань було готово трохи більше 5 тис. вояків, та й то, якби знайшли пальне, щоб доїхати до фронту. Нині в зоні АТО боронять країну понад 50 тис. бійців, а загальну чисельність військовослужбовців доведено до 250 тис.

Другим, не менш важливим досягненням, наголосив президент, стала відносна стабілізація фінансового становища країни. Україна напозичала за 2010–2013 рр. більше, ніж за всі роки незалежності, але в Державному казначействі в 2014 р. панував вакуум. Масштабна макрофінансова допомога з боку МВФ, міжнародних організацій, держав Євросоюзу, США, Японії та інших країн разом із непростими й дуже непопулярними рішеннями, які позначилися на матеріальному добробуті населення, дозволили уникнути дефолту, що багатьом експертам тоді здавалося неминучим.

Ключовими пріоритетами влади є демократизація й децентралізація. «Ми не просто зберегли Україну, – наголосив П.Порошенко. – Під час війни зберегли її демократичною, хоча на обмеження прав і свобод мали повне моральне і, до речі, юридичне право у вигляді закону про воєнний стан»³⁰.

Корумпованість держави й суспільства залишається найбільш гострою проблемою. Боротьба з корупцією була абсолютно незадовільною через те, що вона роз'їла весь державний апарат. Проте вже створюється Національне антикорупційне бюро, формується законодавча основа для його успішної діяльності, здійснюється люстрація правоохоронних органів. Уперше за прозорими правилами сформовано Вищу раду юстиції, що служитиме запорукою для рішучого оновлення суддівського корпусу. Важливим елементом антикорупційної стратегії стала демонополізація господарського життя. Адже монополії, що паразитують на державних структурах – економічна основа олігархії.

П.Порошенко підкреслив, що головна загроза національній безпеці – агресія Росії в усіх її формах, передусім воєнній, економічній та інформаційній. Східна ділянка українсько-російського кордону на великій протяжності не контролюється, унаслідок чого відбувається безперешкодне проникнення живої сили й

²⁹ Там само. – 5–6 червня.

³⁰ Голос України. – 2015. – 5 червня.

техніки з Росії на лінію фронту у зоні АТО, а у зворотному напрямі – відтік матеріальних ресурсів з окупованих територій. Активну участь у бойових діях, незважаючи на задеклароване мінськими угодами «перемир'я», бере 14 російських батальйонно-тактичних груп чисельністю понад 9 тис. військовослужбовців³¹.

Найбільшим досягненням П.Порошенка є згуртування країн Заходу в питанні допомоги Україні, яка веде нерівну боротьбу з агресором. Захід не відразу й не в повному масштабі усвідомив загрозу, що її несе путінська Росія світопорядку, встановленому Об'єднаними Націями у ході Другої світової війни. Під заохочуючі запевнення багатьох політиків і політологів про властиві ХХІ ст. норми поведінки великих держав на світовій арені Північноатлантичний альянс почав втрачати здатність адекватно реагувати на зовнішні загрози. Країни-члени НАТО зменшували асигнування на оборонні потреби. Громадськість виявляла дедалі меншу готовність бути втягнутою у військовий конфлікт із країною-агресором згідно зі ст. 5 договору про спільну оборону, якби країна-союзник зазнала нападу. Навесні 2015 р. американський дослідницький інститут «Pew Research Center» здійснив у восьми країнах НАТО телефонне опитування. Респонденти мали відповісти, чи бажають вони, щоб їхня країна захистила союзника по блоку, або ж воліють утриматися від виконання зобов'язань. Запитання не було абстрактним, опитувані знали, що держава-агресор із другим за величиною ракетно-ядерним потенціалом напала на Україну та загрожує країнам Балтії й колишньої «ялтинської Європи», які стали членами Північноатлантичного альянсу. Опитування дало такі результати³²:

	Так, треба захистити союзника	Ні, треба утриматися від захисту
США	56%	37%
Канада	53%	36%
Великобританія	49%	37%
Польща	48%	34%
Іспанія	48%	47%
Франція	47%	53%
Італія	40%	51%
ФРН	38%	58%
У середньому	48%	42%

Як бачимо, більше половини опитаних громадян у провідних країнах Євросоюзу воліли б утриматися від допомоги союзникам. А втручання збройними силами НАТО в українські справи взагалі виключене. Чи означає це, що «руський мир» поглине Україну? Адже наш військовий потенціал не йде в жодне порівняння з російським. Тим більше, що путінська п'ята колона роками знищувала українську армію.

Сучасна Росія мало схожа на СРСР, який був самодостатньою країною, однією з двох світових наддержав. Майже всі свої потреби російська економіка

³¹ Голос України. – 2015. – 5 червня.

³² Див.: Український тиждень (Київ). – 2015. – 10 червня.

задовольняє за рахунок імпорту, експортуючи натомість корисні копалини. Золотовалютні нагромадження В.Путін та його оточення або привласнювали, або витрачали на військові потреби. Економічна ізоляція припинить потік валютних ресурсів і, відповідно, сучасної продукції, високих технологій із країн Заходу, а без них російська економіка довго не проіснує. Розуміючи це, Кремль невтомно запевняє світ, що в Україні точиться «громадянська війна», триває «внутрішній конфлікт», у чому Росія участі не бере.

Економічні санкції, запроваджені Євросоюзом і США після анексії Криму та з огляду на війну на сході України, доволі ефективні. Однак вони негативно впливають й на економіку країн Заходу. Тому в Європі лунають голоси на користь припинення санкцій. Проте агресора треба зупиняти. Україна не є кінцевою метою для В.Путіна, так само, як Чехословаччина не була кінцевою метою для А.Гітлера. Імперіалісти взагалі не мають кінцевої мети, тим більше, що тепер у них є ядерна «кнопка». Україна або вистійть із допомогою Заходу, або буде окупована та перетвориться на такий самий густо насичений зброєю плацдарм, яким була у другій половині 1980-х рр. Тоді на території УРСР дислокувалося три загальновійськових, дві танкових, чотири повітряних, а також армії протиповітряної оборони й ракетна із сукупним особовим складом 780 тис. військовослужбовців. Згідно з радянською військовою доктриною, ця армада мала зламати оборону НАТО та вийти на узбережжя Ла-Маншу за два тижні після початку ймовірної війни³³.

Політики і громадськість країн Заходу сподівалися, що держави, котрі виникли після розпаду СРСР, розвиватимуться в демократичному напрямі. Однак сталося так, що в найбільшій із них відбулася реєнерация диктаторського режиму на іншій, але також імперіалістичній ідеологічній основі. Виникла серйозна загроза для існування й розвитку євроатлантичної цивілізації. Україна опинилася на передньому плані боротьби з російським імперіалізмом. Не можна сумніватися в тому, що героїчні дії нашої відроджуваної армії, потужний волонтерський рух і підтримка вільного світу забезпечать українському народові успіх у його боротьбі за свободу й незалежність.

³³ Литвин В. Україна: утвердження незалежної і суверенної держави (1991–2004). – К., 2005. – С.14.

In this article reviewed the social-political and social-economic situation of Ukraine during last six years. The main attention is paid to the Euromaidan that turned into the Revolution of Dignity, the occupation and annexation of the Crimean peninsula by Russian Federation, Russian aggression in the Eastern Ukraine.

Keywords: *paternalism, dictatorship, corruption, lifetime, health, social protection, prosperity, Euromaidan, Revolution of Dignity, annexation of Crimea, hybrid war in the East, anti-terrorist operation, Ukraine-European Union Association Agreement, parliamentary coalition, reform program.*

В.В.Головко *

УКРАЇНА В УМОВАХ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ (2014 р.)

Розглядається проблема розгортання російського втручання у внутрішні справи України з другої половини 2013 та впродовж 2014 рр., у тому числі економічний тиск, анексія Криму, пряма воєнна агресія. Показано політику офіційного Києва щодо дій Росії та сепаратистських угруповань на сході нашої країни.

Ключові слова: агресія Росії проти України, анексія Криму, антитерористична операція, мінські домовленості, Донбас.

У 2014 р. перед українським суспільством постало декілька потужних викликів. Один із них – безпрецедентне та зухвале втручання Росії у внутрішні справи України. Спочатку у вигляді політичного тиску, згодом у роздмухуванні громадянського протистояння та сепаратистських настроїв, включаючи постачання озброєння, військової техніки. Нарешті, анексія Кримського півострова та пряме, хоча й обмежене за масштабом, введення підрозділів регулярної армії на Донбас¹.

Безумовно, соціально-політична ситуація, яка виникла в нашій країні після Революції гідності, була надзвичайно складною. У ряді регіонів зміну влади в Києві сприйняли далеко неоднозначно. Серед передумов конфлікту – відмінності у соціально-економічному розвитку територій, різні зовнішньополітичні та культурні цінності, місцеві особливості історичної пам'яті. Однак, як неодноразово показувала новітня історія, українському суспільству завжди вдавалося знайти порозуміння при вирішенні внутрішньополітичних суперечок. На цей раз втручання Росії мало явно деструктивний характер та призвело до збройного конфлікту.

Термінологічні зауваження

За допомогою яких понять найбільш адекватно описувати події, що відбулися впродовж 2014 р. на півдні, сході України та у відносинах із Росією? Тим більше, що цей процес ще триває. Нарешті, термінологія має обіймати принаймні три події – анексію Криму, розгортання сепаратистських рухів та участь російських військ у конфлікті на Донбасі (включаючи обстріли

---

* Головко Володимир Вікторович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.
E-mail: vgolovko@gmail.com

¹ Трагічні події 2014 р. тільки осмислюються дослідниками й у гуманітарному полі домінують тексти з явним ідеологічним забарвленням. З огляду на це, варті уваги видані впродовж останнього часу праці західних фахівців Е.Вільсона («Ukraine Crisis: What It Means for the West», 2014 р.), Б.Дженкінса («Crisis in Crimea: A Historical Lead Up to the Conflict Between Russia and Ukraine», 2014 р.), Р.Сакви («Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands», 2015 р.), Р.Менона та Ю.Румера («Conflict in Ukraine: The Unwinding of the Post-Cold War Order», 2015 р.).

української території, діяльність розвідувально-диверсійних груп і регулярних підрозділів).

Анексія Кримського півострова повністю підпадає під поняття «агресія». Так, згідно зі ст. 3 резолюції ООН «Визначення агресії» (затверджено 14 грудня 1974 р.), під останньою розуміють такі дії:

а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави чи будь-яка окупація, який би тимчасовий характер вона не мала, що є наслідком такого вторгнення або нападу; будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави чи її частини;

б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

с) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави;

д) напад збройними силами держави на суходільні, морські, повітряні сили або морські чи повітряні флоти іншої держави;

е) застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави згідно з угодою з державою, яка їх приймає, у порушення умов, передбачених цією угодою, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення чинності угоди;

ф) дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана нею в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави;

г) заслання державою чи від імені держави озброєних банд, угруповань та регулярних сил або найманців, котрі здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави настільки серйозного характеру, що це дорівнює переліченим вище актам, або її суттєва участь у них.

Під час подій на Кримському півострові де-факто мали місце дії, зазначені в пунктах а, с, d, e, g. Тут є юридичний нюанс: у наведеному переліку акцент зроблено на випадках застосування зброї². Натомість українські військовослужбовці з огляду на позицію політичного керівництва, як відомо, не чинили збройного опору, тож прямих боєзіткнень не було. Тим більше, Росія видавала своїх вояків за начебто «добровольців» «місцевої самооборони». Відповідно невідкладного визнання ООН російських дій проти України як агресії не відбулося, а далі питання з політичної перейшло у площину міжнародного права. За наявності волі та при акцентуванні уваги саме на юридичній доказовій базі (яку потрібно ретельно зібрати) Україна може довести до офіційного визнання міжнародними інстанціями дій суміжної країни на Кримському півострові в кінці лютого – у березні 2014 р. саме як агресії. Більше того, за словами екс-судді Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії (2002–2005 рр.) В.Василенка, агресія в міжнародному праві – важкий злочин, котрий не має термінів давності³.

Щодо подій, які розгорнулися на Донбасі з квітня 2014 р., у публічному полі широко використовуються терміни «антитерористична операція» («АТО»)

² Докл. див. *Бойко І.* Визначення агресії в міжнародному праві // Вісник Академії адвокатури України. – 2000. – №1 (17). – С.178–179.

³ *Василенко В.* Агресія Росії: генеза, мета, способи протидії та правові наслідки // Український тиждень. – 2014. – 20 березня – №12 (332) [Електронний ресурс]: <http://tyzhden.ua/Politics/105356>

та «війна» (включно з похідними: «російсько-українська війна», «визвольна війна», «війна за незалежність» та ін.). Закон України «Про боротьбу з тероризмом» (ухвалено 2003 р., чинний у редакції від 5 червня 2014 р.) визначає анти-терористичну операцію як «комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності»⁴. Згідно з документом, терористична діяльність охоплює:

- планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів;
- підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях;
- організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, так само, як і участь у таких актах;
- вербування, озброєння, підготовку та використання терористів;
- пропаганду й поширення ідеології тероризму;
- фінансування та інше сприяння тероризму⁵.

Процеси, які відбувалися в деяких південних і східних областях України з березня 2014 р., підпадають під визначення терористичної діяльності й, відповідно, адекватним є використання терміна «анти-терористична операція». Утім уже з квітня минулого року дедалі більших масштабів набувають направлення Росією на українську територію незаконних збройних формувань, що підпадає під пункт г згаданої вище резолюції ООН, обстріли території України (починаючи з липня) та безпосередня участь у конфлікті підрозділів російської армії (з серпня). Натомість оцінити ці події як міждержавну війну з юридичного боку доволі проблематично, адже жодна зі сторін не оголошувала стану війни, Україна та Російська Федерація зберегли/зберігають повноцінні дипломатичні відносини, здійснювали/здійснюють постійні контакти на політичному рівні, продовжували/продовжують (хоча й у значно меншому обсязі) торговельні відносини тощо. Сам конфлікт локалізовано на території деяких районів Донецької й Луганської областей. На міждержавному ж кордоні, на його чернігівській, сумській, харківській ділянках воєнних дій не було (як не було їх і на адміністративній межі АРК та Херсонської області).

Безперечно, у випадку російської агресії проти України світова спільнота чи не вперше зіткнулась із реалізацією у великому масштабі концепції гібридної війни. За визначенням члена верхньої палати парламенту Нідерландів генерал-майора у відставці Ф. ван Каппена,

⁴ [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15>. У редакції 2003 р. містилося таке визначення: «Анти-терористична операція – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення злочинних діянь, здійснюваних з терористичною метою, звільнення заручників, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичного акту чи іншого злочину, здійснюваного з терористичною метою».

⁵ Там само.

«це мішанина класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, яка веде гібридну війну, укладає оборудку з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської конвенції та Гаазької конвенції про закони сухопутної війни, домовленості з іншими країнами. Усю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань»⁶.

Згідно з аналітичною доповіддю «Проект багатьох варіантів майбутнього: Орієнтування до 2030 р.» («Multiple Futures Project: Navigating Toward 2030»), підготовленою 2009 р. під егідою НАТО, особливо гострі загрози для країн-учасниць альянсу очікуються саме від «гібридних форм війни, коли конвенційні, іррегулярні та кримінальні потенціали поєднуються оперативної й тактично на найнижчому рівні в міському середовищі»⁷.

На відміну від НАТО, в Україні протидія гібридним війнам на практичному рівні не розроблялася, але якраз антитерористичні операції найбільш близько відображають методи боротьби з цими протиправними феноменами. Отже у випадку Донбасу, як щодо протидії сепаратистам, так і російським військовослужбовцям та найманцям, термін «АТО» – цілком адекватний.

Водночас для опису всього спектра відносин України з Росією впродовж 2014 р. більш слушним вважаємо визначення «російсько-український конфлікт» або «гібридна війна Росії проти України». У подальшому, у рамках ініціатив із боку нашої країни щодо юридичної оцінки світовою спільнотою дій Москви, очевидно відбудеться уточнення термінології з урахуванням конкретної ситуації.

Тут доречно звернути увагу й на апеляції офіційного Києва до міжнародної спільноти – ідеться про звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського парламенту, парламентських асамблей Ради Європи, НАТО, ОБСЄ, ГУАМ та національних парламентів країн світу про визнання Російської Федерації державою-агресором (27 січня 2015 р.)⁸ і про заяву Верховної Ради України щодо відсічі збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків (21 квітня 2015 р.)⁹. В обох документах абсолютю коректно з погляду міжнародного права стосовно російських дій використовується саме термін «агресія». Так, у заяві прямо відзначається: «Силові дії Російської Федерації, що тривають з 20 лютого 2014 р., є актами збройної агресії відповідно до пунктів “а”, “b”, “c”, “d” та “g” статті 3 резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН “Визначення агресії” від 14 грудня 1974 р.»¹⁰.

Зрештою, треба враховувати, що російсько-український конфлікт став частиною більш широкого історичного процесу – Революції гідності, котра

⁶ Див.: Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Капшен [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25363591.html>

⁷ Multiple Futures Project: Navigating Toward 2030. – April, 2009. – P.41 [Електронний ресурс]: <http://www.act.nato.int/nato-multiple-futures-project-documents>

⁸ [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/129-19>

⁹ [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19>

¹⁰ Там само.

включає не лише Євромайдан, але й політичну та воєнну боротьбу за територіальну цілісність нашої країни, проведення глибоких і системних реформ, практичну реалізацію європейської інтеграції. А з ретроспективно-історичного погляду це ще й результат антикомуністичної революції кінця 1980-х рр. і завершення розпаду СРСР.

Втручання Росії у внутрішню та зовнішню політику України (вересень 2013 – лютий 2014 рр.)

Одним із провідних напрямів зовнішньої політики Росії в останнє десятиліття була «реінтеграція» пострадянського простору. Для цього використовувалися економічна слабкість колишніх республік СРСР та їх залежність від російської економіки, незавершеність демократичних трансформацій, що призводила до хронічної політичної й соціально-економічної нестабільності, особливості політкультури еліт і самих суспільств, роздмухування внутрішніх конфліктів тощо. У реінтеграційних планах Російської Федерації Україна займала ключове місце. Першим суттєвим кроком до участі в російських проектах стала вимушена згода президента Л.Кучми в лютому 2003 р. приєднатися до єдиного економічного простору (ЄЕП) РФ, Білорусі, Казахстану. Однак і тоді принциповою позицією України була відмова утворювати будь-який наднаціональний керуючий орган. Майдан 2004 р. поставив хрест на планах утягування України в ЄЕП.

У наступні п'ять років Росія була змушена розвивати свої проекти без України (насамперед Митний союз із Білоруссю та Казахстаном), намагаючись при цьому гальмувати європейську та євроатлантичну інтеграцію нашої країни. Не справдилися російські сподівання й з обранням президентом України в лютому 2010 р. В.Януковича, який у ході виборчої кампанії позиціонував себе як проросійський кандидат. Після перемоги на виборах він був готовий інтенсифікувати двосторонні відносини (це відбулося у харківських угодах 2010 р.), однак опирався вступу до ініційованих Росією «союзів» та «просторів», оскільки хотів залишити повноту влади у своїх руках. Більше того, із метою бути переобраним на виборах 2015 р. та європейської легалізації своїх капіталів В.Янукович узяв курс на підписання угоди про асоційоване членство й зону вільної торгівлі з Європейським Союзом.

Оскільки політичний режим В.Януковича демонстрував стійкі авторитарні тенденції, Росія була впевнена, що ЄС, навіть попри її технічну готовність, не піде на підписання угоди з Україною. Однак у липні 2013 р. стало зрозуміло, що Брюссель готовий до цього кроку, оскільки розглядав асоціацію як інструмент, що здатен загальмувати сповзання України до авторитаризму. Відповідно з серпня Москва розгорнула потужний тиск на українське керівництво, а також бізнес-кола (шляхом закриття ринків збуту) та суспільство (через російські ЗМІ та проросійські організації) з гострою критикою майбутньої асоціації, аби не допустити підписання відповідної угоди в рамках Вільнюського саміту ініціативи Євросоюзу «Східне партнерство», який мав відбутися наприкінці листопада 2013 р.

Було проведено декілька зустрічей на найвищому політичному рівні, у ході яких В.Путін не тільки переконував В.Януковича не підписувати угоду з ЄС, але й вимагав приєднати Україну до Митного союзу. 9 листопада 2013 р. російський президент висунув ультиматум. Голова тимчасової слідчої комісії Верховної Ради з приводу протиправних дій правоохоронних органів під час Євромайдану Г.Москаль у вересні 2014 р. зазначав:

«Я знайшов людину, котра була присутня на закритих нарадах Януковича в кінці минулого року. Зустрівся з цією людиною в Москві, і вона розповіла, що після зустрічі з Путіним 9 листопада (2013 р. – *В.Г.*) й повернення в Україну Янукович зібрав закриту нараду для наближених осіб і повідомив, що не підпише асоціацію з ЄС у Вільнюсі. На попередження, що це викличе новий Майдан і, можливо, призведе до революції, Янукович відповів буквально так: “Якось із майданом і революцією ми справимся. Путін сказав чітко, що після підписання асоціації, забере Крим із Севастополем, потім Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одесу, Запоріжжя, Харків [...]”. Про цей ультиматум Путіна прекрасно знали Якименко, Захарченко та інші наближені до Януковича особи, що зараз ховаються в Москві. Про це мали знати в СБУ, Службі зовнішньої контррозвідки (так у джерелі; насправді йдеться про Службу зовнішньої розвідки – *В.Г.*). Тобто ця ситуація не звалилася на країну кілька місяців тому як сніг на голову, вона була відома давно. Проте ті, хто міг попередити про неї, змовчали»¹¹.

Після відмови українського президента підписувати угоду про асоціацію з ЄС під час саміту у Вільнюсі, Росія розгорнула програму економічної підтримки режиму В.Януковича. Уже 17 грудня 2013 р. між Україною та РФ було підписано 15 документів, у тому числі про надання кредиту в розмірі 15 млрд дол. (3 млрд – у поточному, решта – упродовж наступного року), зняття у 2013–2014 рр. торговельних обмежень, знижку на газ (із 406 дол./1 тис. м³ у IV кварталі 2013 до 268,5 дол. – у I кварталі 2014 рр.). Водночас не було підписано угоду «про стратегічне співробітництво», яка мала відкрити процес реального приєднання України до Митного союзу. Однак очевидно, це було лише справою часу. Влучно описав погляд В.Путіна на українські перспективи «олігарх» і голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації (березень 2014 – березень 2015 рр.) І.Коломойський:

«Людина вирішила, що Україна вже в нього в кишені, що Україна – перетравлений продукт; що питання вирішене, про неї можна забути та – із метою відновлення великої імперії – зосередитися на країнах Середньої Азії або, припустимо, Балтії. Аж ні, обставини складаються так, що Україну в нього не те, що з глотки, уже зі стравоходу буквально виривають. Зуби клацнули, а їжі немає»¹².

Російське політичне керівництво різко негативно сприйняло акції протесту, які розгорнулися в Україні після провалу Вільнюського саміту та згорання

¹¹ [Електронний ресурс]: http://www.moskal.in.ua/?category=news&news_id=1107

¹² Кошкина С. Игорь Коломойский: «Может, я решу заняться политикой». – Ч.2 [Електронний ресурс]: http://lb.ua/news/2014/05/19/266933_igor_kolomoyskiy_mozhet_reshu.html

курсу на європейську інтеграцію. Відповідно, воно вимагало від В.Януковича силового розгону Євромайдану. У російських ЗМІ було розгорнуто пропагандистську кампанію з дискредитації українського громадянського руху як «екстремістського», такого, що відбувається «на замовлення» та за фінансування «Заходу». Із підвищенням внутрішньополітичної напруги посилювалася допомога Москви В.Януковичу, причому не тільки шляхом поставок спеціальних засобів для розгону акцій протестів, але й фахівцями спецслужб. У листопаді 2014 р. Генеральна прокуратура України заявила, що слідство має інформацію про можливу причетність співробітників російських спеціальних органів до злочинів проти активістів Євромайдану. Явний слід Росії простежується й у «диктаторських законах» від 16 січня 2014 р., скопійованих із відповідного російського законодавства.

Водночас Росія вдавала, що ніяким чином не причетна до подій у суміжній країні. Так, на переговори з урегулювання конфлікту за участю української влади та опозиції, а також представників ЄС 20 лютого 2014 р. Москва направила В.Лукіна – уповноваженого РФ із прав людини, термін перебування котрого на цій посаді спливав двома днями раніше, до того ж він не мав повноважень ставити підпис під будь-яким документом. Тому-то Росія й не підписала угоду про врегулювання кризи в Україні (утім, це не завадило їй згодом активно апелювати до її положень).

Утеча з України В.Януковича та його відсторонення від влади означало, що наша країна остаточно виходить з орбіти російського впливу. Перед Москвою постала дилема: змиритися з крахом свого імперського проекту або вдатися до агресії. Вибір було зроблено на користь воєнних аргументів.

Анексія Автономної Республіки Крим та м. Севастополь

Першим агресивним кроком Росії стало захоплення Кримського півострова. Згідно зі свідченнями самих місцевих лідерів сепаратистів, предметні розмови з російськими емісарами про відокремлення Криму розпочалися у середині січня 2014 р. – їх ініціаторами виступили російський бізнесмен К.Малофєєв та член Ради федерації Федеральних зборів РФ Д.Саблін, які супроводжували експозицію православних святинь «Дари волхвів»¹³. У наступному місяці від розмов перейшли до дій: почалося розгойдування політичної ситуації, лунали вимоги відставки «донецького уряду автономії». При цьому майже не зважали на українські спецслужби. Так, Р.Теміргалієв (на той час – заступник голови Ради Міністрів АРК, за сепаратистів обійняв посаду першого заступника) стверджував: «У тому хаосі СБУ, яка займалася майданом, було паралізовано. Але, так, ми побоювалися, звісно. Утім розуміли, що вони в тій ситуації були малоефективними»¹⁴. Водночас самі

¹³ Див.: «Если это имело определенную режиссуру, режиссеру нужно поставить пять с плюсом»: Рустам Темиргалиев о развитии событий, приведших к референдуму в Крыму // Ведомости. – 2015. – 16 марта [Електронний ресурс]: <http://www.vedomosti.ru/politics/characters/2015/03/16/esli-eto-imelo-opredelennuyu-rezhissuru---rezhisseru-nuzhno-postavit-pyat-s-plyusom>

¹⁴ Там же.

кримські сепаратисти не заперечують, що вони грали другорядні ролі (наприклад збирали постановочні антиукраїнські мітинги) – головну ж партію вели росіяни.

На території Кримського півострова російські війська перебували в рамках угод про базування Чорноморського флоту. Про плани анексії розмови серед військових почалися ще на початку лютого. У згаданій вище заяві Верховної Ради України зазначається, що збройна агресія Російської Федерації проти нашої країни розпочалася 20 лютого 2014 р., коли було зафіксовано перші випадки порушення визначеного міжнародно-правовими зобов'язаннями Росії порядку перетину міждержавного кордону в районі Керченської протоки та використання нею своїх військових формувань, дислокованих на Криму відповідно до угоди про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 р., для блокування українських військових частин¹⁵.

24 лютого 2014 р. на півострів було перекинуто додаткові російські підрозділи, у тому числі повітрянодесантних військ, але без жодних знаків розрізнення на формі¹⁶. А за три дні так звані «зелені чоловічки» заблокували будівлю парламенту та уряду Автономної Республіки Крим у Сімферополі. Під дулами автоматів відбулося «засідання» депутатів автономії, на якому змінили керівника Ради Міністрів, – ним став депутат, очільник маргінальної партії «Російська єдність» (результат на місцевих виборах 2010 р. – 4,02%) С.Аксьонов. Крім того, на 25 травня було призначено «референдум» про статус АРК. Офіційний Київ не визнав нелегітимну зміну влади у Сімферополі. Натомість російська Держдума терміново, «під кримську ситуацію», внесла зміни до порядку включення до складу Російської Федерації «нових суб'єктів».

Одночасно з політичним переворотом російські військові розпочали блокування частин Збройних сил України та транспортних шляхів із материка. Також було заблоковано кораблі українських ВМС. Крім того, спецрейсом на півострів перекинули понад 200 цивільних російських громадян:

«28 лютого з військового аеродрому Чкаловський (бортовий номер Іл-76 RA 76599) до Севастополя було доставлені 170 російських громадян із числа колишніх “афганців”, боксерів, байкерів, членів військово-патріотичних клубів і бійців охоронних структур. Далі на судні “Севастополь” їх приховано переправили в Ялту та поселили у військовому санаторії міноборони РФ “Ялта”. За день до цього українські журналісти зафіксували дві військових вантажівки “Урал” із російськими військовослужбовцями (держномери 0225 НМ 90, 0217 НМ 90), які заїхали на територію санаторію та приступили до охорони об'єкта»¹⁷.

Далі російські громадяни під виглядом «місцевих мешканців» допомагали блокувати українських військових і робили необхідну картинку для ЗМІ.

¹⁵ [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19>

¹⁶ Вежливые люди: Кто это? [Електронний ресурс]: <https://meduza.io/special/polite/who>

¹⁷ Канев С. Спецтуристы // Новая газета. – 2014. – 2 июля. – №71 [Електронний ресурс]: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/64242.html>

Цікаво, що багатьох із них 26 та 31 березня було відзначено нагородами й почесними грамотами – «за Крим»¹⁸.

4 березня 2014 р. В.Путін отримав згоду верхньої палати Федеральних зборів РФ на застосування російських військ на українській території. У Києві до останнього сподівалися, що Росія блефує, а вирішення конфлікту незабаром повернеться в політичне русло. На такому сценарії наполягали й західні партнери, які недооцінили агресивні наміри Москви. Таким чином, час на збройну відсіч було згаяно, а багатотисячне українське військово-угруповання, дислоковане на півострові, – повністю деморалізоване. При цьому, як свідчить розслідування військової прокуратури України, частину військовослужбовців попередньо завербували російські спецслужби. Цей висновок підтверджує той факт, що зрадниками виявилися насамперед ті офіцери, чії підрозділи мали в першу чергу протистояти агресії (розвідники, берегова охорона, зв'язківці). За порушення присяги звільнено понад 12 тис. співробітників органів внутрішніх справ України в АР Крим, 1371 співробітник головного управління СБУ й управління спецслужби в м. Севастополь, 413 працівників органів прокуратури. За деякими оцінками, більше 10 тис. колишніх українських військово-службовців перейшли на службу в російську армію.

Користуючись розгубленістю офіційного Києва та світового співтовариства, Росія взяла курс на прискорення анексії Криму й Севастополя. Спочатку «референдум» було перенесено з попередньо визначеної дати 25 травня на 30-ге, а згодом – 16 березня. Також оперативно скоригували питання. Якщо в першому варіанті було: «Автономна Республіка Крим має державну самостійність та входить до складу України на основі договорів і угод?», то в остаточному вигляді мешканцям пропонували обирати між: «Ви за воз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?» та «Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 р. і за статус Криму як частини України?».

11 березня 2014 р. міська рада Севастополя та парламент АРК ухвалили «декларацію про державний суверенітет». За три дні Конституційний Суд України визначив так званий «референдум» неконституційним, а його «результати» не визнала абсолютна більшість країн світу. Незаконна акція відбулася з численними порушеннями, що було зафіксовано, зокрема, Радою при президенті РФ з розвитку громадянського суспільства та прав людини (утім згодом відповідний звіт назвали «неофіційним»)¹⁹.

Значна частина місцевого населення активно виступила під російськими прапорами, що стало результатом прорахунків властей України у кримській політиці попередніх років. Кримськотатарська громада та проукраїнськи налаштовані мешканці півострова бойкотували так званий «референдум». Непрямим свідченням фальсифікації його «результатів» стали показники «виборів», проведених окупаційною адміністрацією у вересні 2014 р.: оголошена явка виборців тоді становила 53,61%, натомість у березні – нібито 82,7%.

¹⁸ Канев С. Герои под грифом «Секретно»: В распоряжении «Новой газеты» оказался список награжденных за крымскую кампанию // Там же. – 16 июня. – №64 [Електронний ресурс]: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/64030.html>

¹⁹ [Електронний ресурс]: http://www.president-sovet.ru/structure/gruppa_po_migratsionnoy_politike/materialy/problemy_zhiteley_kryma.php

До 21 березня 2014 р. Росія блискавично провела всі формальні процедури щодо включення Криму й Севастополя до свого складу. Світова спільнота не тільки не визнала це, але й запровадила санкції проти юридичних (кримських і компаній інших країн, що здійснюватимуть господарську діяльність на анексованому півострові) та фізичних (політиків і їхніх спонсорів, відповідальних за анексію) осіб. Неприємним «сюрпризом» для кримських мешканців стали візові обмеження. Після включення до складу Росії півострів зіткнувся з низкою проблем: насамперед у водо- й енергопостачанні, транспортному сполученні, забезпеченні продуктами харчування. Крім того, у 2015 р. через зменшення внаслідок міжнародних санкцій доходів держбюджету РФ Москва була змушена у 3,7 раза скоротити обіцяне раніше фінансування Криму.

Після окупації та анексії на півострові відбулося суттєве згортання громадянських свобод. Передусім це стосувалося етнічних українців і кримських татар. Їх звинувачували в «екстремізмі», російські спецслужби проводили обшуки, вилучали національну символіку, книжки українською та кримськотатарською мовами, припиняли діяльність громадських організацій і засобів масової інформації, заборонили в'їзд громадським активістам (у тому числі лідерам кримськотатарського народу – Р.Чубарову та М.Джемілеву), примушували відмовитися від українського громадянства на користь російського, закривали українські школи й класи, факультети української мови у вишах тощо. Міжнародна правозахисна організація «Human Rights Watch» у своєму звіті від листопада 2014 р. особливу увагу приділила практиці викрадання людей так званою «кримською самообороною» – незаконним воєнізованим формуванням, яке допомагало російським військам захоплювати півострів, а потім виступало силовим інструментом утвердження влади С.Аксьонова²⁰. Наслідком такої політики РФ став значний переселенський рух: десятки тисяч людей були змушені залишити свої домівки й виїхати з Криму.

Офіційний Київ заявляє, що добиватиметься відновлення територіальної цілісності. А поки що державними пріоритетами проголошуються всебічна підтримка вимушених мігрантів з Криму, подача позовів до міжнародних судів проти дій Росії, формування на суміжних територіях додаткової інфраструктури органів державної влади для полегшення взаємодії з українськими громадянами, що залишаються на окупованому півострові тощо.

Організація заворушень у південних і східних областях України, сепаратизація деяких територій (березень – травень 2014 р.)

Одночасно з подіями на Кримському півострові Росія почала дестабілізацію ситуації у східних та південних областях України. Уже з 1 березня проросійські маргінальні організації проводили вуличні акції з вимогами «вступу до Митного союзу» та гострим неприйняттям зміни влади в Києві. Кількість їх учасників рідко перевищувала тисячу осіб, зазвичай вони збирали

²⁰ [Електронний ресурс]: <http://www.hrw.org/ru/node/130593>

декілька сотень. Були спроби захоплення органів державної влади, однак у цілому правоохоронним органам удавалося втримувати ситуацію під контролем. Частину провокаторів заарештували.

Постфактум можна стверджувати, що березневі акції проросійських організацій мали на меті відволікання уваги українських властей від окупації Криму. Саме після формального завершення анексії півострова Росія перейшла до реалізації «проекту “Новоросія”», у рамках котрого на початку квітня 2014 р. стартувала нова хвиля вуличних акцій і захоплень адміністративних будівель: на цей раз у них брали участь не лише місцеві проросійські агенти впливу та політичні маргінали (включаючи тих, хто організував антиукраїнські заходи на Криму), але й російські громадяни, у тому числі співробітники спецслужб. При цьому змінився характер гасел – вийшовши за рамки внутрішньополітичної дискусії вони стали антиукраїнськими або сепаратистськими.

Було проголошено створення Донецької, Луганської, Харківської «народних республік», планувалося зробити це також у Дніпропетровській, Одеській та інших областях. Усе йшло за кримським сценарієм, за одним винятком – у захопленні органів державної влади не брали участь військовослужбовці збройних сил Росії. Кінцева мета, як було заявлено Москвою, полягала у «федералізації» України, що мало б загальмувати або навіть зупинити європейську та євроатлантичну інтеграції нашої країни. Завдяки рішучим діям правоохоронців, місцевих еліт, громадських активістів російські плани з роздмухування сепаратизму провалилися на Харківщині, Дніпропетровщині, Запоріжжі, Полтавщині, Херсонщині, Миколаївщині, Одещині. У самій Одесі 2 травня 2014 р. справа дійшла до масових зіткнень із численними жертвами.

На Луганщині та Донеччині, де місцеві еліти вагалися й загравали із проросійськими силами, а правоохоронці бездіяли, було взято курс на переговорний шлях вирішення конфлікту з бойовиками. І саме у цих двох областях напруга зростала з кожним днем. Більше того, активізувався російський «експорт» сепаратизму – з середини квітня організовані бандформування вже захоплювали адміністративні будівлі в населених пунктах поза обласними центрами (Слов'янськ, Краматорськ, Красний Лиман і т.д.), тероризували місцеве населення.

У таких умовах 14 квітня 2014 р. виконувач обов'язків Президента України О.Турчинов оголосив про початок проведення антитерористичної операції. Однак наступні події показали, що система національної безпеки виявилася неготовою належним чином відповісти на терористичний виклик. Безпековий сектор хронічно, упродовж останніх двох десятиліть, недофінансовувався, були серйозні кадрові помилки, а головне – мав місце стратегічний прорахунок: Росія традиційно розглядалася як безумовний ключовий партнер, а не потенційний агресор. У результаті українським силовикам довелося відновлювати свою боєздатність уже під час активної фази АТО. Значну роль у протидії терористам відіграли добровольчі батальйони, сформовані з активістів Євромайдану й небайдужих громадян. Саме вони наочно продемонстрували Росії, що українське населення здатне до самоорганізації навіть в

умовах, коли державна правоохоронна система працює неефективно²¹. Також треба відзначити масштаб розгортання волонтерського руху щодо підтримки військових і біженців із зони конфлікту. При цьому йдеться не тільки про добровільний збір коштів та матеріальних ресурсів: ті, хто не мав грошей, намагалися щось виготовити власноруч для потреб армії; діти писали листи, надсилали військовослужбовцям малюнки тощо.

У травні 2014 р. терористи провели так звані «референдуми» щодо «державної самостійності» Луганської й Донецької «народних республік». Для їх організації використовувалася проста технологія – у великих населених пунктах облаштовувалася одна – дві дільниці для голосування, біля яких збиралися великі черги, що забезпечувало необхідну «картинку» для російських ЗМІ про «переконливу підтримку» сепаратистів серед населення. Примітно, що до «керівництва» цих утворень увійшли громадяни Росії та вихідці з Придністров'я. Наприкінці травня ватажки бандформувань, за вказівкою з Москви, підписали угоду про утворення «конфедеративного союзу народних республік Новоросії». Як показали подальші події, так звана «Новоросія» виявилася мертвонародженим проектом, вигаданим російськими політтехнологами на матеріалах імперської історії.

Офіційний Київ, розуміючи, що місцеве населення на Донбасі у своїй більшості не підтримує сепаратистів і не хоче продовження воєнних дій, демонстрував готовність перевести врегулювання конфлікту в політичну площину. Обраний Президентом України П.Порошенко 20 червня 2014 р. виступив із мирним планом, який, зокрема, передбачав:

- амністію українським громадянам, котрі не причетні до загибелі військовослужбовців і мирних жителів та не фінансували терористів;
- формування коридору на кордоні для повернення російських бойовиків до Росії;
- проведення дострокових місцевих виборів, щоб населення обрало своїх справжніх представників для діалогу з центральною владою;
- децентралізацію влади, гарантії вільного використання російської мови в регіоні, повагу до права місцевих громад на особливості історичної пам'яті, пантеон героїв, релігійні традиції, здійснення інвестицій в економічну реконструкцію Донбасу та створення нових робочих місць;
- проведення дострокових місцевих і парламентських виборів.

Для реалізації цього плану Київ в односторонньому порядку з 20 червня оголосив припинення вогню у зоні АТО. Однак, оскільки це не влаштувало Росію (не було гарантій припинення європейської інтеграції та не визнавалася анексія Криму), ватажки бандформувань відкинули всі пропозиції, і за десять днів активні бойові дії відновилися. При цьому Росія розгорнула щедрі поставки боєприпасів, озброєння та військової техніки, включно з важкою. Політика Москви призвела до трагедії міжнародного масштабу, коли 17 липня сепаратисти збили малайзійський авіалайнер із 283 пасажирами та 15 членами екіпажу на борту. Крім того, на українську територію переправлялися російські

²¹ На етапі становлення добровольчих батальйонів мали місце ексцеси суто кримінального характеру. Станом на осінь 2014 р. проблему невідконтрольності цих формувань вирішено шляхом інтеграції їх до оборонних структур держави.

бойовики: серед них були як представники радикальних націоналістичних організацій, так і просто кримінальні елементи. Також велися обстріли українських підрозділів із території Росії, а донецькі й луганські бойовики проходили вишкіл у російських військових таборах²².

Станом на середину серпня 2014 р. українським військам удалося звільнити більшу частину Донбасу, захоплену упродовж квітня – травня терористами. Це стало результатом відновлення боєздатності армії та у цілому системи національної безпеки. У державні силові структури було інтегровано колишні добровольчі формування: більшість їх стали батальйонами територіальної оборони у системі військового відомства (з осені 2014 р. – регулярні армійські частини) та підрозділами патрульної служби міліції спеціального призначення МВС.

Пряме воєнне втручання Росії й переговорний процес

Розгром сепаратистів ніс високі внутрішньополітичні ризики для режиму В.Путіна: розгнзудана пропагандистська кампанія у ЗМІ, яка обґрунтовувала для пересічного росіянина гібридну війну проти колишньої «братської» України, ударила б по позиціях Кремля. Тому Москва наважилася на відверту воєнну агресію. Наприкінці літа 2014 р. загони сепаратистів було поповнено бойовиками, насичено новим озброєнням і боеприпасами. 24 серпня розпочався спільний контрнаступ бандформувань та російських військ, які атакували українських силовиків у спину на півдні Донецької області. Крім того, вони захопили прикордонне місто Новоазовськ, виникла реальна загроза Маріуполю та небезпека «пробивання» транспортного коридору в бік Кримського півострова. Як ішлося про тогочасну ситуацію у заяві Верховної Ради України від 21 квітня 2015 р., чергова «фаза збройної агресії Російської Федерації розпочалася 27 серпня 2014 р. масовим вторгненням на територію Донецької та Луганської областей» підрозділів російських збройних сил, зокрема 9-ї окремої мотострілецької бригади, 76-ї та 98-ї дивізій повітрянодесантних військ. Задіяння регулярної армії супроводжувалося поширенням серед місцевого населення агітаційних матеріалів із закликком: «За жодних обставин не чиніть перепон пересуванню російських військ (техніка та особовий склад)»²³.

На той момент українські сили були здатні завершити визволення Донбасу від терористів, але не готові до повномасштабних бойових дій із російською армією. Відтак Україна була змушена піти на переговори з Росією та її маріонетками (у серпні російських громадян – ватажків луганських і донецьких бандформувань – відкликали до Москви, призначивши замість них місцевих мешканців). 5 вересня 2014 р. в Мінську було підписано протокол про припинення вогню: домовилися про формування 30-кілометрової зони розмежування, про контроль українсько-російського кордону місією ОБСЄ.

²² Див., напр., свідчення військовослужбовця автомобільних військ РФ: Вежливые люди: Кто это? [Електронний ресурс]: <https://meduza.io/special/polite/who>

²³ [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19>

Київ погодився де-факто надати територіям, які на кінець серпня опинилися під контролем терористичних організацій, права автономії і при цьому не припиняти їх субсидування. Відповідний статус надавався на три роки, а 7 грудня 2014 р. мали відбутися місцеві вибори, аби населення (а не російське керівництво) само обрало тих, хто його представлятиме. Верховна Рада України після гарячих дискусій ухвалила відповідний закон.

Досягнувши тактичної мети – не допустити розгрому сепаратистів – Росія зазнала стратегічної поразки: жодних обмежень на українську зовнішню політику накладати не вдалося, а грудневі місцеві вибори на сепаратизованих територіях мали показати повний провал проектів псевдореспублік, не кажучи вже про «Новоросію». До цього додалися й нові проблеми: деякі ватажки бойовиків вийшли з-під контролю московських маріонеток (звичайною справою стали сутички між учасниками різних банд та навіть перестрілки з російськими військовими); промислові підприємства зупинилися; місцеве населення стрімко зубожіло; почалися перебої з поставками продовольства. Тому Москва відійшла від мінських домовленостей, посилила свою військову присутність на сході України та ініціювала проведення власних виборів очільників «республік» і «депутатів парламентів» із заздальгідь відомими результатами.

У відповідь Київ ініціював призупинення чинності «статусного» закону. Відповідно, місцеві вибори 7 грудня не проводилися. Більше того, було припинено фінансування бюджетних установ, державних шахт, а кошти, заплановані на субсидії для місцевого населення, спрямовано іншим регіонам країни. Уздовж лінії зіткнення з'явилися польові фортифікаційні споруди – українська армія готувалася до ймовірного наступу бойовиків. Тим самим Кремль знову завів себе у глухий кут. Міжнародні санкції та падіння цін на нафту призвели до погіршення економічного становища Росії. На світовій арені вона опинилася в ізоляції. Москва не знайшла нічого кращого, ніж удатися до традиційної імперської риторики, тож залунали погрози нової «холодної війни», гонки озброєнь, промовисті нагадування про свою ядерну зброю й т.ін. Одночасно було знижено планку вимог – згідно з заявами російського керівництва їх задовольнять «абсолютні» гарантії невступу України до НАТО та визнання анексії Криму. Однак це категорично неприйнятне для нашої країни й зовнішньополітичних партнерів, навпаки – офіційний Київ повідомив про плани скасувати позаблоковий статус, ухвалений за часів В.Януковича. 23 грудня 2014 р. конституційною більшістю Верховна Рада ухвалила закон про відмову України від політики позаблоковості²⁴, за п'ять днів він набув чинності. Зазначимо, що цей документ не передбачає вступу до Організації Північноатлантичного договору, але й не виключає його.

У середині січня 2015 р. бойовики за підтримки російських військ розпочали новий наступ. Через черговий виток ескалації посилювався тиск на Росію з боку західних лідерів і, як результат, 12 лютого у столиці Білорусі очільники України, Німеччини, Франції та Росії узгодили комплекс заходів із виконання угод («Мінськ-2»).

²⁴ [Електронний ресурс]: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52994

Історичні аналогії вирішення конфлікту

Новітня історія дає багатий матеріал для роздумів над тим, якими можуть бути варіанти вирішення російсько-українського протистояння. Із початку 1990-х рр. Росія взяла участь у декількох регіональних конфліктах, які завершилися формуванням сепаратистських утворень. Ідеться по грузинський та молдовський досвід.

Нинішня ситуація в Абхазії й Південній Осетії свідчить, що економічний фактор чи добробут місцевого населення Москва до уваги не брала. Обидві невизнані «республіки» перебувають у стані перманентної деградації²⁵ та виживають лише за рахунок російських дотацій і допомоги²⁶. Більше того, нерідко вони створюють значні проблеми й для самої Росії (криміналітет, контрабанда, контрафактна продукція).

Дещо інша ситуація в Молдові. Там є два автономних утворення – Гагаузія та Придністров'я. Перша визнає верховенство молдовського законодавства, утім у випадку «зміни статусу Республіки Молдова як незалежної держави» залишає за собою право на «зовнішнє самовизначення»²⁷. Такою «зміною статусу» може бути вступ країни до НАТО або Євросоюзу. У відповідь на поглиблення євроінтеграції Молдови, зокрема після підписання угоди про асоціацію з ЄС, 2 лютого 2014 р. було проведено невизнаний офіційним Кишиневом «референдум», 98,47% учасників котрого нібито висловилися за приєднання Молдови до Митного союзу²⁸.

Так звана «Придністровська Молдавська Республіка» – невизнане квазідержавне утворення. Тут також має місце заморожений конфлікт, статус-кво в якому забезпечує російський «миротворчий» контингент. Зазначимо, що в липні – серпні 2014 р. активну роль у конфлікті на Донбасі відігравали вихідці з Придністров'я на чолі з таким собі В.Антюфєєвим, котрий із 1992 по 2012 рр. був «міністром державної безпеки ПМР», а після обрання «президентом» Є.Шевчука й звільнення з посади став фігурантом декількох кримінальних справ²⁹. Маючи значний промисловий потенціал Придністров'я залежить від збереження господарських зв'язків із Молдовою та Україною. Тим більше, що у січні 2015 р. російські ЗМІ повідомляли про відмову Москви надавати фінансову допомогу Тирасполю (йшлося про суму 100 млн дол.)³⁰.

Навряд чи Росія хоче брати на себе додатковий економічний тягар, утримуючи ще й окуповані райони Донецької та Луганської областей, тож

²⁵ Див., напр.: *Барганджия Г.* Экономическое состояние и ресурсный потенциал Республики Абхазия // Вестник Нижегородского государственного инженерно-экономического института: Серия «Экономические науки». – 2013. – №7 (26). – С.12–30.

²⁶ Наприклад, у 2013 р. з 4,7 млрд руб. доходної частини бюджету Південної Осетії 4,2 млрд руб. становила саме російська допомога (див.: [Електронний ресурс]: <http://lenta.ru/news/2014/01/10/help/>)

²⁷ [Електронний ресурс]: <http://www.e-democracy.md/files/elections/gagauzia2006/regulations-gagauzia-ru.pdf>

²⁸ Див.: [Електронний ресурс]: www.unian.net/world/880383-98-gagauzov-moldovyi-progolosovali-na-referendume-za-tamojennyiy-soyuz.html

²⁹ [Електронний ресурс]: <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20120722013737.shtml>

³⁰ *Галова С.* Россия сняла Приднестровье с довольствия // Независимая газета. – 2015. – 26 января [Електронний ресурс]: http://www.ng.ru/cis/2015-01-26/1_pridnestrovie.html

абхазько-осетинський та придністровський варіанти для неї, скоріше за все, неприйнятні. Натомість, схоже, що Москва намагається реалізувати гагаузький сценарій, намагаючись «увіпхнути» в Україну сепаратизовані території, яким офіційний Київ надасть «особливий статус». Утім офіційно російські переговірники за базову модель запропонували використати досвід урегулювання стосунків між німецькою етнічною меншиною та італійською більшістю в одному з регіонів Італії – Південному Тіролі³¹. Таким чином, Росія намагається зробити наголос суто на «внутрішніх причинах конфлікту», подаючи їх у світлі міжетнічного протистояння. Натомість позиція офіційного Києва залишається послідовною – місцева влада на Донбасі має формуватися за чинним законодавством, а з припиненням російського втручання всі питання буде вирішено самими українськими громадянами.

Щодо Криму, то, за збереження в найближчі роки нинішнього статус-кво, півострів, з огляду на його географічне положення та економічну й ресурсну залежність від материкової частини України, очікує абхазько-осетинський шлях розвитку, тобто повільний занепад і деградація.

Наслідки російської агресії

Окремо варто зупинитися на російській військовій присутності у зоні конфлікту на Донбасі. Офіційні особи Росії категорично заперечували участь своїх військовослужбовців у бойових діях на українській території. Насправді ж, починаючи з травня 2014 р. зафіксоване направлення на схід нашої країни військовослужбовців-контрактників (перед таким «відрядженням» вони начебто розривали контракт з армією або «йшли у відпустку»). Крім того, на території України діяли розвідувально-диверсійні групи російських сил спеціального призначення. У серпні 2014 р. відзначалося різке зростання військової присутності Росії на Донбасі – до десяти батальйонно-тактичних груп (це було викликане намаганням уберегти маріонеткові сепаратистські утворення від розгрому). У підготовленій Королівським інститутом об'єднаних служб спеціальної доповіді «Російські війська в Україні» фахівці цього впливового британського аналітичного центру зазначали про масштабну участь російської армії в боях з українськими підрозділами від середини серпня 2014 р. Їх чисельність оцінювалася від 3,5 тис. до 6–6,5 тис. на кінець літа, а у середині грудня минулого року, на піку прямого російського втручання, вона досягла приблизно 10 тис. осіб³².

Дії угруповань бойовиків, терористів та російських військ завдали великої шкоди Україні. У доповіді офісу комісара ООН із прав людини зазначалося, що з середини квітня 2014 по 15 лютого 2015 рр. на території двох східних

³¹ Силіна Т. Війна за мир // Дзеркало тижня. – 2015. – 7 лютого [Електронний ресурс]: <http://gazeta.dt.ua/internal/viyna-za-mir-.html>; Махун С. Тірольський план для України: блеф чи реальність // Там само. – 2015. – 13 лютого [Електронний ресурс]: <http://gazeta.dt.ua/internal/tirolskiy-plan-dlya-ukrayini-blef-chi-realnist-.html>

³² Sutyagin I. Russian Forces in Ukraine // Royal United Services Institute: Briefing Paper. – 2015. – March. – P.4 [Електронний ресурс]: https://www.rusi.org/downloads/assets/201503_BP_Russian_Forces_in_Ukraine_FINAL.pdf

областей загинуло щонайменше 5665 людей (включаючи 298 осіб, котрі перебували на борту малайзійського літака «Боїнг-777», що виконував регулярний рейс МН-17 за маршрутом Амстердам – Куала-Лумпур), 13 961 зазнали поранень різного ступеня важкості³³. Ураховуючи, що доступ до зони конфлікту обмежено, в ООН припускають, що жертв набагато більше. За даними Міністерства оборони України, станом на 1 лютого 2015 р. у зоні конфлікту загинуло 1750 військовослужбовців. Міністерство внутрішніх справ на кінець 2014 р. давало таку сумну статистику: 153 полеглих, із них 83 – міліціонери та 70 – бійці Національної гвардії; понад 100 осіб зниклі безвісти.

Через російську агресію гостро постала проблема внутрішньо переміщених осіб. Згідно з даними Агентства ООН із питань переселенців (з посиланням на Міністерство соціальної політики України), станом на лютий 2015 р. в нашій країні нараховувалося 980 тис. внутрішніх переселенців із Криму та Донбасу, крім того, ще 600 тис. осіб шукали притулку в інших державах – Росії, Білорусі, Молдові, Польщі, Угорщині, Румунії³⁴.

Конфлікт боляче вдарив по національній економіці. Виступаючи 11 грудня 2014 р. в парламенті голова уряду А.Яценюк відзначав, що 20% її сконцентровано саме в Луганській і Донецькій областях, тож через російську агресію було втрачено 20% доходів, 20% валютної виручки, 20% економічного потенціалу³⁵. За даними, оприлюдненими газетою «Бізнес», станом на середину березня 2015 р. повністю або частково зруйновано 81 об'єкт транспортної інфраструктури, 51 промисловий, 10 енергетичних, 165 об'єктів комерційної нерухомості, ушкоджено мости та шляхопроводи загальною довжиною 3 км, 1 тис. км автошляхів, а «Укрзалізниця» оцінювала втрати своєї інфраструктури в 2014 р. у суму 1 млрд грн.³⁶

Незважаючи на продовження конфлікту й погіршення економічної ситуації, держава намагається приділяти увагу відновленню звільнених від бойовиків і терористів територій. Так, у вересні 2014 р. було ухвалено рішення про створення Державного агентства з питань відбудови Донбасу. У бюджеті України на 2015 р. заплановано субвенцію двом східним областям на відновлення інфраструктури у сумі 300 млн грн.

Замороження конфлікту може призвести до виникнення криміналізованої «сірої зони», яка буде джерелом бід не тільки для України, але й для Європи та, власне, самої Росії, чие керівництво поставило геополітичні амбіції вище міжнародного права й безпеки своїх і чужих громадян. Головні питання порядку денного для нашої країни на найближчі роки – якісне посилення оборонного потенціалу та відновлення територіальної цілісності. Виконати ці завдання неможливо без радикальних політичних і соціально-економічних реформ.

³³ Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 1 December 2014 to 15 February 2015 [Електронний ресурс]: <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/9thOHCHRreportUkraine.pdf>

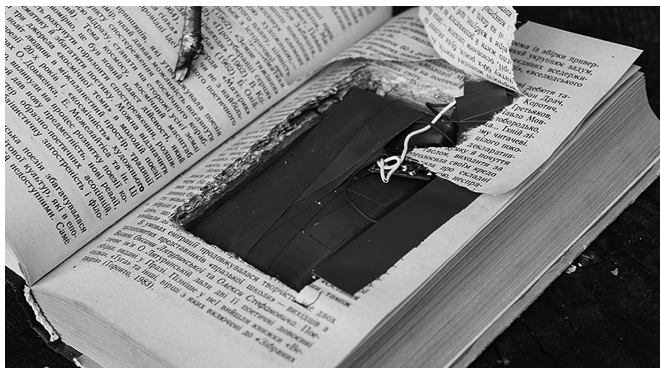
³⁴ Ukraine Internal Displacement Nears 1 Million as Fighting Escalates in Donetsk region [Електронний ресурс]: <http://www.unhcr.org/54d4a2889.html>

³⁵ [Електронний ресурс]: http://news.liga.net/ua/news/politics/4386415-yatsenyuk_nazvav_tri_prichini_ekonom_chno_krizi_v_ukra_n.htm

³⁶ Московчук Э., Дикаленко М. Боевые раны инфраструктуры // Бизнес. – 2015. – 16 марта. – №11. – С.34.

ІЗ ФОТОВИСТАВКИ «ДОНБАС: ВІЙНА ТА МИР» (кінець 2014 – початок 2015 рр.; широко експонувалася в Україні та багатьох державах Європи)

Вибухівка, замаскована у книзі. Знайдено у Слов'янському районі після звільнення його від бойовиків силами української армії влітку 2014 р. (фото: Державна служба з надзвичайних ситуацій України)

24 січня 2015 р. бойовики обстріляли житлові квартали Маріуполя з реактивних систем залпового вогню «Град». У результаті цієї варварської атаки загинули 30, поранень різного ступеня важкості зазнали понад 100 осіб. Серед загиблих і поранених були діти (фото: Є.Сосновський, мешканець міста)

Лютий 2015 р. Школярі в контрольованому законною владою Артемівську вчаться діяти при раптових обстрілах. Місто розташоване всього за декілька кілометрів від лінії вогню (фото: М.Драбок, журналіст телеканалу ICTV)

The article is devoted to problems of intensification of Russian intervention in Ukrainian internal affairs from second half of 2013th and during 2014. There are analysis of Russian economic pressure, annexation of Crimea, military intervention against Ukraine and dynamic of Ukrainian authorities policy toward actions of Russia and Russian-led separatist groups in the Eastern Ukraine.

Keywords: Russian aggression against Ukraine, annexation of Crimea, anti-terrorist operation, agreements in the Minsk, Donbas.

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94/93 : 930.1 (477)

В.П.ПЕТРОВ

НАШ ЧАС, ЯК ВІН Є

(З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини».
The Saturday Review of Literature. New York. Neue Auslese V. 1946)

***

В історико-філософському есе В.Петрова запропоноване культурницьке осягнення повоєнного часу у світлі теорії «історичних епох». Обстоюється думка про дисконтинуїтет і поліваріантність буття з соціальної, культурної й антропологічної перспектив, зокрема акцентується увага на кардинальних розривах між цивілізаційними/технологічними досягненнями та світоглядними засадами, морально-етичними настановами історичної людини в різні епохи минувшини та проєктованого майбуття.

Ключові слова: Петров, усесвітня історія, історія України, українська історіографія, теорія історичних епох, антропологія, техніка, ядерна доба.

Рецепція, чи радше відчуття історичного часу, безперечно, належить до царини індивідуалізованих вражень, хоч і корелюється з колективними настроями й масовими світовідчужаннями, котрі породжує та чи інша історична доба. Утім до переживань і саморефлексій інтелектуала повсякчас долучається не тільки його життєвий, а й фаховий досвід, який послужливо підказує, ба навіть пророкує різні, часто-густо не дуже оптимістичні сценарії та варіації майбуття. Як тут не згадати відомий біблійний вислів про знання, що лише примножують журбу. Власне, гра уяви, сперта на досвід історика-мислителя з виразними культурологічними й історико-філософськими інтенціями, вирізняє повоєнні тексти Віктора Платоновича Петрова (1894–1969 рр.), котрий прагнув по-своєму зазирнути в майбуття та, водночас, по-новому концептуалізувати минувшину. Тим паче, що відомий гуманітарій був не тільки надзвичайно талановитим дослідником і блискучим есеїстом, а й людиною з незвичайною долею й інтелектуальною біографією, котрі можуть скласти сюжетну канву як для карколомного пригодницького детективу, так і витончених філософських і культурологічних розумувань¹.

¹ Див. докл. про В.Петрова: *Новиченко Л.* Родом з двадцятих... // Вітчизна. – 1990. – №11. – С.144–159; *Білокінь С.* Довкола таємниці // *Петров В.* Діячі української культури (1920–1940 рр.): Жертви більшовицького терору. – К., 1992. – С.3–23; *Гороховський Є.* Віктор Петров – сторінки творчої спадщини // *Хроніка-2000.* – Вип.2. – К., 1992. – С.90–99; *Загоруйко Ю.* Митець незвичайної долі (Віктор Петров-Домонтович) // *Слово і час.* – 1992. – №7. – С.25–33; *Ульяновський В.І.* «В пустелі мені з'явився біс», або Про темну мантію Віктора Петрова // *Філософська і соціологічна думка.* – 1995. – №1/2. – С.178–190; *Його ж.* Віктор Петров: осягнення Сквороди // *Київська старовина.* – 2001. – №4. – С.104–108; *Толочко П.П.* Слово про В.П.Петрова – видатного українського археолога // *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: Зб. наук. пр., присвяч. 100-річчю з дня народження В.П.Петрова.* – К.; Л.,

1946 р., коли було написано есе «Наш час, як він є», минав під знаком усвідомлення недавньої історії, передусім нечуваних масштабів руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат і суцільних лихоліть, які остаточно поховали історичні візії, котрі тією чи іншою мірою були пов'язані з майже сакральною на початку ХХ ст. ідеєю Поступу. Мораль, релігійні й духовні цінності та навіть ліберальні свободи людської особистості, що вважалися міцними й непорушними надбаннями європейської цивілізації до страшного молоху Другої світової війни, було затьмарено та поглинуто сутінками тоталітарних режимів. Але світова катастрофа 1939–1945 рр. спричинилася й до нових інтелектуальних, культурних і духовних експериментів та новацій, як-от персоналізм, екзистенціалізм, культурологічна антропологія. В епіцентрі дослідницьких практик опинилася сама Людина, її реакції на розмаїтий спектр явищ, подій, урешті-решт на історичне середовище буття, в яких вона конструювала своє існування, відповідні інститути та структури, ментальність, свідомість й ієрархію цінностей тощо. Водночас світовідчужання тодішніх інтелектуалів і мислителів було сповнене, ба навіть отруєне хвилею катастрофічних чи апокаліптичних передчувань, пов'язаних із початком ядерної ери людства.

Ці повоєнні настрої та впливи В.Петров сприймав із доволі своєрідної перспективи – власної теорії «історичних епох», котра формувалася ще в міжвоєнну добу, але повною мірою визріла у середині 1940-х рр. Відтак вона неодноразова фігурувала у його публікаціях 1946–1949 рр., зокрема в полеміці з колегою та приятелем – Б.Крупницьким.

На думку В.Петрова, перехід від однієї доби до іншої відбувався шляхом «заперечення» або «негації» попередньої епохи, що Б.Крупницький навіть іронічно порівнював із геґелівською «антитезою»². Причому В.Петров уважав, що такі «заперечення» простежуються (фактично закладені ще у «старій» добі, хоч і виявляються назовні в «новій») практично в усіх сферах історичного буття, які пов'язувалися з відповідною епохою. Скажімо, він обстоював думку про «заперечення» як «нормативну функцію» чи «структурну норму», котра є засадничою для історичного процесу³. «Логічне заперечення в своїй історичній чинності – жадна ілюзія. Це конкретний факт історії, що якнайвиразніше показує нам грані тих часово-відтинкових розмежувань, що їх ми означаємо як епохи, або як етапи чи стадії епох», – підкреслював В.Петров⁴.

Натомість Б.Крупницький, опонуючи, підходив до концептуалізації епох із перспективи інтуїтивного розуміння світу історії, зокрема намагався вхопити «структурну суть» за аналогією чи схожістю, точніше запропонувати відносно правдоподібні комбінації, котрі випробовувалися на фактографічному матеріалі. На відміну від Б.Крупницького, В.Петров керувався доволі раціоналістичними міркуваннями, себто тримався думки про більш-менш об'єктивне визрівання відповідних «заперечень» як на рівні окремих явищ і процесів, так і цілих історичних епох. Б.Крупницький навіть

1997. – С.5–8; Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. – К., 1999. – С.3–16; Агеева В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006. – 432 с.; Портнов А. Віктор Петров і його критики // Його ж. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – С.143–181; Андреев В.М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого. – Дніпропетровськ, 2012. – 476 с.; Брюховецький В. Знедійснення дійсності, або via Dolorosa навспак // Петров В. Розвідки: У 3 т. / Упор., авт. передм. та прим. В.Брюховецький. – Т.1. – К., 2013. – С.6–91 та ін.

² Крупницький Б. Теорії доби і сучасність // Орлик (Берхтесгаден). – 1947. – №8. – С.7.

³ Петров В. Історіософічні етюди // Його ж. Розвідки: У 3 т. / Упор., авт. передм. та прим. В.Брюховецький. – Т.2. – К., 2013. – С.917.

⁴ Бер В. [Петров В.П.]. Проблема епохи // Орлик. – 1947. – №10. – С.5.

наголошував, що «ця проблематика “епох”, особливо коли брати її ідеологічний бік, є свого роду об’єктивізацією історичного процесу як такого»⁵. Недаремно В.Петров категорично не сприймав екзистенціалізм як культурну та духовну пропозицію повоєнної доби, позаяк обстоював тезу, що ця течія лише прокламує непевність людського буття, а відтак – спирається на негативну основу⁶.

Проте В.Петров відзначав, що його «заперечення» історичної доби є водночас і способом її «ствердження», адже «кожна доба, протиставлена іншій, кожен етап доби, протиставлений попередньому, несуть на собі завжди ознаки тотожності з попередньою добою, з попереднім етапом, бо кожне не-А, в його протиставленні А, є формулою ствердження А, негативним визначенням А»⁷. Відтак авторська ідея «ствердження» пропонувала досить широкий спектр варіацій для історичного руху, себто розгортання певної доби, що помітно нюансувало раціонально-об’єктивістські засади його концептуалізації.

Більше того, В.Петров уважав, що ідея «нашарування» епох Б.Крупницького, себто співіснування різних часових елементів на кшталт геологічних відкладень, не відображала всього розмаїття історичного буття. Імовірно, у цьому закиді простежується реакція В.Петрова на відому тезу Б.Крупницького про особливу роль імпульсів, поштовхів, «скоків» у репрезентації історичного руху, котра нагадує сучасні хвильові концепції представлення минувшини. За візією В.Петрова, таке означення Б.Крупницького спричиняло плутанину, позаяк сам термін «нашарування» продукував відмінний зміст у різних контекстах його вживання⁸.

Видається, що В.Петров прагнув представити структурні особливості історичної доби як цілісності, хоч і неоднорідної, точніше багат шарової, принаймні про це свідчить його тлумачення феноменології Е.Гуссерля в дискусії з Б.Крупницьким. Такий підхід нав’язував певні аналогії поміж теорією історичних епох В.Петрова й морфологією всесвітньої історії за версією О.Шпенглера. «Не ясно, оскільки В.Бер наближається до морфологічної структури культур Шпенглера. Для Шпенглера культури або культурні епохи – це свого роду організм, в собі заключені будови з своїм відокремленим, самостійним життям. Ці культури можна продовжувати», – зазначав Б.Крупницький⁹.

На превеликий жаль, ця напрочуд цікава та яскрава полеміка урвалася після загадкового зникнення В.Петрова з Мюнхена у квітні 1949 р. Б. Крупницький (помер 1956 р.), який присвятив своєму приятелю теплі спомини з низкою ремінісценцій, був переконаний, що його замордували радянські агенти, хоч насправді В.Петров (помер 1969 р.) пережив свого товариша ще на тринадцять років.

Згадане есе В.Петрова суттєво розширює й диференціює його погляди, позаяк уводить до авторської теорії футуристичну перспективу та прогностичні складові, пов’язані з настанням ядерної/атомної ери людства. Загалом ця публікація дозволяє з іншої перспективи подивитися на ті способи соціального й культурницького опредметнення історичного часу, котрі вживав В.Петров, послуговуючись теорією епох. Показово, що приводом до появи його тексту стала знакова праця Н.Казнса, котра спричинила чимало відгуків і рефлексій, у тому числі й українських інтелектуалів¹⁰.

⁵ Крупницький Б. Теорії доби і сучасність. – С.10.

⁶ Петров В. Екзистенціалізм і ми // Його ж. Розвідки. – Т.2. – С.883.

⁷ Бер В. [Петров В.П.]. Проблема епохи. – С.8.

⁸ Там само.

⁹ Крупницький Б. Теорії доби і сучасність. – С.10 (прим.*).

¹⁰ Ковалів П. Основна проблема сучасності // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1949. – 13 серпня. – №187. – С.2–3.

Есе В.Петрова розпочинається з насичених, емоційних, катастрофічних воєнних відчущань, які персоналізуються в низці морально-етичних запитів, сконцентрованих навколо історичних, психологічних і культурологічних витоків людського Страху. Це дозволяє авторові успішно мігрувати на поле інтелектуальних уявлень, культурологічних інтроспекцій, біологічних та соціальних аналогій, мистецьких прикладів, психоаналітичних рефлексій і навіть фізичної картини світу, властивій тій чи іншій добі. Саме на цьому підґрунті постає його думка про переривчатість історії, котру В.Петров прагне осягнути в межах своєрідної тріади – епохальні, міжепохальні та позаепохальні категорії. Відтак постає своєрідне операційне поле «розривів» між надзвичайними технічними досягненнями сучасної людини та її архаїчними морально-етичними засадами, що відповідають рівню доби палеоліту, себто постулюється конфлікт між «революційною технікою» й «еволюційною антропологією».

Зауважимо, що В.Петров обстоює думку не про періодизацію, а про «градацію епох». Із такої перспективи релігійна творчість середньовіччя вища, аніж відповідні потуги Нового часу, а праця середньовічного ремісника – більш витончена порівняно з роботою індустріального трудівника. Ба більше, В.Петров вважає, що в межах однієї доби є різні варіації чи сценарії розгортання минувшини. Приміром, автор розглядає як самобутні альтернативи на ниві творення світової релігії, крім християнства, ідею пантеону богів у Давньому Римі або культ Великої Матері, поширений на теренах Давнього Сходу. Отже він наголошує на повсякчасній релятивності масштабування/маркування минувшини на засадах вищості чи нижчості будь-якої історичної доби.

Доволі цікавими, а у світлі воєнно-політичних подій 2014–2015 рр. і злободенними, видаються спостереження В.Петрова як сучасника й очевидця світових воєн. Насамперед його думка про те, що обидві катастрофи ХХ ст. породила неспроможність «регіональних держав» вирішити світові проблеми, а саме «ірреальність, хибність регіональної позиції при досягненні світових цілей».

Урешті у представленні В.Петрова історія постає як багатошарова, динамічна палітра образів-хронотопів, котрі мають, щонайменше, кілька можливих сценаріїв перетворення буття в нову добу з потенційно відмінними обрисами, що на «шкалі градацій» посідає чи посяде своє унікальне місце з притаманним лише йому хитким співвідношенням епохальних, міжепохальних та позаепохальних складових.

Насамкінець відзначимо, що Б.Крупницький – приятель і колега В.Петрова – був одним із небагатьох сучасників, які наблизилися до розуміння феномена цієї особистості й інтелектуала. Як згадував Б.Крупницький (курсив наш – О.Я.):

«В.Петров був великий майстер будувати системи. Але метода заперечення, безперечно, сиділа в самому нутрі його ества, мов якийсь чортик. Той чортик хотів гратися, хотів будувати системи в наукових творах і есеях, творити життя в романах і т. д., але в якийсь суверенний спосіб, без чийхось заперечень (нелюбов до критики!). Високий сміливий дух і заразом дитяча до певної міри вдача!.. В.П. ховав у собі щось, ховав пильно й нікому не хотів зрадити своєї таємниці. Він навіть соромився того прихованого “я”, щоби не побачили в ньому чогось сентиментального, смішного, людського, людяного. В.П. все робив, щоби його не брали “всерйоз”! Щось навіть хамелеонівське було в цьому бажанні недопустити публіку до свого інтимного “я”. Він умів дуже добре і точно аналізувати людей, але рівночасно сам хотів залишитися нерозгаданим, самим для себе»¹¹.

¹¹ Крупницький Б. Мої спогади про В.Петрова // Україна (Париж). – 1953. – №9. – С.736–737.

***

Есе В.Петрова (Бера) відтворюється за публікацією 1946 р.¹² Правопис збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Авторське виділення деяких слів розбивкою та заголовними літерами подається за першою публікацією. До тексту В.Петрова долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

***

Стаття Нормана Казнса¹³ – талановита, гірка і песимістична стаття. Гамлетівська стаття, породжена свідомістю тривоги, що охопило людство в післявоєнний час: «Бути, чи не бути?».

Світ досить змінився з тих пір, як Мелянхольмський Принц, сповнений при-
смеречних вагань, вперше з підмостків лондонського «Глобусу»¹⁴ виголосив це питання. У тиші театральної залі прозвучали хисткі і несталі слова «Бути, чи не бути?»... І з тих пір отруйний сенс гамлетівського питання незмінно вабив покоління за поколінням своїм терпким, полинним смаком.

Це питання Гамлета могло ставати виявом індивідуальних почуттів. Воно могло бути ознакою двоїстости отруєного сумнівами й інколи непевного в собі духа. Могло прозвучати філософською рефлексією чистого розуму, схильного теоретизувати. Та лише за наших часів воно втратило суб'єктивний відтінок і набуло об'єктивного сенсу. Бо нині, в дні зматеріялізованого божевілля, науково обчислених візій, привидів, породжених логікою касарень¹⁵, механічно повторюваного шалу, що став анкетним обов'язком, уже не окрема людина звертається до себе, а людство – ціле людство в усій своїй сукупності! – питає само себе: Бути, чи не бути?.. Жити, чи самознищитись?.. Існувати далі, чи, нарешті, переступити останні межі часу й поринути назавжди, разом з планетою, в чорну безодню, одвічного ніщо?..

¹² Бер В. [Петров В.]. Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини». The Saturday Review of Literature. New York. Neue Auslese V. 1946) // Рідне слово (Мюнхен). – 1946. – №8. – С.28–40; Перевид.: Те саме [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/363-viktor-ber-petrov-nash-chas-yak-vin-ye-z-pryvodu-statti-normana-kaznsa-nesuchasnist-suchasnoi-liudyny-the-saturday-review-or-literature-new-york-kouo-auslese-v-1946>; Те саме // Петров В. Розвідки. – Т.2. – С.810–828.

¹³ Норман Казнс (Norman Cousins, 1912–1990 pp.) – американський політичний журналіст, редактор і громадський діяч ліберального спрямування, активний прибічник ядерного роззброєння, один із фундаторів Дартмутської конференції (жовтень – листопад 1960 р.) як майданчика для контактів американських і радянських інтелектуалів, автор праці «The Modern Man is Obsolete» (1945 р.), в якій яскраво та своєрідно представлено культурологічні переживання й психологічні відчуття людини післявоєнного часу, котра раптово усвідомлює настання початку атомної ери та її руйнівні, катастрофічні соціокультурні реалії. Окрім того, Н.Казнс – автор низки науково-популярних книжок, написаних на основі систематичних саморефлексій (страждав на тяжку серцеву недугу та гостру невиліковну форму артриту) про психологічні й відновлювальні методики для важкохворих пацієнтів.

¹⁴ Театр «Глобус» (англ. «Globe Theatre») в лондонському кварталі Бенксайд. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. на його сцені ставилися практично всі п'єси В.Шекспіра, написані після 1599 р.

¹⁵ Казарм.

Ні, питання «Бути, чи не бути?» ні для кого з нас не є сьогодні жадною філософією. Жадною позою або маскою. Це не є істерія Принца. Не чорний оксамит театрального плаща. Не бутафорія жалоби. Не одчай і сумнів актора, вже заздалегідь оплачений ціною квитка, купленого в касі. З абстракції воно стало щоденною приналежністю нашої катастрофічної дійсності. З розумування воно стало переживанням. Воно стало смертельним вирокком, який з дня в день протягом місяців, років, десятиліть тяжить над кожним з нас.

Змінювався час. Змінювались уряди й закони. Змінювались тексти, формат і кольор об'яв, розліплюваних на стовпах і стінах. Вирок лишався незмінним.

Гули сирени. Виття зголоднілого звіря будило місто. Звір прагнув жертв. Пробуджені люди зривались з ліжок. Жінки з малими дітьми тиснулися біля вузьких входів в сутерени¹⁶. В німій чорноті ночі стрекотіли поодинокі машини. Десь на околицях міста вже тяжко й глухо гупали важкі зенітки. Штурм бомбових вибухів проносився над містом, зриваючи з будинків дахи, трошачи стирали на порох каміння, згинаючи крицю, розчавлюючи людей. Згасало світло, гойдалися мури, вигиналася й тріскалася стеля. Ти тулився до цеглин стіни сутеренових проходів в марній сподіванці на порятунок. Кожна мить була останньою. Мільйонове місто оберталось ешафотом для мас. Кожен знав. Вирок смерті був виголошений також і для нього... І знов гули сирени, і людина виходила на поверхню. Заграва пожеж забарвлювала небо. Тинк¹⁷ і скло тріщали під ногами на камнях пішоходів¹⁸. Золотом іскор сяяли, палаючи, горішні поверхи будинків. Вриваючись крізь вибиті шибки, нічний вітер гойдав папір подертого на шматки затемнення.

Голод більше не був нічиєю вигадкою. Але як наважитися згадати про ту матір, що їла з горщика юшку, зварену з м'яса власної дитини, або ж як хотіти від людини, що з непохололого тіла свого друга вирвала печінку, щоб ця людина розповіла про смак сирого м'яса?

Пригадай. Вас у вашому малому степовому місті взяли як закладників. Зшколи, де ви провели ніч, під ранок вас вигнали на двір і вишикували вздовж дерев'яного паркана. Була рання година присмеречного світанку. Синяві сутінки коливались між будівлями, сараєм, заготованим на зиму дровами й невеличким будинком з квартирою завшколи. Холодний вітерець тягнув зі Сходу. Ви були виснажені і завшивілі. Ви тремтіли від холоду, позіхали й чухалися. З-за останніх хаток, розкиданих тут на околиці міста, від невеличкого гайка й яра попід цим гаєм до вас доносились глухі поодинокі постріли й черги з автоматів. Хрипкий голос людини в уніформі, що проходила вздовж вишикуваного шереха, викликав кожного третього з вас і наказував: «Розстріляли!». Це могло бути сказане тобі, або твоєму сусідові, що стояв поруч тебе. Людина в уніформі була Долею, Богом, втіленням Дійсності, якою вона є нині. Ти заздрих нестерпно, до болю нестерпно заздрих кожному, що лишився живим, і одночасно лиха злобна лють прокидалася в тобі. З кожним кроком, який наближав до тебе людину в уніформі, вона росла в тобі, але в цю мить ти ненавидів не людину в уніформі, а тих, що стояли в шерезі – врятованих. Невимовлене твоє бажання:

¹⁶ Пол. «suterena» – «підвал».

¹⁷ Штукатурка.

¹⁸ Так у публікації 1946 р.

«Хай не мене!» означало, що ти мовчки просив, чи, може, може, ти, саме ти і ніхто інший, коли всі мовчали, пригнічені одчаєм, ти крикнув: «Розстріляйте ось того, що стоїть поруч мене!». Май мужність признатись: так було.

Мораль втратила свої мірила. Жити значило вбивати. Знищення стало суцільним. Воно обіцяє стати остаточним.

Градація знищень ішла в такій послідовності: кляси, народи, світ. Змінювалась аргументація засад і з нею доктрини: соціологія, етнологія, космологія; знищення лишалось незмінним.

Я пишу ці рядки в сонячний ясний травневий день. Білі хмарки блукають на синяві повоєнного неба. Літаки бороздять блакить і гул моторів заповнює простір. Тінь од літака, як тінь од хмари, прослизає по сріблясто-зеленавому збіжжі піль. Гудіння наближається; важка машина зриваючись з височини, проноситься над дахами будинків; громіздкою масою звисає рев гураґана; хаос згуків розчавлює почуття, рве свідомість, розламає череп, зриває з мозку покрови. І коли знов повстає тиша, організм здригається од її поштовхів, перенапружені нерви чекають нового вибуху. У людини більше немає довір'я до тиші. Страх отруїв людство. Страхом жило людство перед війною. Страх зберігся з кінцем війни. За інерцією? Можливо! З недовіри? Не виключено й це. Із здивованого жаху перед деструктивними силами людської техніки? Найімовірніше це.

Свою статтю про нашу сучасність Норман Казнс почав із згадки про страх, що нині всевладно панує над людством. І те, що ближчих асоціацій він шукає в посиланні на первісний страх пралюдини, має свій сенс, хоч до повної міри й довільний. «Почуття страху, – пише Норман Казнс, – захитало радість, яку принесла світові остаточна перемога в війні: почуття примітивного страху перед незнаним, страху перед силами, що їх людство не може ні приборкати, ні збагнути. Цей страх не новий, але він з підсвідомого тепер протиснувся в свідомість і сповнив мислення атавістичними уявленнями жаху».

Давній страх був притлумлений століттями, він був переборений людством. Він втратив той масовий і епідемічний характер, який він мав ще за середньовіччя, але пробуджений катастрофами повторюваних воєн, політичних потрясень, економічних криз, соціальних зрушень, він знов прокинувся всередині людини. Могутній, всевладний, непереборний – він підкорив собі людство.

Можна було б сперечатися в деталях з Норманом Казнсом. Можна було б не згодитись з ним, що «страх перед незнаним» є сталою ознакою примітивної психіки первісних народів. Можна було б не прийняти також і теорії про атавістичні фобії, що протискаються з підсвідомого в свідомість модерної людини. Усе це можна було б одкинути й заперечити. Істотно не це; істотно важливе інше: теза про страх, що її висунув Норман Казнс.

Визнаймо: сьогодні людство неспроможне скинути владу страху. Війна скінчилася, але ніхто не повірив в мир. Тривога не зникла з кінцем війни; страх лишився. Почуття несталої продовжує жити в нас і досі.

Людство вступило в еру страху.

«З таким сприйняттям, – пише далі Н.Казнс, – вступає людство в епоху атомової енергії, до якої воно так погано підготоване, що нездібне ні скористатись з благ, які вона може принести йому, ані протидіяти небезпеці, що вже виявилася».

Слово знайдено і провідну проблему нашого часу поставлено. Мова йде про н о в у е п о х у, з додатковим уточненням: про нову епоху атомової енергії.

Ми стоїмо на порозі епохи атомової енергії.

Ми не сумніваємося, що вираз «ми живемо в епоху атомової енергії» незабаром, і при тому дуже швидко, стане дрібним банкнотом, підклеєним і зм'ятим папірцем, розмінною монетою для розплати з кондуктором в трамваї, як це сталося, приміром, з аналогічними виразами: доба парової і доба електричної енергії. Однак між цими виразами є істотна різниця. Винахід парової машини й технічне застосування електричної енергії були приналежністю кінцевих етапів епохи, що прийшла на зміну Середньовіччю й яку ми означаємо, як епоху Нового часу. Тим часом відкриття атомової енергії припадає на початкові етапи епохи, що лише починають формуватися.

Безперечно, означення цієї новітньої, на наших очах народжуваної доби, як доби атомової енергії, дуже спокусливе, бо воно конкретне. Воно наявне, але разом з тим неточне. Насамперед воно неточне тому, що воно часткове; разом з тим воно неточне також і тому, що відкриття нового джерела енергії не сталося раптом, ні само собою. Відкриття народилося з засад епохи, в сукупному процесі становлення цілого, як одна з ланок у взаємозв'язку з добою, а не перед нею, чи поза нею. Лябораторні досліді Резерфорда¹⁹, Отто Гана²⁰, Капиці²¹ йшли в пляні загального розкриття епохи; вони розгорталися рівнобіжно з поглибленням особності епохи, як одна з тенденцій віку. Однак в свою чергу практична реалізація відкриття і саме застосування принципу розкладу атому до винаходу атомової бомби, прискорило розв'язання багатьох проблем. Воно заломило військовий спротив такого мілітаристичного народу, як японці, прискорило термін закінчення другої світової війни, призвело до ревізії дотеперішніх засад стратегії й тактики війни, захитало панівну досі доктрину рівноваги сил, стимулювало практичні заходи до підготовки третьої війни, конкретизувало ідею неподільності світу, надало реальної ваги спробам створити світовий уряд, ще раз наявно ствердило прямий і безпосередній зв'язок науки, політики, техніки й економіки. Те, що всі вони – наука, техніка, економіка – становлять неподільну цілість і політика веде перед.

На етапі перед відкриттям атомової енергії, за «передатомової доби», як висловлюється Н.Казнс, ідея світового уряду була лише ідеальною авспіцією²², програмовою абстрактною схемою, що її в різних варіантах проклямували ліберали, соціялісти й комуністи («Ліга націй», «II Інтернаціонал», «III комуністичний Інтернаціонал»). Відкриття атомової енергії зробило з цієї ідеальної тези емпіричну необхідність.

Зрештою ми маємо змогу визначити деякі з тих провідних рис, що характеризують нашу епоху в її протилежності попередній: успіхи ядрової (атомової) фізики; технічні відкриття й винаходи планетарного й космічного масштабу

¹⁹ Ернест Резерфорд (1871–1937 рр.) – англійський фізик, лауреат Нобелівської премії 1908 р., один із фундаторів теорії радіоактивного розпаду.

²⁰ Отто Ган (1879–1968 рр.) – німецький радіохімік, лауреат Нобелівської премії 1944 р.

²¹ Петро Леонідович Капиця (1894–1984 рр.) – радянський фізик, лауреат Нобелівської премії 1978 р. У 1921–1934 рр. працював у Кембриджському університеті, зокрема впродовж 1921–1930 рр. – у лабораторії Е.Резерфорда (Великобританія).

²² Від лат. «auspicium» – у давніх римлян ворожіння на основі спостережень за польотом і криком птахів, поведінкою тварин, за небесними явищами; тут – ідеальний план майбуття.

(авіація на новішому етапі її розвитку, ракетні знаряддя, атомові бомба, радар); світові війни, що з імперіалістичних воєн к.[інця] 19, поч.[атку] 20 ст. за поділ світу перетворилися в війни за неподільність світу; соціальної революції; перемога соціалізму над приватнокапіталістичними формами ліберального суспільства; запровадження планового господарства; прихід робітництва до влади; ідея централізації уже не окремих національних держав, а цілого світу; боротьба за світову імперію; перші експериментальні спроби створення єдиного світового (планетарного) уряду, світової держави, світової ідеології.

В даному зв'язку нас, однак, не цікавить ні технічний, ні навіть політичний бік відкриття атомової енергії, а його історіософічний сенс і історіософічна функція. Норман Казнсмає рацію: в добу атомової енергії ми входимо цілком невідготованими.

Свого часу здобутки фізики, раціоналізм, суспільні перевороти, відкриття парової енергії й технічний винахід парової машини спричинилися до істотних зрушень в історичній свідомості людства. Кантова критика чистого розуму²³, французька революція 1789 року, парова енергія й парова машина – Кант, Гольбах²⁴, Робесп'єр, Райт²⁵ і Стефенсон²⁶ – все це імена й явища тотального порядку.

За Середньовіччя історія була історією гріхопадіння й викупу Богом людини; на етапі абсолютної монархії історія стала історією королів. Життєпис короля, дата його народження й смерті визначали окремі відтинки, що на них розчленовувано хід історії. Виклад історичних подій був підпорядкований династичному принципі. Війни, які вели королі, і їх законовладство становили основний зміст історії.

Революція 1789 р. з її гаслами «свободи, рівності й братерства», скерована проти старого режиму з його станом нерівності, ідея розумової критики як філософський й одночасно суспільний принцип, розквіт математики, механістичний раціоналізм, винахід парової машини змінили зміст історії. Клясичний образ світу, витворений фізикою, з її трьома основними поняттями безперервності, причиновості й маси (матерії), був перенесений з природи на історію. Усе, що трапилося в історії, розглядалося як ряд безперервно й стало між собою пов'язаних, кавзально (причиново) зумовлених, «детермінованих» становищ, що їх чинність здійснюється за законами сил. Фізикальне уявлення соціального, доктрина соціальної фізики з її зрівняльницькою рівнозначністю числа і, відповідно до цього, демократизм, заснований на ідеї рівності, лягли в основу модерних історіософічних студій.

Суверенності королів була протиставлена суверенність народу. Історію почали викладати не як історію держави й особи державця, в цілковитій їх ототожненості, а як безособову історію народу й народоправства. Біографія державця втратила свою вагу, як і ім'я окремої особи, або генеалогічний принцип династичного престолонаслідування. Історію трактовано як історію простору, з одного боку, й історію людності, що його заселює, з другого.

²³ Див.: Кант І. Критика чистого розуму / Пер. та прим. І.Бурковського. – К., 2000. – 504 с.

²⁴ Поль Анрі Гольбах (1723–1789 рр.) – французький філософ, один із засновників школи французького матеріалізму й атеїзму.

²⁵ Брати Вілбер (1867–1912 рр.) та Орвілл (1871–1948 рр.) Райт – американські авіаконструктори, піонери авіації.

²⁶ Джордж Стефенсон (1781–1848 рр.) – англійський винахідник, фундатор парового залізничного транспорту.

Історики досліджували клімат, ландшафт, кількість опадів, боротьбу степу й ліса, правітчину як вихідну точку, звідкіля почався рух народу, хід розселення й шляхи колонізаційної міграції, вірування в відьом, колядки й шептання, вимову. Досліджували форму черепа й довжину кінцівок, кольор волосся, розпис скринь, федеративний принцип і народоправство, гайдамаччину, копні суди, торгівлю з Візантією, експорт збіжжя в Голяндію, рудні, козацьке землеволодіння, історію буряківництва й цукрової промисловості, правосвідомість, цифри фабричної промисловості вермішелі й маргарину, поширення шкіл і письменности, аграрні рухи, спалені маєтки й зруйновані гуральні.

Середньовіччя говорило про «золотий вік» на початках історії; Новий час – про золотий вік наприкінці історії. Так над усім тріумфувала оптимістична віра в *happу end* (щасливе закінчення), в поступ, рух, час і розвиток.

Наша доба, супроти цього, центр ваги з дослідження зв'язків і часу перенесла на розриви. Досі історики ігнорували функцію катастрофи. Вони шукали часової безперервности, замість зважити, що історія є не лише безперервна, але й перервна.

Історія, якщо її розглядати з погляду перервности, виглядає зовсім інакше, ніж коли її вивчати в аспекті безперервности. Еволюції протиставлена революція, розвиткові – вибух, поступові – регрес, кавзальності – ідея оберненої причини, послідовності – катастрофа.

Досі люди вірили в непохитну сталість минулого, в остаточну завершеність здійсненого, в причинову зумовленість майбутнього минулим. Ми були певні, що сьогодні є послідовним висновком з учора. Ми ніколи не вагались щодо цього. Ми розглядали сучасність лише в її детермінованості, як продукт попереднього. І ніколи навпаки. Ми шукали діяння виключно спадкових чинників.

З нашого особистого досвіду ми переконалися, що не завжди минуле керує майбутнім. Не завжди сьогодні визначає завтра. Сьогодні може бути висновком не з того, що сталося вчора, а з того, що здійсниться лише завтра. Замість бути підсумком подій, які вже сталися, сьогодні виконує завдання, що їх поставить і розв'яже завтрашній день. Ми знаємо це точно. Чи мушу вказувати на приклади?

Клясичний образ світу, витворений фізикою, з її принципами причиновости, безперервности й маси (матерії), спирався на визнання часу й простору. Ідея руху була основною ідеєю цього фізикального уявлення світу, перенесеного одночасно й на історію. Але модерна фізика відмовилася од цих ідей. «Квантова теорія» Макса Планка говорить про діяння не в часі й просторі, а поза часом і простором²⁷. Чи ж не буде послідовним з боку істориків перенести нині на історію образ світу, витворений не«клясичною»²⁸, а модерною фізикою?²⁹

²⁷ Див. докл.: *Бер В. [Петров В.]*. Сучасний образ світу. Криза клясичної фізики // Арка (Мюнхен). – 1947. – №1. – С.2–7.

²⁸ Так у публікації 1946 р.

²⁹ Впливи, точніше спроби «переносу» теорії М.Планка до соціогуманітаристики споглядаємо в текстах Б.Крупницького. Приміром у його заувазі про теоретичні засади представлення історії:

«Наша теорія була б теорією переривних хвиль, зигзагів, скоків або “духових” квантів Планка, при чім і основа цих рухів не є ні пряма лінія, ні коло, ні спіраль, а теж щось, що працює чи може працювати в різних сферах, то опускаючись додолу, то піднімаючись догори. Що є кінцевим результатом цих рухів, цього розвитку, ми не знаємо. Оптимістичної віри в постійний поступ не маємо. І думаємо, що такий релятивізм відповідає і правдивій християнській ідеології. Християнство не знає прогресу, а знає наприкінці розвитку страшний суд»

(див.: *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст.: На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С.147).

Досі історики говорили про поступ і розглядали розвиток як єдину висхідну лінію завжди тожнього собі прогресу. Тепер годилося б не говорити ні про розвиток, ні про поступ, і розглядати історію не як безперервний потік бування, а як чергування перервностей, отже, відповідно до того, як зміну епох, що в своїй особності заступають одна одну.

Однак визнання вищости кожної наступної епохи супроти попередньої було б наслідком компромісу. Щоб бути послідовним, треба одкинути ідею «золотого віку» не лише на початках, але й наприкінці історії. Хронологічна наступність епохи ще не гарантує її вищости супроти попередньої. Ми не віримо ні в хронологію, ні в час: кожна наступна епоха в історії етносу може бути вищою, але може бути й нижчою.

Чи не значить все це, що поширення ідей модерної фізики також і на історію повинно було б спричинитися до відповідних змін в нашій історичній свідомості? Безперечно, що так, і запровадження поняття епохи є першим кроком до того.

Ми робимо перші спроби, щоб усунути ідею часу з історії. Поняття епохи є однією з перших сходинок, на яку ми ступаємо щоб, припустивши перервність, знати не лише ідею безперервного прогресу, але й розвитку. Не лише розвитку, але й руху. Руху і тим самим, кінець-кінцем, часу.

Епохи здійснюються в часі. Їх зміна передбачає рух часу. Однак коли ми намагаємося пізнати епохи і в межах епох – погляди й категорії, властиві саме даній епосі, взятій в її особності, то це значить, що ми шукаємо в історії не лише ознак епохи, але й позаепохального.

Од епохальних категорій ми йдемо до розкриття позаепохальних і між-епохальних категорій, і від цих останніх – до позачасових. Це відкриває перед нами сподіванку пізнати в історії не лише рух, але й сталість, не лише часове, але й надчасове, не лише мінливе й змінне, але й те, що не підлягає в історії змінам часу й руху: незмінне!..

Наша доба здійсмає з порядку денного ідею поступу як ідею універсального росту. Ми не віримо в творчу самодостатність часу, в те, щоб кількісне, хронологічне нагромадження часу само собою й з себе породило нову якість. Ні дві тисячі років, ні десять тисяч років, прожитих людством, не зробили [його] ні кращим, ні розумнішим. Час сам по собі нічого не поліпшує. Час не є однозначний сам собі. В часовій історії є моменти творчого піднесення, але є й перебої. Мертві точки.

Посилання на час і на творчу самодостатність часу було висновком доби, що спиралася на засаду: *Laissez faire, Laissez passer*³⁰. «Що ера *Laissez faire* минула, це твердження стало сьогодні трюїзмом. Еру *Laissez faire* заступила ера пляновості», – твердить Гаралд Ласкі³¹. Там, де історики бачили досі лише хронологічну послідовність часу, ми бачимо структурну суцільність епохи: плян, єдність, взаємозаступлювану оберненість категорій, політичних, ідеологічних, економічних, соціальних.

³⁰ «Хай буде, що буде» (фр.). Гасло фізіократів, пізніше фритредерів, які обстоювали принципи невтручання держави в економічні справи. Цей девіз набув значної популярності впродовж першої половини XIX ст., передусім поміж прихильників вільної торгівлі.

³¹ Гарольд Джозеф Ласкі (1893–1950 рр.) – англійський політолог, професор Лондонської школи економіки, один із теоретиків «демократичного соціалізму», впливовий повоєнний діяч Лейбористської партії Великобританії.

Можливо, що особиста трагедія кожного з нас, трагедія нашої особистої долі, вся наша національна трагедія, трагічність долі всього теперішнього людства полягає в тому, що ми, як і наша нація, і все людство в цілому, продовжуємо жити уявленнями й поглядами попередньої епохи, тоді як дійсність не має вже нічого спільного з цими поглядами і уявленнями. Ми плекали й плекаємо в собі свідомість історії, коли історії немає. Події перестали бути наслідком історії. Її доводиться починати спочатку, з себе. Усе: минуле й майбутнє, народ, своє покликання.

Ми знаємо технічний сенс відкриття атомової бомби. Про це ми чули з доповідей і читали в газетах. Ми знаємо про ту роллю, яку відіграла атомової бомба в війні з Японією. Ми бачили куряву, що важкою хмарою пливла над Гірошімою. Ми бачили Гувера³² на руїнах Варшави й Черчіля, що проходив в дні Потсдамської конференції по знищених вулицях Берліна. Ми жили в містах, що вже не були ними. Емальована табличка з назвою вулиці лежала на купі каміння, умовно означаючи те, що було на сьогодні нічим.

«Перед несприйнятним охоплює людину страх, – констатує Норман Казнс. – Коли курява, що залягла над Гірошімою, ще не встигла осісти, перед нами повстали питання, на які ми не знаходили жадної відповіді. Найважливіше з цих питань торкається істоти людини. Чи відповідає війна істоті людини? Якщо це так, то скільки часу знадобиться людству, щоб використати вже знайдені засоби для свого остаточного знищення й повної ліквідації?».

Однак питання, чи відповідає війна істоті людини, є неістотне питання. Чарлі Чаплін готує фільм, темою якого є страх: людина зі страху, що родина загине з голоду, стає вбивцею³³. Яскравий приклад, що страх став основною темою для сучасного людства. Однак страх перед голодом або перед війною не мусить звести нас на манівці. Головне питання: про істоту людини, а не про те чи буде, чи не буде війна.

Норман Казнс посилається на мурашок. Він наводить довідку з ентомології. Розв'язання антропологічної проблеми він пробує знайти в довідці про спостереження ентомології над мурашками. «Це є дивовижне явище природи, – зазначає Казнс, – що лише два роди живих істот практикують мистецтво війни і це саме мурашки й люди, іронією долі саме ті істоти, що витворили розвинені організації суспільного життя. Це не значить, що тільки мурашки й люди вбивають собі подібних. Багато тварин вбивають одні одних, але тільки люди й мурашки застосовують науку до організованого знищення, вводять великі маси в жорстокі бої одні проти одних і спираються на стратегію й тактику, щоб поліпшити захитану ситуацію або скористатися з слабкого боку стратегії й тактики противника».

Питання про границі тваринного в людському є одним з основних, що стоять перед наукою нашого часу. І, певне, наша доба розв'яже його інакше,

³² Герберт Кларк Гувер (1874–1964 рр.) – 31-й президент США (1929–1933 рр.). У 1946 р. за дорученням американського президента Г. Трумена об'їхав 25 країн Європи та Азії для вивчення продовольчої проблеми в повоєнному світі.

³³ Ідеться про фільм Ч. Чапліна «Мсьє Верду» (США, 1947 р.), відомий ще як «комедія вбивств» із мотивами гострої політичної сатири, де головний герой (серійний убивця Анрі Верду) перед страгою декламує сумнозвісний вислів: «Убивство кількох людей робить вас злочинцем, убивство мільйонів – героєм».

ніж це робив Декарт в 17 ст. і Дарвін в 19 ст. Але в даному контексті не воно є вирішальним. Не можна тікати в біологію, коли перед нами стоїть, як невідкладна, проблема не біологічна, а історіософiчна: проблема iстоти людської, і саме з погляду тези, висуненої Норманом Казнсом, про немодерність модерної людини.

Обминаймо ідеї, здібні нас дезорієнтувати. Справа й найменше не йде про те, щоб говорити парадокси. І тому, коли Норман Казнс зауважує: «Людина нашої сучасності застаріла; вона сама зробила себе анахронізмом, який кожної хвилини стає все виразніший», то цим він нічого не хоче сказати іншого, як лише те, що «людина спричинилася до зміни в усіх речах, тільки не в самій собі».

Ось думка, висловлена Норманом Казнсом. Чи не є вона однією з провідних ідей нашого часу? Адже вона відбиває свідомість кожного з нас, бо кожен з нас говорив собі багато разів те саме.

«Людина випередила століття, щоб відкрити світ, в якому можна було б жити, але вона не знає нічого, або ж знає дуже мало про ту роллю, яку вона має грати в ньому». Мова йде про випереджені століття. Про віки, що через них переступила людина. Технічний світ, витворений людиною, випередив раціональне осмислення людиною як цього світу, так і себе. Людина опинилася в залежності од машини. З засобу мислення стала самоціллю, з об'єкта – суб'єктом, із знаряддя – владарем.

Людство поставило перед собою завдання технічної перебудови світу, але воно й найменше не подумало при цьому про себе. Задля розвитку техніки воно зігнорувало розвиток себе. Практичний досвід показав, що примітивна людина дуже легко й швидко опановує техніку. Щоб примітивній людині стати технічною людиною, для цього не треба багато зусиль. Шоферські курси прийшли на зміну університетам. І Зепп Дітріх, генерал, що командував німецьким наступом в Арденах в грудні 1944 р., за своєю основною професією був розвозником молока. Фахівця заступив працівник, позбавлений фахової кваліфікації³⁴. Індустріяльний робітник, який виконує лише одну функцію: закручує гвинт або насаджує колесо на вісь, означає явну деградацію супроти ремісника, яким він був за Середньовіччя.

«Людина дозволяла повстати довкола себе безодням, що зводять її на межі: безодня між революційною технікою й еволюційною антропологією, між винаходами космічного масштабу й людською розумністю, між інтелектом і сумлінням. В боротьбі між науками про природу та мораллю, яку століття тому передбачив Генрі Томас Бокль³⁵, змагання майже вже виграли науки про природу», – твердить Норман Казнс.

Математика, механіка, біологія не знають моралі. Мораль знято з порядку денного. Розгортаючи технічні винаходи, людина не цікавилася морально-етичною стороною відкриттів і винаходів. Ні парову енергію, ні електричну, ні атомову не відкрито в ім'я моралі й морального удосконалення людини.

³⁴ *Веріо Б. [Петров В.]*. Маси, техніка й лібералізм (З приводу книги Хозе Ортеги і Гассет «Повстання мас») // Орлик. – 1948. – №3. – С.33–35.

³⁵ Генрі Томас Бокль (1821–1862 рр.) – англійський історик-позитивіст, автор двотомної «Історії цивілізації в Англії», задуманої як теоретичний вступ до великої природничо-наукової історії людства.

За Середньовіччя ідеалом людини був чернець. Довершеності людського Середньовіччя шукано в зреченні людського і тим самим в святості. Новий час релігійно-етичному ідеалові святості протиставив раціональний ідеал пізнання. Потойбічному світові – цей світ. Божому – людське. Технічно-інтелектуальна людина Нового часу відтиснула етичну людину Середньовіччя на задній плян. Між технікою й етикою, технікою й антропологією повстала прірва³⁶.

«Якщо б людина, – пише Н.Казнс, – мала досить часу, можна було б сподіватися на те, що вона в нормальний спосіб побудує мости через ці прірви, але вона власною рукою руйнує час. Телеграф, телефон і радіо, транспорт і війна не лишають їй жадного часу». Дотепне зауваження. Норман Казнс підкреслив те, про що йшла мова ще в 20-х роках.

Свого часу про руйнацію часу в «Nouvelle Revue française»³⁷ блискучий есей написав Поль Моран³⁸. Він оголосив свій есей під наголовком: «Про швидкість». Він порівнював швидкості: рух коня і рух потягу, зростання швидкості потягу й швидкість літака, цитати з романів, які описували людину 90-х років і людину 20-х. Він порівнював, як освідчується в коханні герой 90-х років, за романом Поля Бурже³⁹, і як виявляє свої бажання, дивлячись на годинник, герой модерного роману. Колись, щоб роздягнути жінку, треба було півгодини, й жінці треба було скинути з себе 27 приналежностей туалети; тепер лише три приналежності й три секунди часу.

Ці жарти й ця гра, все це було дуже дотепне, але через два десятиліття в тому, що техніка знищила час, американський есеїст побачив трагедію людства. Час знищено і ми не здібні збагнути наслідків цього. «Людина переживає кризу волі. Вона стоїть перед іспитом і справа більшою мірою йде про волю, ніж про здібність змінюватись. Людина стійка в своїй здібності до змін; в світі немає мінливішої, більш здібної пристосуватись істоти, як людина. Ми бачили, як вона переселюється з одного крайнього клімату до протилежного. Ми бачили, як вона відрікається од відсталих суспільств і прилучається до розвинених суспільних груп. Ми бачили, як племена “мисливців за черепами” протягом однієї генерації навчаються зневажити свій канібальський побут і звичаї й прилучаються до західної цивілізації. Однак, говорячи це, ми зовсім не хочемо сказати, що зміна безумовно приносить зі собою поліпшення, але тільки вказати на її можливість» (Н.Казнс).

Фелікс Шотлендер⁴⁰, психолог і лікар з Штутгарту в 2 ч. мюнхенського «Фере» («Порону») надрукував статтю «Архімедова точка» на тему, аналогічну Казнсовій. Норман Казнс говорив про розрив між «революційною технікою й еволюційною антропологією». Німецький автор вказує на те, що «людство

³⁶ Див. докл.: *Петров В.* Християнство й сучасність // Орлик. – 1947. – №2. – С.15–18.

³⁷ «La Nouvelle Revue Française» («Новий французький огляд») – літературний журнал у Франції, заснований 1908 р. Здобув популярність серед європейських інтелектуалів 1920–1930-х рр., але пізніше втратив свої позиції внаслідок співпраці з колабораціоністами.

³⁸ Поль Моран (1888–1976 рр.) – французький письменник, журналіст і дипломат-колабораціоніст. У 1942 р. був послом уряду Віші в Румунії.

³⁹ Поль Шарль Жозеф Бурже (1852–1935 рр.) – французький письменник, автор численних романів із моралістичними й релігійними мотивами.

⁴⁰ Фелікс Шотлендер (1892–1958 рр.) – німецький психоаналітик, у 1947 р. один із засновників часопису «Психея» («Psyche»).

забуло пристосувати темпа свого соціального розвитку до свого технічного поступу» (с.69). Зрештою між ними різниця в словесних відмінах формул. І ми дозволимо собі, в свою чергу, продовжити тезу, зазначену Казнсом. Ми хотіли б уточнити постановку проблеми про взаємини між «технікою» й «антропологією». Де коріння того, що техніка випереджає антропологію?

Тварина переходить з одного клімату в інший, протилежний, і змінює себе: ведмідь в Арктиці змінює барву свого хутра, форму свого черепа, структуру всього корпусу, відповідно до кліматичних і життєвих умов. Людина лишається незмінною. Замість змінювати себе, вона робить речі. Змінність зроблених людиною речей гарантує біологічну незмінність людини. Людина в арктичному кліматі не виявляє ініціативи обрости шерстю, як ведмідь. Замість того вона з шкури ведмедя зробить собі одяг.

В одних і тих самих географічно-кліматичних умовах антилопа й людина по-різному розв'язують проблему своїх взаємин з природними умовами країни. Людина не витягатиме шиї й передніх кінцівок, щоб дістати їжу в оазі з верхівки пальми. Тварина біологічно розв'язує ту саму проблему переборення життєвих труднощів, яку людина розв'язує технічно. Дарвін в 19 ст. говорив про «пристосування» й «природній підбір»; ми воліємо говорити про біологічну ініціативу живих істот.

Сучасні біологи, в протилежність Дарвінові, вказують на те, що людина є більшою мірою примат, ніж, скажімо, кінь. Структура п'ятипалої кінцівки людини, функційно недиференційованої, примітивніша, ніж структура кінцівки диференційованої, призначеної для виконання лише однієї функції. Важче припустити, що з копита розвинулася п'ятипала кінцівка, ніж з цієї останньої – копито. Це й значить: тварина змінила структуру кінцівки, пристосувавши свою кінцівку до виконання певних функцій; людина ж натомість використала кінцівку, щоб, роблячи речі, за допомогою цих речей виконувати ті ж самі функції.

Речі уможливили людині сталість її біологічного габітусу⁴¹, непотрібність біологічно змінювати себе, біологічну незмінність.

З доби палеоліту людина відокремила себе від тварини, або ж, краще сказати, опосіла окреме місце в тваринному світі. Змінюючи себе технічно, біологічно (естетично, етично і т. д.) людина або деградувала, або лишилася палеолітичною людиною. Саме цим і треба пояснити, що «мисливець за черепами» дуже легко й дуже швидко стає розвинено-технічною людиною, шофером, літуном, боксером, ефрейтором або фельдмаршалом, опановує здобутками «західної цивілізації». І в свою чергу, навпаки, модерна, технічна людина уже швидко й легко скидає з себе напашарування тисячоліть і повертається до морально-етичних засад палеолітичної людини. Авшвіц або Дахав⁴² – яскраві приклади повороту модерної людини до канібалізму, з тією відміною, що палеолітичний канібал їв людину; модерний, якщо він не поставлений в необхідність їсти свого ближнього, робить з нього мило.

Пройшовши через градацію епох, сучасне людство робить для себе актуальною постановку проблеми повороту до палеоліту, знов почати історію від перших її початків.

⁴¹ Лат. «habitus» – зовнішній вигляд людини за сукупністю її морфологічних ознак.

⁴² Нацистські концентраційні табори, «фабрики смерті» – Аушвіц-Біркенау, Дахав.

«Є, – пише Норман Казнс, – два головні шляхи, що лежать відкритими перед людством. Вони йдуть в протилежних напрямках і різко протистоять один одному. Перший – шлях позитивного розв'язання. Він починається з дбайливого перегляду й критичної переоцінки всього того, що застаріло, і того, що становить надбання нової доби. Це дослідження повинно початись з людини. Насамперед справа йде про необхідну зміну тих форм вияву її істоти, що стосуються її нестримного прагнення до конкуренції». 19-те століття проклямувало конкуренцію і суспільство, засноване на конкуренції, як шлях до суспільного визволення людства. 20-те століття зрікається категорично конкуренції, як суспільної й економічної ідеї. «За передатомової доби, – пише Казнс, – ці імпульси, хоч вони часто вели до війни, мали рацію. Але нині залежить від людини господарчо емансипуватись. Якщо вона захоче, вона спроможна сублімувати суперницькі імпульси; вона може зробити крок вперед від конкурентної до кооперативної людини. Вона досить відкрила тайн світу, щоб в світовому масштабі задовольнити свої потреби».

«Та сама атомово бомба й електрична енергія, – зауважує Казнс, – здібна знищити місто, але ж вона може запровадити добу економічного розцвіту». «Так повстає нарікання на людину, що “вона ладна тотально мобілізувати свою технічну й духовну енергію, щоб вбивати, але не хоче провести подібну мобілізацію, щоб забезпечити можливість жити”». Норман Казнс вказує на опір певних кіл, які виступають проти застосування атомової енергії до практичних потреб, оскільки «атомова енергія може призвести до цілковитої зміни в нашій господарчій системі, очевидно, в формі державного постачання або ж усупільненого підприємства». «Тут не йдеться про те, щоб запропонувати зміну теперішньої господарчої системи задля себе самої; далеко більше йдеться про визнання голого факту в нашому житті, що за атомової доби цю господарчу систему, як і всі інші наші заклади, доводиться викинути на смітник».

Справа йде про господарчу, з одного боку, і про політично-урядову, з другого боку, централізацію світу. Не про централізацію окремих країн і народів, як це було в Європі на попередньому етапі, починаючи з часів французької революції й Наполеона, а про централізовану консолідацію цілого світу. Про остаточне переборення конкурентного плюралізму в господарчому, політичному й державному житті всесвіту. «Людина, – пише Н.Казнс, – уже стала світовим вояком; тепер вона повинна зробити дальший крок – в кожному разі дуже великий крок – розвинути світову свідомість. Це жаден ідеалізм, але настирлива необхідність. Це безпосередньо пов'язане для людини з можливістю дальшого її існування. Всесвіт є географічна єдність. Де є не тільки провідна передумова для світового уряду, але й найважливіша основа для його необхідности».

Немає сумніву, ідея централізму за наших днів набула світових масштабів; нині вона стала основною тенденцією доби, але кожна доба передбачає кілька варіантів можливого розв'язання вузлової проблеми часу. Так дві тисячі років назад, коли на порядку денному стояла проблема створення єдиної світової релігії, накреслилося кілька можливих варіантів її розв'язання. Назвімо три. Перший був офіційний, урядовий, військово-бюрократичний. Урядовці і військові в Римі творили єдину імперську релігію. Завойовуючи країну, разом з

іншою військовою здобиччю, римляни брали богів переможної країни, везли їх до Риму і ставили їх разом з іншими в Пантеоні. Поруч повставав інший, прямо протилежний цьому плодіві казуїстичної мудрости імперських канцелярій: містичний, з його вірою в містеріяльне перетворення людини, культ великої Матери, Ізиди. І тоді третій, елліністичний, олександрійсько-юдейський, що завершився витворенням і перемогою християнства, як світової релігії.

Наша сучасність теж пропонує кілька варіантів розв'язання проблеми світової держави й світового уряду, але в даному контексті нас цікавить не це, а зміна напрямкових ідей за час між двох світових воєн.

Не важко помітити, що після другої війни ми повертаємося до тенденції, що панували в час після першої світової війни. Тоді так само виявилася тенденція перемогти суверенність держав в ім'я ідеї всесвіту. Не держава, а соціальна революція, соціалізм, інтернаціоналізм, або ж компромісовий, узгоджений хід до «реалізації світової справедливості»: Ліга Націй як парламентська форма інтернаціонального співробітництва національних держав.

30-ті роки ліквідують настанови 20-х років: ідея інтернаціонального співробітництва, соціологічна консолідація всесвіту здійснюються з порядку денного; натомість підноситься ідея автаркії, ізоляціонізму, регіоналізму. Регіоналізм воліє ствердити себе, щоб в цьому своєму замкненому самоствердженні знайти опору для ствердження себе в цілому світі. Регіоналістична інтерпретація світової ідеї є провідною ознакою 30-х років.

Регіональна держава воліє піднести себе на ступінь світової, але світової не в системі інших світових держав, а в своїй ізоляційній виключності, з тим, щоб ізольоване своє ствердження перетворити в виключність свого світового самоствердження. Перша війна була війною льокальних цілей; друга війна була розпочата в ім'я регіонального здійснення світових цілей; однак саме друга війна наочно показала ірреальність, хибність регіональної позиції при досягненні світових цілей. Разом з тим друга війна конкретизувала ідею географічної єдності світу.

Людство, твердить Норман Казнс, стоїть перед альтернативою. Або прийняти перший шлях і йти до зміни господарчого, ідеологічного й соціального ладу, до ґрунтовної перебудови світу, або вибрати другий шлях. «Цей другий шлях відносно простий. Він вимагає, щоб людина дбайливо й досконало знищила все, що має відношення до науки й культури. Треба, щоб людина ліквідувала всі машини й все знання, з допомогою якого можна будувати й керувати ними. Треба стерти з лиця землі всі міста, як після землетрусу, в руїни обернути лябораторії, знищити фабрики, висадити в повітря університети й школи, спалити бібліотеки. Треба вбити своїх науковців, своїх лікарів, своїх законодавців, своїх техніків, крамарів і вбити всіх інших, які мали щось спільне з механізмом знання або ж поступу. Вміння читати каратиметься стратою. Нації мають розпастися і витворити суверенні племена. Коротко кажучи, треба повернутися до суспільних взаємин, що існували за 10 000 років перед Христом. Якщо зректисся знання, поступу, уряду, розуму й мислення, то ще можна бути відносно певним, що ще можна буде існувати на цій планеті».

Отже: або-або.

Визнаймо: людство за нашої доби вже робило реальні спроби йти цим другим шляхом. «Палеолітизація сучасної культури» це жаден не парадокс. Ми надто добре уявляємо собі руїницьку функцію машин, деструктивну роллю техніки, щоб ігнорувати той факт, що поворот до палеоліту стає позитивною проблемою нашого часу.

Теза про еволюційну антропологію й революційну техніку, це й є теза, що сучасна людина «антропологічно» перебуває десь на межі палеоліту й неоліту. Не технічно, не в галузі машинобудівництва і не в галузі математичних знань, а з погляду етики, естетики, т. зв. формальної логіки. Людина виробила в собі вміння збирати кокосові горіхи, не витягуючи шиї, й жити в Арктиці не обростаючи шерстю, а поза тим зубр палеолітичної людини й заєць, мальований Дюрером⁴³, з погляду мистецького розвитку однозначні, а малярство наших днів формально є не лише активним поворотом до мистецтва палеоліту, але до певної міри навіть деградацією супроти нього.

Нам дуже важко зректися уявлень поступу. Нам важко згодитись, що в орнаментальному мистецтві Трипілля мистецтво України досягло найвищого рівня, що релігійна творчість Середньовіччя вища за релігійну творчість Нового часу, що ні Лютер, ні Кальвін, ні Никон не можуть бути поставлені в один рівень з духовністю Середньовіччя, що жадна наступна ера не спромоглася досягти висот церковної догматики Візантії. Злиденности релігійної творчості Л.Толстого або В.Джемса⁴⁴ ніхто не буде заперечувати.

Дві гіпотези протистоять одна одній. Ми не знаємо, як піде дальший розвиток людства, однак на сьогодні є дві можливості: або людство завершить технічну перебудову світу і житиме в умовному технічно-перебудованому й уніфікованому світі, або ж воно стане на шлях антитехнічної перебудови самого себе, почне свій початок з початків палеоліту. Розпочне працювати не над речами, а над біологічною зміною себе.

⁴³ «Заєць» – один із найвідоміших натурних малюнків німецького художника та графіка Альбрехта Дюрера (1471–1528 рр.), виконаний у 1502 р.

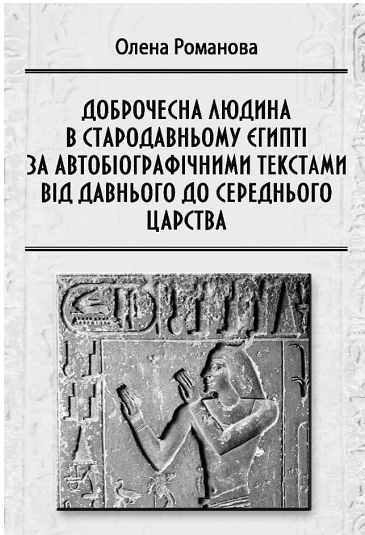
⁴⁴ Вільям Джемс (1842–1910 рр.) – американський філософ і психолог, один із засновників філософії прагматизму та функціоналізму як напрямку психології. Вирізнявся інтроспективними описами психічного життя як своєрідного «потoku свідомості», позаяк уважав, що з останньої неможливо виділити окремі асоціації, а тим паче встановити жорсткі зв'язки між ними.

Author asserting the thought of discontinuity and poly-variance of reality with social, culture and anthropological prospects, particularly accentuating the cardinal spread between civilizational/technological progresses and the world-view principles, mental-ethical directives of historical person in the different periods of past and planned future.

Keywords: *Petrov, world history, history of Ukraine, Ukrainian historiography, theory of the historical periods, anthropology, machinery, nuclear age.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

РОМАНОВА О.О.

**ДОБРОЧЕСНА ЛЮДИНА В СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ
ЗА АВТОБІОГРАФІЧНИМИ ТЕКСТАМИ ВІД ДАВНЬОГО
ДО СЕРЕДНЬОГО ЦАРСТВА. – К.: Інститут
сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України,
2011. – 380 с.***

У книзі Олени Романової йдеться про важливий аспект культури Стародавнього Єгипту – на матеріалі автобіографічних текстів представлено ідеал доброчесної людини. Єгиптяни не залишили філософських праць у тому розумінні, в якому ми їх знаємо, скажімо, із часів Древньої Греції. Найближчі до філософії – твори повчального змісту, учення про мораль. У них не розглядається онтологія, яка є темою складної, таємничої й незрозумілої єгипетської релігійної літератури.

Повчальні настанови мудреців або фараонів напряду представляють давньоєгипетську етику. Твердження, що містяться у цих творах, часто мають форму заповітів або афоризмів. Є також інші тексти, які опосередковано описують єгипетський ідеал моралі. Наприклад, роздуми песиміста над життям у диспуті з його власною душею (Ба) багато говорять про те, яким мало б бути життя та яким воно не є в дійсності. Різноманітні оповідання й казки також надають читачеві моделі доброї й поганої поведінки.

В єгиптології завжди стояло питання, які з праць, що становлять величезний матеріал вивчення для фахівців, могли б розглядатися літературою у сучасному сенсі цього слова? Біографія – важлива частина давньоєгипетської літературної спадщини. Причому не лише докладні описи життя реальних людей, але також різноманітні оповідання, як, наприклад, вочевидь фантастичне про приреченого царевича, могли б бути формою біографії, складеної у третій особі однини.

Автобіографія – особливий різновид біографічного письма. Бажання підбити підсумок своїх пригод або викласти синтез власного життя спонукало

* Переклад рецензії з англійської мови виконала канд. філол. наук, доцент кафедри англійської філології Київського національного університету імені Т.Шевченка Ганна Коваленко

стародавніх єгиптян писати автобіографічні звіти. Оповідач у таких творах зазвичай був важливою людиною, яка надавала свідчення своїх досягнень. Однією з причин творення автобіографій був очевидний намір поділитися власним досвідом із майбутнім читачем. Прагнення до самоствердження та представлення своїх пригод у контексті історичних подій виступає ще однією причиною написання подібних творів. У деяких прикладах автобіографій очевидний вплив офіційних історичних хронік, інші являють собою поєднання вигадки й реальності.

Очевидно, звідси походять автобіографічні мотиви в давньоєгипетській літературі. Історія Санегет, казка про мореплавця, чиє судно зазнало аварії, подорож Уенамуна, – усі ці тексти написано від першої особи однини. Вони містять явний елемент автобіографії, де фантазія, або ж літературна оповідь, часто перемішані з подачею реальних подій. Водночас автобіографія як жанр літератури представлена ще більш детальними зразками, що являють не просто оповіді про окремі епізоди або серії подій, але про ціле життя особи. Автобіографія переважно стосується людей високого соціального походження. Сам факт її написання вже був ознакою належності до вищого класу. Зустрічаємо також біографічні мотиви в оповідях про фараона. Наприклад у текстах, що належать до категорії так званих «царських новел» («Königsnovelle»). Історичне мислення, особливо у хвалебному виконанні, було частиною давньоєгипетської культури, а історичні хроніки виступали важливою складовою документації, що її вели при дворі фараона. Відповідні протоколи та документи складали на всіх рівнях адміністрації Стародавнього Єгипту.

Хто був імовірним «споживачем» автобіографій? Їх коло обмежувалося придворною елітою, тими, хто, власне, умів читати, тобто, очевидно, не більше 1% всього населення. Проте зустрічаються й тексти, адресовані ідеальному або уявному читачеві, включаючи представників світу божеств. Особливим аспектом поховального письма було «звернення до живих» («appel aux vivants»), прямий зв'язок між померлим і тими, хто міг би прочитати його текст. Написи біографічного характеру, в яких ідеться про кар'єру та схвалення моральної непідкупності власників гробниць, виступають важливим різновидом текстів Стародавнього Єгипту. Більшість біографічних творів відомі нам саме з поховальної епіграфіки. Вони були вічно присутніми у гробницях і на стелах та постійно піддавалися судженням людей і богів потойбіччя. Ці оповіді належали заможному класові, єгипетським чиновникам, або тим, кого фараон відзначав за особисті чесноти. Добрий приклад – стела Іні-ітефа (Inj-it.f) з Абідоса (за правління Сенусерта I, період Середнього Царства), яка містить довгий перелік гідних рис її фундатора. Між іншим, відома також статуя цієї визначної особи (зараз зберігається у Британському музеї), котру зображено всебічно розвиненою людиною в типовій для представника високого звання позі. Інший приклад (з пізнішого, ніж розглядається у книзі О.Романової, періоду) – коротка посьвята Ягмоса, сина Ібани, який на стінах своєї гробниці в Ель-Кабі описав власну військову кар'єру за часів ранньої XVIII династії. Цікаво, що ця оповідь містить багато інформації про справжні історичні події й за стилем нагадує царські літописи Тутмоса III (1479–1424 рр. до н.е.) з Карнака. Такий собі

Аменемгеб оповідає про свої воєнні звитяги за часів цього фараона й наводить деякі, не описані в інших джерелах, подробиці тодішніх кампаній, зокрема полювання на слонів у Сирії. Ці тексти ілюструють важливу роль військових подвигів в особистій кар'єрі.

Від самого початку давньоєгипетської цивілізації посада вченого писаря вважалася дуже престижною й вигідною. Інший приклад ідеального життя та зразкової кар'єри – участь у культових відправах. Деякі біографії, як-от розповідь архітектора Інені, зосереджують увагу на ще одному різновиді важливих справ – у цьому випадку йдеться було спорудження скельної гробниці Тутмоса I (1503–1491 рр. до н.е.). Ідеальний єгиптянин із високим соціальним статусом часто був чиновником. Саме таким (принаймні на його власну думку) виступає, наприклад, Рехміра, візир фараона Тутмоса II, чия автобіографічна оповідь складається з кількох написів на його майстерно виконаній гробниці в некрополі Західних Теб і надає нам санкціонований верховним правителем перелік рис, необхідних для того, щоб бути ідеальним володарем.

Такий тип творів з'явився значно раніше доби Нового Царства. Авторка обрала для свого дослідження корпус текстів із ранніх часів, від Давнього до Середнього Царств. Важливе завдання для єгиптолога – скласти систематичну презентацію етичних стандартів осіб, що належали до певного соціального класу у свій історичний час. Книга О.Романової широко висвітлює цю проблему.

Дослідження складається з двох основних частин: першу присвячено жанру біографії у Стародавньому Єгипті й аналізу етичного ідеалу єгиптян у соціальному, релігійному, політичному контекстах; натомість друга частина представляє джерела, що послужили основою для такого аналізу. У першій частині бачимо такі розділи: «Автобіографії єгиптян у контексті гробничних написів», «Єгипетська етика доби Давнього Царства», «Уявлення про доброчесну поведінку за доби Першого перехідного періоду», «Етичний ідеал за доби Середнього Царства (XI–XII династії)». Завершують її логічні висновки. У другій частині вміщено переклади давньоєгипетських автобіографій і корпус аналізованих джерел. Науково-допоміжний апарат складається з бібліографії, ілюстрацій та алфавітних покажчиків. В англійському резюме, яке, безумовно, спонукає читача ознайомитися з повним текстом українською мовою, підсумовано головні тези праці.

Монографія О.Романової представляє собою надзвичайно скрупульозний підхід до літератури та давніх джерел, що дійшли до наших днів. Проаналізовано 413 текстів, деякі з них подано в українському перекладі. Обидві частини дослідження стали результатом серйозного, глибокого розуміння реальності Стародавнього Єгипту.

Залучена О.Романовою бібліографія – надзвичайно широка, дає читачеві уявлення про стан вивчення конкретних питань. Цілісність викладу, включаючи деякі кольорові ілюстрації, посилює добрі враження від праці. Її хронологічні межі охоплюють Давнє Царство, Перший перехідний період і Середнє Царство. Авторка свідомо залишила за рамками свого дослідження написані за іншими шаблонами пізніші автобіографічні тексти. Не виключено, що в майбутньому вони стануть предметом спеціальної студії.

Перший розділ становить філологічний та історичний розбір давньоєгипетської автобіографії як літературного жанру. О.Романова описує розвиток і структуру творів цього типу, досліджує причини того, чому автобіографічні тексти були важливими для єгиптян. Послідовність наступних розділів першої частини праці – хронологічна. Авторка вивчає еволюцію різноманітних аспектів ідеальної особи впродовж майже тисячолітнього періоду історії давньоєгипетської цивілізації.

Головною метою О.Романової стало визначення призначення подібних текстів в їх історичному контексті. Досі біографію трактували здебільшого джерелом, котре надає нам певні цінні факти. Деякі аспекти жанру біографій досліджувалися також у релігійному й етичному контекстах. Праці Ф.Гріфіта, М.Ліхтгайм, М.Бо, Дж.Бейнса, Г.Дж.Фішера, Г.Мюллера, Я.Ассмана та інших фахівців порушують важливі проблеми, пов'язані з текстами, що зацікавили О.Романову в її монографії. Приміром «звернення до живих», про що вже згадувалося вище. Утім це лише одна зі складових цілісної структури давньоєгипетської автобіографії. Дослідниця розглядає весь комплекс та всі аспекти біографічних записів. Маючи широкі знання не лише джерел, але й наукової літератури з предмету, у своїх коментарях вона розв'язує чимало проблем. О.Романова не завжди погоджується з поширеними в науці теоріями. Її обізнаність щодо питань літературної біографії й релігії Стародавнього Єгипту, а також корпусу спеціальних праць справляє дуже добре враження.

Авторка глибоко аналізує історичні передумови, а також психологічні фактори, що зумовили виникнення та розвиток жанру автобіографії у Стародавньому Єгипті. У рівній мірі вона зосереджує увагу й на внутрішній структурі цього типу стародавніх єгипетських текстів. Аналіз супроводжується величезною кількістю бібліографічних посилань, поданих у формі виносков, що неабияк збільшує цінність книги. Хронологія виступає важливим аспектом будь-якого розбору історичних документів. Датування автобіографічних написів розглядається на с.43–47.

Основну частину дослідження присвячено різноманітним аспектам етики. Це – важливий внесок О.Романової до сучасної єгиптології. Студювання структури єгипетської автобіографії підштовхнуло авторку до ряду слушних висновків. Мова текстів стала предметом особливої уваги. У відповідних розділах своєї книги О.Романова демонструє неабиякі філологічні здібності. Надзвичайно цінним аспектом авторських коментарів став загальний опис шаблонів і лінгвістичних топосів, які в автобіографічних текстах служили для представлення померлого чесною й шанованою людиною. Подібно до багатьох інших текстів Стародавнього Єгипту, автобіографічні описи містять деякі фрази, що дозволяють єгиптологу аналізувати такі оповіді як високостереотипізований жанр. Ці топоси відображають головні риси давньоєгипетської ментальності.

У дослідженні показано еволюцію жанру автобіографії – від зародження його за доби Давнього Царства через розвинену форму, відому нам за написами з гробниць, далі послідовно до скороченої версії, популярної в Перший перехідний період (поховальні стели), і аж до виникнення нової версії, яка

розвинулася в Абідосі в період Середнього Царства. Абідоська редакція таких текстів включає чесноти побожності та служби у храмі. О.Романова показує соціальні й політичні передумови виникнення текстів, автори яких вихваляли самі себе. Звісно, не завжди їх можна вважати достовірними та точними. Проте вони містять детальний перелік факторів, які вважались суттєвими для образу ідеальної людини. Таким чином, аналіз цих текстів дозволяє нам відтворити головні поняття етики давніх єгиптян.

Дослідження О.Романової глибоко торкається сфери соціального й політичного життя. Благочесність померлого ґрунтувалася на його соціальних відносинах (особливо з фараоном), на праведності особистого життя, ставленні до релігії й загробних культів. Принципам, які за часів Давнього Царства зумовлювали правила соціальної поведінки, особливо щодо суверена й контактів з іншими людьми, присвячено авторський виклад на с.52–74. Ця частина книги являє собою цінний перелік соціальних правил у період формування етики Стародавнього Єгипту.

Вплив історичних подій, таких, як криза Давнього Царства й глибинні структурні зміни в Перший перехідний період, а також під час Середнього Царства, знайшов своє відображення в нових темах автобіографічних написів. Як завжди, ментальність єгиптянина не просто відмовилася від старих моделей, а радше пристосувала їх до нової ситуації, додавши відповідні мотиви. Таким чином, послаблення позицій божественного правителя призвело до зміщення центру уваги зі стосунків померлого з фараоном до поведінки індивіда у сфері культу й релігії, включаючи турботу про пам'ять предків. Відтепер більше уваги приділялося суспільній оцінці людини. Як і за Давнього Царства, той факт, що певну особу любили інші, виступав важливою частиною її загального образу.

Термін «*nds*» (або «людина, що зробила себе сама»), який часто вживався за Першого перехідного періоду, заслуговує на особливу увагу. У такий спосіб возвеличувалися не лише особисті чесноти, але й прихильність божеств, особливо місцевих. За Середнього Царства неабиякої цінності набула мудрість. Разом із відновленням могутності фараонів як головний фактор в образі успішної та благочестивої людини повернулося добре ставлення правителя. Розквіт давньоєгипетської літератури в епоху Середнього Царства збагатив автобіографії обширним лексичним запасом на позначення особистих чеснот, що ґрунтувався на моральній та інтелектуальній досконалості.

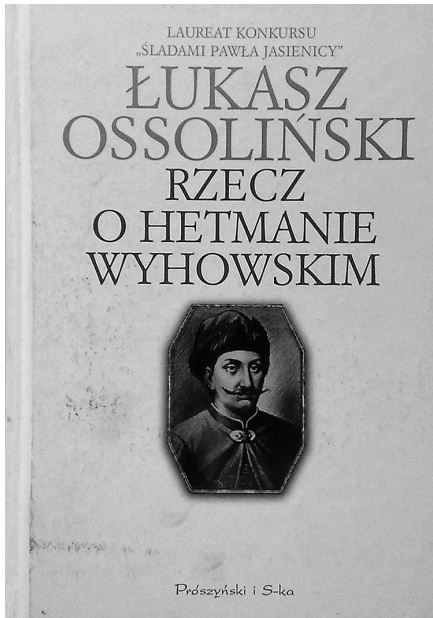
Книга О.Романової дає читачеві значно більше, ніж обіцяє її назва. Авторка виявляє свої здібності єгиптолога й досконале знання питань філології Стародавнього Єгипту. Кількість аналізованих джерел вражає. Разом з обширним бібліографічним матеріалом це робить рецензовану працю важливим довідником з єгиптології. Переклад ряду текстів українською мовою – безсумнівно гідний внесок О.Романової у формування єгиптології в її країні. Хоча загалом доцільніше публікувати єгиптологічні праці мовами конгресу¹ (з тим, щоб дозволити міжнародній ученій спільноті вільно читати й обговорювати їх),

¹ Англійська, французька, німецька – офіційні мови Міжнародного конгресу єгиптологів (прим. ред.).

важливим також видається підготовка професійних книжок менш універсальними національними мовами – як спосіб уможливити місцевим студентам доступ до результатів сучасних досліджень. Із цієї причини публікація О.Романовою своєї монографії саме українською мовою цілком виправдана. Однак англійське резюме, вочевидь, могло б бути ширшим і детальнішим. У будь-якому разі переклад книги англійською чи іншою мовою конгресу видається дуже бажаним, оскільки україномовний текст нелегкий для розуміння навіть тими дослідниками, хто володіє іншими слов'янськими мовами. Ще однією можливістю для удоступнення результатів багаторічної праці авторки може бути відтворення змісту монографії у серії статей для наукової періодики. Цінна частина студії О.Романової – упорядкований за критеріями хронології й походження корпус автобіографічних написів, котрий містить усі необхідні дані та посилання на літературу. Таким чином, рецензована праця заслуговує на найвищу оцінку й цілком може бути рекомендована як взірць египтологічного дослідження.

Адам Лукашевич (Варшава, Польща)

OSSOLIŃSKI Ł.
RZECZ O HETMANIE WYHOWSKIM. –
WARSZAWA: PRÓSZYŃSKI I S-KA, 2009. – 267 s.

Оссолінський Л.
Слово про Гетьмана Виговського. –
ВАРШАВА: ПРУШИНСЬКИЙ І С-КА, 2009. – 267 с.

Кілька років тому в польській столиці побачила світ присвячена гетьманові І.Виговському книжка Лукаша Оссолінського. З'явилася вона не випадково, оскільки її автор у 2008 р. за працю «Гетьманат Івана Виговського» здобув першу премію на конкурсі видань на історичну тематику – «Слідами Павла Ясениці». Це – псевдонім Леона Леха Бейнара (1909–1970 рр.), відомого у сусідній країні автора розрахованих на широке коло читачів науково-популярних праць із польської історії (у тому числі «Польща П'ястів», «Польща Ягеллонів», трилогія «Річ Посполита Обох Народів», «Роздуми про громадянську війну», «Слов'янській родовід», «Польська анархія» та ін.). У своїх численних книжках П.Ясениця подеколи торкався історії України, зокрема польсько-українського конфлікту середини XVII ст., і висвітлював його доволі об'єктивно, хоча інколи все ж відчувається «присмак» Сенкевичевого упередження. Тепер, щоб заохотити бажаючих «піти слідами» П.Ясениці, водночас пробудивши інтерес до вітчизняної історії серед нових поколінь поляків, і проводиться цей конкурс. Цього разу переміг Л.Оссолінський (1968 р.н.) – випускник історичного інституту (факультету) Варшавського університету, відомий тим, що 2006 р. опублікував монографію «Чуднів – Слободище 1660».

Нову книжку історика високо оцінило журі, мотивувавши це тим, що авторів стиль «передає дух праць патрона конкурсу – Павла Ясениці», та є «в певному сенсі [...] продовженням подій, відомих полякам із “Вогнем і мечем” Генріка Сенкевича».

Тепер – ближче до діла. Перший розділ (усього їх шість, плюс іменний і географічний покажчики та інші додатки) – «Українська реконкіста» – має по суті прологовий характер. Автор слушно критикує радянську історіографію, підкреслює колоніальний характер Російської імперії, що вилилося у «хрестовий похід» проти України, котра зазнала особливо нищівного удару (ліквідація Гетьманщини, Запорозької Січі, УНР, Голодомор 1932–1933 рр.). Критикується шовіністична позиція щодо України сучасних російських істориків і політологів (А.Савельєв, І.Бабулін), звертається увага на складні обставини, в яких розвивається зараз історична наука. Позитивно оцінюючи перший розділ, усе ж укажемо на типовий саме для російської політологічної літератури й журналістики пасаж про Крим як хрущовський «подарунок» Україні.

У другому («Козаччина на роздоріжжі») та третьому («Річ Посполита Трьох Народів») розділах характеризується становище в Гетьманщині після смерті Богдана Хмельницького, прихід до влади Івана Виговського, його перші походи (Полтава, невдала спроба зайняття Києва), укладення Гадяцької унії, сейм 1659 р. І тут матеріал викладено доволі добре, хоча й без залучення нових джерел, про що окремо скажемо нижче. Дивують тільки оцінки Б.Хмельницького як «міжнародного шулера» (с.29) та інші в тому ж дусі. Ухиляння (про око) І.Виговського від булави, що було освячене давньою козацькою традицією, автор подає у шаржованому вигляді, даючи простір фантазії (претендент, мовляв, «удавав, що вагається, гримасничав, прибирав патетичні пози а la “помираючий лебідь”, щоб урешті [...] прийняти булаву», с.37). Чомусь піддаються критиці «деякі без перебільшення дріб'язкові українці», які називають Батозьку битву 1652 р. «реваншем за Берестечко» (с.48).

У четвертому («Присяга, честь і хвала»), п'ятому («Відступ Трубецького») і шостому («Переможці, які програли») розділах розглядаються кампанія 1659 р., битва під Конотопом (у тому числі чисельність військ з обох сторін, їх бойове шиккування, безпосередній хід подій), відступ московитів, підбито підсумки війни. Упадає у вічі прагнення історика применшити як кількість вояків, так і втрати московської армії. Л.Оссолінський тут радше йде «слідами» не П.Ясениці, а сучасних російських авторів (серед яких історією України того часу спеціально займалися буквально одиниці). Класикові російської історіографії С.Соловйову при опису Конотопської битви закидається «істеричність», зате не помічається справжня істерика якогось С.Родіна, автора книжки «Химера: Викрадення Русі» (Курськ, 2002 р.), котрий пише про те, що його переслідують... бандерівці (!?) (с.227). Сумнівається Л.Оссолінський навіть у дошкульності втрат московитів під Конотопом, хоча у праці О.Сокирка це таки переконливо доведено. Автор, спираючись на відомого польського історика довоєнного періоду О.Ґурку, оцінює військові сили Кримського ханства у 40–50 тис. (с.166). Але, за всієї поваги до О.Ґурки, його підрахунки хибні. Джерела, особливо нововиявлені, свідчать про 100 тис. вояків.

Трапляються у книжці дрібні, але від того не менш прикрі хиби. Щоправда, вони типові для більшості польських авторів. Це й передача українських власних назв латиницею (цікаво, як би виглядали наші автори, транслітеруючи назви польських книг і статей кирилицею?), і спричинені цим викривлення прізвищ авторів або історичних діячів. Так, Филона Джеджалія автор іменує «Teodor Działała», називаючи його черкаським полковником, хоча насправді він був полковником кропив'янським.

Знайомлячись із книжкою Л.Оссолінського, можна зауважити й більші огріхи, а надто невикористання архівних даних. І це при тому, що в польських архівосховищах збереглося більше джерел до історії України XVI–XVII ст., аніж в українських! Щоправда, подеколи трапляються вказівки на архівні матеріали. Однак всі ці дані вже опубліковано нами (навіть у польському оригіналі). Тут можливе одне з двох пояснень: або автор використав їх незалежно від нас, або (що швидше за все) відтворив без жодних указівок на першопублікацію.

Навіть якщо прийняти перше припущення, усе одно наукова етика вимагає вказати ранішу публікацію джерела.

Наостанок неможливо не звернути увагу на певну зверхність, навіть фамільярність деяких авторових характеристик. Так, ряд українських істориків він називає «ура-українцями» (с.232), котрі, мовляв, «соколиним зором» добачили в лавах армії І.Виговського 60 тис. вояків (с.243) і т.д. Усе це виглядає як звичайне зубоскальство, аж ніяк не виправдане щодо вітчизняних фахівців, котрі в непростих умовах усе ж потроху, крок за кроком, але просуваються до істини. А це – куди більш тяжча й невдячніша праця від тієї, яку провадять деякі популяризатори, переказуючи широковідомі, принаймні в Україні, книжки.

Ю.А.Мицик (Київ)

ЮРІЙ ПОЛІЩУК

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

Поліщук Ю.М.

**НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ
У КОНТЕКСТІ ЕТНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ). –
К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.КУРАСА НАН УКРАЇНИ,
2012. – 432 с.**

Правобережна Україна періоду «довгого XIX століття» (1789–1914 рр.) – надзвичайно цікавий об'єкт для досліджень через етноконфесійну й етносоціальну строкатість населення регіону, протиборство на цих теренах різних проектів націєтворення. До того ж повільність, порівняно з Півднем імперії або Донбасом, соціально-економічних перетворень законсервувала етносоціальну структуру населення, переважно сформовану ще за

часів Речі Посполитої. Навіть наплив російських чиновників і поява незначної кількості російських дворян та купців принципово не змінили ситуацію. Саме тому сучасні українські історики постійно звертаються до проблематики національного питання й відповідної політики, національних рухів та імперського державотворення на Правобережжі – у межах Київської, Подільської, Волинської губерній, об'єднаних під владою генерал-губернатора¹.

Насамперед звернімося до тематики рецензованої книги Юрія Поліщука, відображеної в її заголовку: національні меншини в контексті етнічної політики. У сучасній Україні під «національними меншинами» розуміють неукраїнські етнічні спільноти. Виходячи з цього тлумачення, до національних меншин Правобережжя кінця XVIII – початку XX ст. належали росіяни, євреї, поляки, німці та чехи. Саме їх становище автор й охопив своєю увагою. Однак які ж народи регіону належали до національних меншин в епоху Російської імперії? Адже тоді поняття «національні меншини» не вживалося. Напевно, до тогочасних меншин слід віднести євреїв, поляків, німців, чехів. Натомість з українцями ситуація складніша: з офіційного погляду вони були «малоросами» – відгалуженням «великого російського народу»². Ба більше, російські

¹ Див., напр., останні праці дослідників Правобережної України: *Бармак М.В.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Тернопіль, 2007; *Білобровець О.В.* Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005; *Буравський О.А.* Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир, 2004; *Гаухман М.В.* Репресивна діяльність адміністративно-поліційних органів влади Російської імперії в національній політиці на Правобережній Україні (1905–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2012; *Гудь Б.В.* Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. – Л., 2006; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні. – К., 2005; *Щербак Н.О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2005.

² Про сприйняття українців російськими бюрократами та інтелектуалами у проекті «великого російського народу» див.: *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.31–41.

чиновники були переконаними, що «малороси» перебувають під тиском поляків, спрямованим на їх спольщення та покатоличення. Більшість польських громадських діячів, аналогічно росіянам, розглядали місцеве українське населення («русинів») як етнографічну групу вже польського народу, хоча визнали етнічну окремішність українців Лівобережжя³. Тож одним із чинників ситуації на Правобережжі були відносини у трикутнику росіяни – українці – поляки. Таким чином, використання сучасного поняття «національні меншини» в історичних студіях вимагає відповідної рефлексії через зміни в ідентифікації тих чи інших спільнот. Але автор, при формулюванні своїх дослідницьких завдань, обмежився лише вказівкою на російське ставлення до українців як частини спільного з росіянами «православного світу» (с.6).

У першому розділі – «Історіографія та джерела дослідження» – доволі вичерпно розглянуто доробок попередників (с.13–58). Але ми не можемо погодитися зі включенням до історіографічного огляду тогочасних праць, в яких висвітлено загальноросійську, українську або регіональну історію до ХІХ ст.: наприклад М.Карамзіна, М.Костомарова, П.Куліша, С.Соловйова, В.Антоновича та ін. Праці цих визначних істориків радше утворюють окремих різновид наративних джерел, які відображають уявлення сучасників про регіон, його історію та міжетнічні відносини.

Джерельна база дослідження репрезентативна: включає офіційні документи з київських і житомирських архівів, статистичні видання та періодичну пресу (с.59–74). Однак було б доцільно залучити матеріали Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі, в якому зберігаються фонди органів центральної влади, та Державного архіву Російської Федерації, де можна ознайомитися з фондом департаменту поліції МВС, а саме з матеріалами про громадсько-політичну активність російських підданих різного етнічного походження.

Логічним завершенням першого розділу мав би бути підрозділ про теоретичні засади дослідження, що дозволило б обґрунтувати напрями наукового пошуку. Адже серед чималої кількості видань з історії Правобережної України не вистачає саме синтетичних праць, в яких пропонувалася б загальна модель ситуації. Вірогідно, таку працю було б спрямовано на опис того, як уявляла собі цей регіон і його народи імперська бюрократія, як на мислення чиновників впливали дискурси російських і неросійських інтелектуалів, розгортання національних рухів неросійських народів імперії. Сам автор в історіографічному огляді (с.50) згадав книжку Л.Вулфа⁴, хоча вона не має прямого стосунку до теми дослідження. Аналогічна праця про «винайдення» імперськими чиновниками Південно-Західного краю, як називали Правобережжя росіяни, та їхні вдалі й невдалі спроби «перетворити винайдене», стала б насправді синтетичним дослідженням національного питання на цих теренах. Утім поки що така історія Правобережжя залишається справою майбутніх дослідників.

³ Про уявлення України та українців представниками української, російської й польської інтелектуальної еліти 1830–1840-х рр. див.: *Bilenky S. Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Political Imagination.* – Stanford, 2011.

⁴ *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Пер. з англ. С.Біленького за участю Т.Цимбала. – К., 2009.

Другий розділ – «Політико-правові й інституційні засади етнічної політики російського царату на Правобережжі» – присвячено встановленню чинників та напрямів імперської етнополітики, а також структурі населення регіону (с.75–139). Автор сформулював низку факторів, визначальних для заходів влади: 1) лояльність етнічної спільноти; 2) «стратегічна лінія етнічної політики» імперського уряду; 3) російський націоналізм, що посилювався у другій половині XIX – на початку XX ст.; 4) страх самодержавства перед західноєвропейськими революціями кінця XVIII – першої половини XIX ст.; 5) запрошення іноземних переселенців – німців і чехів; 6) погіршення російсько-німецьких відносин наприкінці XIX – на початку XX ст., що призвело до сприйняття німецьких колоністів як нелояльних підданих; 7) польський націоналізм, виявом якого стали повстання 1830–1831 і 1863–1864 рр.; 8) досвід західноєвропейських держав щодо вирішення «єврейського питання»; 9) просвітницька настанова російських бюрократів та інтелектуалів на асиміляцію євреїв як окремої етноконфесійної групи; 10) поширення антисемітизму у другій половині XIX – на початку XX ст.

Окремо Ю.Поліщук указав на зміни, викликані російською революцією 1905–1907 рр. і діяльністю Державної думи, в якій було представлено громадських діячів неросійських народів (с.75–84). Наявність значної кількості непостійних чинників показує відсутність визначеної «етнополітики» імперії, уряду якої доводилося зважати на різноманітні обставини. Але російський націоналізм, на наш погляд, був настільки важливим фактором, що вимагає від дослідника принаймні окремого підрозділу для його характеристики.

Правобережна Україна стала прикладом реалізації імперського характеру держави Романових. Загалом імперія є політичним утворенням, що має справу з ієрархією культурних відмінностей, хоча ідеалом імперії є культурна одноманітність⁵. Причому мета імперської влади – не просто стерти ці відмінності, а піднести «відсталі» периферійні спільноти до рівня «високої» культури центру. Однак у випадку Російської імперії вектор імперської політики рухався не тільки до периферії, а й до центру, який теж зазнавав колонізації, що, правда, «внутрішньої колонізації»⁶. Тож російський уряд брав до уваги культурні чинники, які набували політичного значення, та намагався здійснювати соціальні експерименти⁷.

У книзі висвітлено формування системи центральних і місцевих органів влади, що вирішували питання, пов'язані з неправославними конфесіями,

⁵ До характеристики імперії як поля взаємодії культурно відмінних центру й периферії наблизився І.Герасимов у своєму відгуку на монографію Т.Мартіна про культурну політику радянської імперії 1920–1930-х рр. (див.: *Gerasimov I. Affirmative Writing: Empire (On New Standards in Russian Imperial Studies)* [Рец. на]: Terry Martin, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2001). XVII + 496 pp. // *Ab Imperio*. – 2005. – №3. – P.537–538).

⁶ Див. авторську концепцію пошуку імперською Росією самої себе від О.Еткінда (*Эткінд А. Внутренняя колонизация: Имперский опыт России / Авториз. пер. с англ. В.Макарова*. – Москва, 2013).

⁷ Див. афористичні міркування І.Вушко на кшталт того, що Російська імперія лише планувала те, що згодом здійснював СРСР (*Вушко І. Даниель Бовуа і його польське питання* [Рец. на]: Beauvois Daniel. *Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine 1793–1830*. Paris: CNRS Editions, 2003. – 240 p. // *Україна модерна*. – 2006. – Ч.10. – С.219).

освітою, цензурою в масштабах імперії та управлінням губерніями Південно-Західного краю, а також адміністративні перетворення, викликані російською революцією 1905–1907 рр. (с.85–106). Зауважимо, що поза увагою автора залишилася роль земства, запровадженого в регіоні 1911 р., та низового чиновництва – мирових посередників, які були покликані опікуватися господарством та освітою українських селян Правобережжя⁸. Далі автор стисло розглянув нормативно-правову базу, що визначала правовий статус єврейського населення Росії, польської шляхти Західного краю та німецьких і чеських колоністів (с.107–118).

У монографії детально розглянуто процес формування етносоціальної структури Правобережжя (с.119–138). Тут ідеться саме про етносоціально, а не етноконфесійну структуру населення, позаяк в регіоні соціальний/становий поділ зазвичай збігався з етнічним або конфесійним: серед чиновників (на початку XIX ст.) і дворян домінували поляки-католики, серед чиновництва (від середини XIX ст.) – росіяни-православні, серед міщанства та купецтва – євреї, серед селян – українці-православні (до 1839 р. – також і уніати).

Наступні розділи дослідження можливо було сформувані за різними критеріями. За першим шляхом, доречно було б присвятити кожному главу становищу окремої спільноти, як зробила у своїх працях Н.Щербак⁹. Проте в такому разі неможливо детально висвітлити загальні підстави заходів центральних і місцевих органів влади, котрим Ю.Поліщук присвятив другий розділ монографії. А за другим шляхом – можна було б поділити виклад за хронологією. Тоді третій розділ дослідження охопив би період від третього поділу Речі Посполитої 1795 р. до Листопадового повстання 1830–1831 рр., четвертий розділ – до Січневого повстання 1863–1864 рр., п'ятий – до російської революції 1905–1907 рр., шостий – до початку Першої світової війни у 1914 р. До переваг хронологічного поділу повернемося нижче.

Автор пішов третім шляхом. Він зробив хронологічний огляд чинників імперської етнополітики в попередньому розділі. А дальший виклад Ю.Поліщук згрупував за проблематикою: третій розділ присвятив соціально-економічному становищу етносоціальних груп; четвертий – проблемам освіти; п'ятий – релігійним справам. Однак варто було б включити в дослідження й шостий розділ – для висвітлення громадсько-політичного життя національних еліт різних народів Правобережжя та реакції центральної й місцевої влади на національні рухи. На жаль, автор оминув увагою цю сферу, хоча без політичної історії неможливе узагальнене дослідження національної політики імперії.

У третьому розділі – «Соціально-економічна складова етнічної політики» – висвітлено широку проблематику: процедуру визнання дворянського статусу польської шляхти, боротьбу з польським землеволодінням після Січневого

⁸ Маузо К. Из комиссаров антиполонизма в просветителей деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.) // Український гуманітарний огляд. – Вип.9. – К., 2003. – С.75–112.

⁹ Щербак Н.О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами звітів місцевих державних установ): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995; *Її ж.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.).

повстання, адміністративне сприяння появи в регіоні російського чиновництва та купецтва, обмеження комерційної діяльності євреїв, спроби створення єврейських землеробських колоній, сприяння з боку влади німецькій і чеській колонізації Правобережжя, що наприкінці XIX ст. змінилося обмежувальними заходами тощо (с.140–197). Відзначимо, що у заголовку підрозділу про єврейське населення застосовано вираз із тогочасних офіційних документів – «паразитичний спосіб життя», адже євреїв уважали за визискувачів українських селян. Так російська влада конструювала образ протистояння «єврейські комерсанти – українські селяни», а відтак – позиціонувала себе захисником українців від євреїв. Поза увагою автора опинилися великі російські землевласники (зокрема й українського походження), які, за урядовим задумом, мали стати лояльною противагою польській магнатерії та новою елітою для українських селян.

Загалом у рецензованій праці відсутні оцінки політичної ефективності та економічної доцільності обмежувальних заходів проти представників неросійських народів. Так, російсько-єврейський науковець Ю.Гессен наголошував, що дискримінація євреїв у Російській імперії суперечила «самому життю»¹⁰. Чи суперечили «життю» заходи проти інших народів в умовах розгортання промислового перевороту, коли будь-які економічні обмеження негативно впливали на господарство всього Правобережжя? Чи можливо було реально втілити дискримінаційні заходи? Так, сам автор у першому розділі наголосив, що процес скорочення польського землеволодіння, запущений урядом після Січневого повстання, не стосувався кількох родин найбільших польських землевласників (с.129).

Четвертий розділ – «Етнополітичний контекст освітньої політики» – присвячено освітнім системам Правобережжя (с.198–270). Автор описав дії куратора Віленського навчального округу А.Чарторийського й генерального візитатора училищ губерній Правобережжя Т.Чацького щодо розбудови системи польської освіти, перлиною якої був знаменитий Кременецький ліцей. Місцеві російські урядники намагалися загальмувати зусилля останнього, але він мав впливових покровителів серед імперських можновладців. Після 1830 р. влада розпочала масштабний наступ на польську систему освіти, коли училища було перетворено на російські, приватні польські школи заборонено, Кременецький ліцей закрито, а 1834 р. відкрито київський Університет св. Володимира – новий центр імперської влади та «російськості» на Правобережжі¹¹ (с.200–209). Наступним «камнем спотикання» польського дворянства та губерньської адміністрації стали початкові російськомовні школи, створювані шляхтичами та ксьондзами. Напередодні Січневого повстання й одразу після нього місцева влада займалася їх ліквідацією. А від 1905 р. поляки, скориставшись деякою лібералізацією законодавства, заходилися створювати нелегальні польські школи, з якими боролася поліція (с.211–223).

¹⁰ Гессен Ю. Законодательство о жительстве евреев в России // Русская мысль. – 1911. – №5. – С.97–98.

¹¹ Булкина И. Политика Николая I в Юго-Западном крае и учреждение Университета Св. Владимира // Труды по русской и славянской филологии: Литературоведение. – Вып. VII. – Тарту, 2009. – С.366–377.

Стосовно єврейського населення освітня політика полягала, по-перше, у намаганнях урегулювати діяльність традиційних навчальних закладів – початкових хедерів і середніх ешиботів (або ешив); по-друге, у створенні єврейських казенних училищ, які давали своїм вихованцям сучасну російську освіту (с.225–254). Вінцем зусиль імперського чиновництва та єврейських просвітників стало створення 1844 р. Житомирського рабинського училища, перетвореного в 1873 р. на Житомирський єврейський учительський інститут. Рабинське училище виховувало казенних рабинів, котрі відігравали роль посередників між місцевою владою та єврейською громадою. А вчительський інститут готував учителів для єврейських казенних училищ. Обидва заклади виявилися неефективними через неприйняття з боку єврейського населення, що мало наслідком закриття інституту в 1885 р. (с.230–235, 241–246). Невисвітленою в монографії залишилася роль ідей єврейського просвітництва, Гаскалі, та діяльності єврейських просвітників – маскілім – у справі модернізації єврейської освіти¹². Наприкінці ХІХ ст. урядовий курс щодо єврейського населення зазнав повороту від лібералізму, який ставив за мету знищення традиційного способу життя, до консерватизму з його скепсисом щодо можливості зробити євреїв «корисними», тобто вписати їх в імперську ієрархію «культурних» народів¹³. Результатом зміни політики стало запровадження 1887 р. «відсоткової норми» – обмежень на вступ євреїв до державних середніх і вищих навчальних закладів (с.250–251). Поза увагою автора залишилися питання, наскільки ефективними були спроби врегулювати традиційну та впровадити сучасну освіту серед євреїв Правобережжя, а також в який спосіб та якою мірою на місцях дотримувалися положень «відсоткової норми», особливо з 1905 р.

Певну увагу Ю.Поліщук приділив освіті німецьких і чеських колоністів. Вони створювали власні початкові навчальні заклади. Від початку ХІХ ст. місцева адміністрація здійснювала регулювання освітньої діяльності колоністів. А наприкінці ХІХ ст. розпочався наступ на німецьку систему освіти: до німецьких шкіл призначалися вчителі-росіяни та створювалися нові російські заклади (с.257–270). Автор спеціально не розглянув освітню політику щодо росіян. Напевно, власна освітня специфіка була у громад старообрядців.

П'ятий розділ – «Специфіка етнорелігійного життя» (с.271–319) – має несподівану для читача структуру. За логікою завдань дослідження, авторові потрібно було окремо розглянути становище «російського» духівництва (православного та старообрядницького) і росіян-мирян, хоча українці здебільшого теж православні, та окремо – римо-католицького духівництва й пересічних поляків-католиків. Однак через наявність трикутника росіяни – українці – поляки, виявом якого було протистояння російської православної та римо-католицької церков, автор в одному підрозділі розглянув підтримку владою православної, наступ на позиції католицької та ліквідацію 1839 р. уніатської церков (с.271–284). Останню помилково поіменовано «греко-католицькою»:

¹² Загальний огляд місця Гаскалі у житті єврейського населення на теренах колишньої Речі Посполитої див.: *Барталь И.* От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772–1881 гг. / Пер. с англ. А.Сметанникова, Г.Зелениной. – Москва; Иерусалим, 2007.

¹³ Аргументацію поляричних підходів див. докл.: *Градовский Н.Д.* Замечания на записку князей Голицыных о черте оседлости евреев. – Санкт-Петербург, 1886.

таку назву вона отримала на Галичині після входження регіону до складу Австрійської імперії¹⁴. Зауважимо, що уніатська була церквою не росіян, а українців, яких автор виніс за межі дослідження. Проблема протистояння церков на Правобережжі свідчить про недоцільність винесення українців «за дужки» національної політики, адже саме українці (малороси/русини) ставали своєрідним «призом» для російських і польських діячів в їхньому непримиреному протистоянні.

В окремих підрозділах книги винесено зусилля влади з контролю за релігійним життям старообрядців, до чого належала невдала спроба запровадження серед них єдиновірства, що передбачало включення старообрядців до православної церковної ієрархії (с.285–292). У наступному підрозділі висвітлено намагання влади активізувати православне місіонерство серед євреїв, урегулювати єврейське громадське та релігійне життя, виявом чого стала ліквідація етнічних органів самоврядування – кагалів – у 1844 р., спроби боротися з хасидизмом та контролювати єврейське книговидання. Певна річ, перелічені кроки, як зазначив автор, були малоефективними (с.295–306).

Конфесійну строкатість демонструвало німецьке та чеське населення Правобережжя. Серед німців практикувалися лютеранство, менонітство та баптизм. Останній напрям влада вважала небезпечним – через острах місіонерства серед православних українців. Напевно, джерелом занепокоєння стало поширення штундизму – української рецепції протестантизму німецьких колоністів. Чеські колоністи сповідували католицизм. Але католики на Правобережжі були обмежені у правах, оскільки антикатолицькі заходи було спрямовано проти поляків. Волинські чехи знайшли цікавий вихід: вони почали оголошувати себе не католиками, а гуситами – чеськими протестантами. Останні не визнавали верховенства Риму та проводили літургію чеською мовою (с.308–319).

Насамкінець зазначимо, що застосований Ю.Поліщуком поділ викладу дослідження за проблематикою не є оптимальним, позаяк призводить до втрати специфіки урядового курсу щодо кожної етносоціальної групи. Так, коли після 1863 р. влада розпочала послідовний наступ на позиції польської еліти регіону, то обмежувала права дворянства у царині землеволодіння, а католицького духовництва – у релігійних справах. А, приміром, коли держава взялася за посилення дискримінації євреїв після «першої хвилі» погромів 1881–1882 рр., то уряд, по-перше, відмовився від перегляду «виняткового законодавства»¹⁵, а по-друге, із 1887 р. євреїв обмежили у праві на здобуття сучасної освіти. Справа в тому, що завдання імперського уряду змінювалися від періоду до періоду. На початку XIX ст. вони полягали в інкорпорації Південно-Західного краю, включенні до російського дворянства частини польської шляхти та реформуванні традиційного єврейського життя. Для зміни політики щодо польської шляхти віхами виступали Листопадове та Січневе повстання. Для перегляду політики

¹⁴ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / Пер. з нім. Х.Ніколин. – Л., 2014. – С.64.

¹⁵ Докл. про це див.: *Вутенберг М.В.* Власть и евреи: «Паленская комиссия» и её предшественники: общество и бюрократия на путях решения «еврейского вопроса» в России в 1880-е гг. // Архив еврейской истории. – Т.3. – Москва, 2006. – С.205–230.

у сфері «єврейського питання» визначальними були приходи до влади нових монархів, які розпочинали з перегляду засад попереднього урядового курсу, та хвилі погромів. А революційний 1905 р. кардинально змінив державну політику щодо різноманітних питань.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що монографія Ю.Поліщука, завдяки широкій проблематиці дослідження, стала цінним внеском в історіографію Правобережної України імперської епохи, а тому без цієї книги неможливе подальше дослідження історії регіону впродовж «довгого ХІХ століття». Однак ця праця не може претендувати на статус узагальнюючої з огляду на три причини. По-перше, відсутній розгляд громадсько-політичної сфери Правобережжя. По-друге, не простежено динаміку змін у трикутнику росіяни – українці – поляки, оскільки самі українці опинилися поза авторською увагою. По-третє, Ю.Поліщук не поставив собі за мету визначити уявлення російських бюрократів та інтелектуалів про народи Південно-Західного краю. Адже саме збіги й розбіжності між «словами» та «справами» центральних і місцевих посадовців, на наш погляд, найбільш важливі для дослідження історії Правобережжя.

М.В.Гаухман (Уфа, Російська Федерація)

ХРОНІКА

**В.В.Тельвак (Дрогобич),
В.П.Педич (Івано-Франківськ), Л.М.Лазурко (Дрогобич)**

XII МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КРАКІВ – ЛЬВІВ: КНИГИ, ЧАСОПИСИ, БІБЛІОТЕКИ ХІХ ТА ХХ СТОЛІТТЯ»

13–14 листопада 2014 р. у Кракові (Польща) відбулася чергова міжнародна наукова конференція, присвячена вивченню видавничого, літературного та бібліотечно-го руху на галицьких землях ХІХ–ХХ ст. За традицією, починаючи з 1986 р., ці заходи проходять кожні два роки. Щоправда, від попередньої зустрічі минуло більше часу, що було пов'язано з сумними обставинами – відійшла у Вічність багатолітній куратор проекту, професор інституту наукової інформації та бібліотекознавства Краківської педагогічної академії імені Комісії національної освіти Галина Косентка...

Історія діяльності форуму обіймає практично три десятки років. За цей час він став важливим місцем апробації наукових результатів книго-, пресознавців, дослідників бібліотекарської справи, обговорення актуальних проблем двох визначних осередків культури – Кракова та Львова. Робочими мовами конференції весь цей час залишаються польська й українська, а майданчиком традиційно виступає інститут наукової інформації та бібліотекознавства Краківської педагогічної академії імені Комісії національної освіти. Науковий комітет працював у складі професорів *Ґражини Врони* (керівник), *Кшиштофа Возняковського*, *Анджея Друзьдзя* та *Януша Костецького*, докторів *Івони Петжкевич*, *Міхала Рогожа*, *Еви Вуйцик*. До складу оргкомітету під керівництвом д-ра *Ґжегожа Неця* ввійшли доктори *Адам Баньдо* та *Адам Рута*, магістр *Юстина Бучинська-Лаба*.

Із привітальними словами до учасників форуму звернулися директор інституту наукової інформації та бібліотекознавства Краківської педагогічної академії д-р *Міхал Рогож* і керівник проекту, заступник декана гуманітарного факультету проф. *Ґражина Врона*. Вітали теплими оваціями також й ініціатора цих зустрічей – відомого дослідника історії преси, засновника польської школи пресознавства *Єжи Яровецького*, який, попри свій поважний вік, згодом активно працював у присвяченій часописам Кракова та Львова секції.

Відзначимо, що незмінно високою залишається кількість учасників конференції, а географія залучених наукових осередків розширюється від форуму до форуму. На цьогорічній зустрічі було заявлено доповіді 51 дослідника, котрі представляли провідні польські (Краків, Варшава, Вроцлав, Люблін, Лодзь, Кельце, Торунь та ін.) й низку українських (Львів, Івано-Франківськ, Дрогобич) центрів.

На пленарному засіданні з доповідями виступили професори *Кшиштоф Мігонь* («Польська, російська й українська науки про книжку – традиції та сучасність»),

Гражина Гзелла («Вироки преси» польської періодики у світлі “Dziennika Urzędowego” та “Gazety Lwowskiej” 1894–1914 pp.), доктори *Анна Груца* («Видавнича діяльність Академії знань під час Першої світової війни»), *Даріуш Кузьміна* («Дорогою до розбудови інфраструктури цифрових пошуків у галузі мистецтва та гуманістики»), доктор *Ґжеґоґ Нець* та магістр *Павел Поднесінський* («Львовіана на польському ринку давньої книги»). Значний інтерес присутніх викликала відкрита в перерві між пленарним і секційними засіданнями виставка «Краковіана та львовіана – давнє й нове» з колекцій Лукаша Срокі та Ґжеґоґа Неця.

Робота конференції продовжилася у трьох секціях: «Бібліотеки Кракова та Львова» (доповіді, присвячені історії персональних, шкільних, університетських бібліотек, організації роботи книгозбірень для полегшення доступу до них інвалідів), «Книга та видавничий рух Кракова й Львова» (повідомлення про діяльність видавців і видавництв, знаних колекціонерів книжок, історію ювілейних видань, публікаторських ініціатив наукових інституцій тощо), «Часописи Кракова і Львова». Найбільш численною стала остання секція, де було представлено доповіді, присвячені історії часописів для дітей та молоді, феміністичних видань, графічному оформленню польських тижневиків ХІХ ст., рекламодавцям на шпальтах щоденних друкув міжвоєнного періоду, історії краківської та львівської преси у світлі офіційних документів, діяльності журналістів, персоналіям творців преси краківського підпілля часів Другої світової війни, а також сучасної студентської преси університетів Кракова. Змістовні дискусії довкола згаданих доповідей настільки захоплювали учасників секцій в аудиторіях, що їх обговорення зазвичай тривало й у кулуарах.

Тематику конференції помітно розширили доповіді учасників з України, у чиїх виступах порушувалися проблеми історії книги, характеристики львівського видавничого осередку міжвоєнного періоду, відображені в діяльності професійного часопису «Ognisko», історії путівників по міжвоєнному Львову. Актуалізувалися також питання діяльності львівських криптоісторичних часописів початку ХХ ст., особливості висвітлення полоністичної проблематики в українській науковій історичній пресі, представлення на шпальтах видань знакових для історичної науки України постатей. Усе це значно доповнило презентовану польськими колеґами картину наукових студій, викликало жваві дискусії з приводу деяких аспектів методології пресо- та книгознавчих досліджень. Українські учасники представляли Львів (*Рената Самотій, Ольга Палюх, Маріана Мовна*), Дрогобич (*Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак, Лідія Лазурко*), Івано-Франківськ (*Василь Педич*).

Кульмінацією заходу стало заключне засідання під головуванням проф. *Гражини Врони*, учасники якого підбили підсумки роботи форуму й висловили вдячність організаторам. Узагальнення традиційно переросли в обговорення планів майбутніх зустрічей і подальшого провадження пресо- та книгознавчих студій. Закриваючи зібрання, господарі конференції – проф. *Гражина Врона* та д-р *Міхал Рогоґ* – відзначили незмінно високий науковий рівень доповідей, гостроту й актуальність дискусій, що сприяє відчутному поступу досліджень, налагодженню наукових контактів, обміну інформацією. Наступну міжнародну наукову конференцію з вивчення історії преси, книги й бібліотечного руху Кракова та Львова в ХІХ–ХХ ст. заплановано провести 2016 р. у Кракові. З огляду на тридцятиліття діяльності форуму це буде ювілейний захід.

М.Д.Галів (Дрогобич), В.І.Льницький (Дрогобич)

**ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.):
КРАЄЗНАВЧІ КОНТЕКСТИ»**

Починаючи з 1990-х рр. питання дослідження історії національно-визвольного руху ХХ ст. набуло в Україні особливої актуальності. У пошуках власної ідентичності, ідеології, вибудовування культурної політики та політики пам'яті органи влади, а за ними й історики, філософи, політологи постійно зверталися до проблематики трактування та оцінок складної, насиченої фактами, суперечливими інтерпретаціями історії визвольної боротьби українців, особливо першої половини ХХ ст. Зауважимо, що проблему загострювало дотеперішнє панування радянських історичної пам'яті, міфів, ідеологічно-пропагандистських, псевдонаукових штампів, котрі, з одного боку, ставали на заваді об'єктивному висвітленню складних історичних питань, а з іншого – усе ж стимулювали увагу до них дослідників і громадськості.

Дискусії тривають, але історична правда, за нашим спостереженням, усе ж перемагає. Її утвердженню, безумовно, сприяють численні форуми істориків, присвячені тематиці українського визвольного руху, котрі проводилися і проводяться в нашій країні та за кордоном. Не залишився осторонь цих процесів і Дрогобич. Ще 2002 і 2007 рр. у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені І.Франка відбулися конференції, присвячені 60- і 65-річчю Української повстанської армії. У 2012 р. з нагоди її 70-ї річниці за ініціативою дрогобицьких науковців відбулася наукова конференція в Рожнятові (Івано-Франківська обл.).

Продовженням доброї традиції стало проведення 24 квітня 2015 р. на історичному факультеті Дрогобицького державного педагогічного університету імені І.Франка Всеукраїнської науково-практичної конференції «Український визвольний рух (перша половина ХХ ст.): краєзнавчі контексти», приуроченої до 100-річчя від дня народження діяча ОУН та УПА М.Фриза. Організаторами виступили кафедра нової та новітньої історії України ДДПУ імені І.Франка (в.о. завідувача доц. М.Галів та доц. В.Льницький), Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України (директор – проф. М.Литвин), Український інститут національної пам'яті (директор – канд. іст. наук В.В'ятрович). У заході взяло участь близько 40 дослідників із Києва, Харкова, Кіровограда, Одеси, Львова, Рівного, Івано-Франківська, Тернополя, Дрогобича. Конференцію відкрив проректор із наукової роботи ДДПУ імені І.Франка проф. *М.Пантук*, який наголосив на актуальності порушеної проблеми, відзначивши красномовний факт: значна частина сепаратистів на Луганщині та Донеччині є випускниками історичних факультетів місцевих вищих навчальних закладів. Промовець закликав до формування проукраїнського бачення історії нашої країни. До учасників конференції з вітальним словом звернулися колишній декан історичного факультету ДДПУ імені І.Франка доц. *М.Савчин*, депутат Дрогобицької районної ради *В.Панів*.

У пленарному засіданні взяв участь відомий дослідник, д-р іст. наук, проф. Київського національного університету імені Т.Шевченка *В.Сергійчук*, котрий виступив із доповіддю про політичну діяльність С.Петлюри у Львові 1905 р. Висловлені ним думки, влучно екстрапольовані на характеристику сучасних внутрішньо- і зовнішньополітичних реалій, викликали жваву дискусію серед присутніх. Д-р іст. наук, проф. ДДПУ імені І.Франка *В.Футала* проаналізував українську історіографію національно-визвольного руху на Дрогобиччині у 1920–1950-х рр. Представник Львова д-р іст. наук,

проф. *М.Кріль* окреслив прояви визвольного руху в 1940–1950-х рр. на Добромилщині, яка в той час перебувала у складі Дрогобицької області УРСР. Спогадами про свою участь в українському визвольному русі на теренах Івано-Франківщини поділився педагог, професор ДДПУ імені І.Франка *О.Вишневецький*.

Концептуально-методологічною видалася доповідь д-ра філол. наук, проф. ДДПУ імені І.Франка *П.Іванишина* «Концепція держави в українському націоналізмі: постколоніальна актуалізація». Дослідник наголосив на сьогочасній необхідності обрати націоналістичний шлях державного будівництва, котрий, за його словами, полягає у тому, щоб «будувати свою національну державу, оту шевченківську “хату”, українську Україну, націоналістичну Українську самостійну соборну державу, щоб залишитись самими собою».

Учасники конференції взяли активну участь в обговоренні доповідей доцентів *І.Дрогобицького* (Івано-Франківськ), *В.Галика*, *М.Гладкого*, *В.Льницького*, *Б.Лазорака*, *О.Медвідь*, *Р.Попп* (Дрогобич), старшого наукового співробітника *Н.Любовець* (Київ), аспірантів *С.Волянюка* (Тернопіль), *І.Стамбола* (Одеса), *В.Ханаса* (Дрогобич), магістра *В.Шевченка* (Київ). Дискутувалися питання достовірності та верифікації історичних джерел з історії українського визвольного руху, діяльності І.Липи в Одесі під час національної революції 1917–1921 рр., повстанського отамана Ю.Мордалевича в Наддніпрянській Україні 1921 р., ефективності Української народної самооборони в Галичині 1943 р. та ОУН на східних теренах України в 1941–1944 рр. Було відзначено динамізацію суспільно-політичних процесів у сучасній Україні.

Матеріали конференції опубліковано у спецвипуску фахового видання «Дрогобицький краєзнавчий збірник» (головний редактор – проф. Л.Тимошенко; Дрогобич, 2015 р., 504 с.). Дослідник історії українського визвольного руху знайде тут цікаві, фактологічно насичені й водночас концептуально-аналітичні статті знаних істориків, у тому числі *І.Патриляка* (Київ, «У полоні стійких стереотипів: ставлення Організації українських націоналістів до єврейської меншини в міжвоєнний період і перші роки Другої світової війни»), *Г.Стародубець* (Житомир, «Сталінізм в оцінці політичної думки українського визвольного руху 1930–1940-х рр.»), *О.Ситника* (Кривий Ріг, «Парадигма української націоналістичної ідеології в контексті національно-визвольної боротьби першої половини ХХ та початку ХХІ ст.»), *В.Гудзя* (Мелітополь, «Правда про Голодомор у контексті національно-визвольної боротьби: історіографія замовчування»), *М.Посівнича* (Львів, «Закарпаття в концепціях ОУН у 1937–1938 рр.»), *Я.Антонюка* (Київ, «Діяльність Кримського обласного проводу ОУН(б) (листопад 1941 р. – жовтень 1943 р.)»), *І.Марчука* (Рівне, «Переговори між керівництвом ОУН(б) на Волині та чеським підпіллям восени 1943 р.»), *В.Мороза* (Київ, «Територіальний поділ ОУН на Мостищині (1944–1952 рр.)»), *Г.Сергійчука* (Київ, «Українське національне відродження у Москві в 1917 р.») та ін.

За результатами роботи учасники конференції схвалили резолюцію, яка, зокрема, включає такі настанови й пропозиції: продовжувати пошук, опрацювання та видання нових джерел з історії українського визвольного руху першої половини ХХ ст., у тому числі досліджувати краєзнавчу проблематику, актуальність якої на сьогодні в контексті мікроісторичної та лімологічної парадигм історієписання безсумнівна; необхідним є подальше вивчення та аналіз історіографічних здобутків дослідження краєзнавчих аспектів історії українського визвольного руху; на часі студії з історичної антропології, усної, соціальної, ґендерної історії визвольного руху; рекомендувати адміністраціям вишів за можливості ввести до навчальних планів дисципліни нормативного або варіативного характеру з тематики українського визвольного руху першої половини ХХ ст.

О.В.Булгакова (Київ)

КРУГЛИЙ СТІЛ «ГОРБАЧОВСЬКА “ПЕРЕБУДОВА”: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ (ДО 30-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ КУРСУ)»

Захід, приурочений до 30-річчя проголошеного М.Горбачовим курсу на «перебудову», відбувся 21 травня 2015 р. в Інституті історії України НАНУ. У ньому взяли участь понад 20 представників різних наукових та освітніх установ нашої країни.

Відкрив круглий стіл директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України *В.Смолій*. Доповідач наголосив, що багато хто з присутніх є «дітьми перебудови», і що вона триває донині. Повне та всебічне осмислення «перебудови», аналіз процесів, український контекст – ще попереду. Одним із наслідків тодішніх реформ стало, зокрема, проголошення незалежності України.

Соціально-економічним та політичним викликам середини 1980-х рр. присвятив свій виступ «Реформи М.Хрущова і М.Горбачова: спільне і відмінне» д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України *В.Даниленко* (Інститут історії України НАНУ). Так, було наголошено на спільних рисах обох постатей – М.Хрущова та М.Горбачова, на схожості їхніх задумів реформувати все й відразу, проте різними були епохи, в яких вони очолювали державу, різні опорні соціальні бази, масштаби перетворень, їх глибина та наслідки.

Із доповіддю «Володимир Щербицький в добу “перебудови”: остання барикада» виступив д-р іст. наук, проф. *Ю.Шаповал* (Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Кураса НАН України). Характеризуючи постать першого секретаря ЦК КПУ, доповідач наголосив на його лідерських та «менеджерських» рисах, а також відзначив замкненість і складні переживання у процесі відсторонення від влади. Було також розвінчано деякі міфи, пов'язані з особою В.Щербицького, відтворено взаємини союзного центру й республіканських органів влади у час «перебудови».

Новацією круглого столу став скайп-зв'язок із канд. іст. наук *В.Мироненком* (Москва, керівник центру українських досліджень Інституту Європи РАН), який тривалий час працював і працює зараз із М.Горбачовим. Він глибоко розкрив роль першого й останнього президента СРСР у трансформаційних процесах, відтворив його активну діяльність, спрямовану на реформування суспільних відносин у країні. Водночас доповідач зазначив, що не може зрозуміти зміну поглядів М.Горбачова та його висловлювання щодо анексії Росією Кримського півострова, адже це суперечить його суті як ліберала-реформатора, котрий ініціював перебудовчий курс.

У наступній дискусії взяли участь академік НАН України *В.Смолій*, член-кореспондент НАНУ *В.Даниленко*, професори *В.Сергійчук* (Київський національний університет імені Т.Шевченка), *Ю.Шаповал*, *П.Брицький* (Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича).

Проблему вільних виборів у програмі «перебудови» висвітлив д-р іст. наук, проф. *С.Кульчицький* (Інститут історії України НАНУ). Блок, присвячений (ре)волюції свідомості «перебудови», було представлено змістовними доповідями д-ра іст. наук, проф. *О.Удода* (Інститут історії України НАНУ, «Історична наука і “перебудова”: проблеми інструменталізації історії») та канд. іст. наук, доц. *Ю.Смольнікова* (Національний авіаційний університет, «Історія як засіб політичної боротьби у період “перебудови»»).

Активізація суспільно-політичного та культурного життя, настрої населення знайшли своє відображення у виступі канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *С.Юсова* (Інститут історії України НАНУ). Наслідки антиалкогольної кампанії 1985–1987 рр. для УРСР

розкрив канд. іст. наук, доц. *Ю.Латиш* (Київський національний університет імені Т.Шевченка).

Міжнародний контекст «перебудови» розглянули представники Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, провід. наук. співроб. *А.Мартинов* («Перебудова» і посткомуністична трансформація країн Центрально-Східної Європи) та канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *О.Горенко* («Горбачовська “перебудова” в контексті проблеми “стилю мислення”»).

Перетворення в економіці часів «перебудови» висвітлювались у виступах співробітників академічного Інституту історії України канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *Л.Ковпак*, яка акцентувала увагу на житловій проблемі в УРСР другої половини 1980-х рр., канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *М.Смольницької* («Позитиви і недоліки діяльності кооперативів»), мол. наук. співроб. *Т.Шульги*, котрий розглянув земельні конфлікти за часів М.Горбачова. Соціальні зміни у ході модернізаційних перетворень було розкрито у виступах д-ра іст. наук, провід. наук. співроб. *П.Бондарчука* («Церква і віруючі в період “перебудови”»), канд. іст. наук, доц., ст. наук. співроб. *О.Бажана* («Неформальні об'єднання у “горбачовську перебудову” у світлі документів Комітету держбезпеки Української РСР») та мол. наук. співроб. *О.Булгакової*, яка на прикладі життя й діяльності українського вченого-економіста І.Лукінова розкрила роль інтелігенції в «перебудові».

Підсумовуючи роботу круглого столу, модератор заходу В.Даниленко наголосив на тому, що «перебудова» у СРСР, яка розгорнулася у другій половині 1980-х рр. – це закономірність історичного процесу. Радянська адміністративно-командна система потребувала змін. Але ініціатори «перебудови» не мали на меті її зламати. Вони прагнули її вдосконалити, «підфарбувати», дати новий імпульс, поштовх для соціально-економічного розвитку країни. Однак коли основними руйнівними силами змін у СРСР стали «низи», ситуація вийшла з-під контролю «верхів» і систему було знищено, Радянський Союз перестав існувати, постали незалежні держави. Утім перебудова у свідомості, головах і людських душах продовжується. І як наукова проблема вона залишається актуальною для істориків.

Загалом проведений в Інституті історії України НАНУ круглий стіл видався змістовним і плідним. У рамках його роботи було окреслено велике коло малодосліджених проблем. Матеріали заходу будуть опубліковані.

IN MEMORIAM

ВЕСЕЛОВА ОЛЕКСАНДРА МИХАЙЛІВНА

20 червня 2015 р. відійшла у Вічність Олександра Михайлівна Веселова – дружина, мати, жінка, колега, щира і справжня українка, учений-історик, невтомна й навдивовижу працююча людина, знаний дослідник соціальної історії, політичних репресій та радянських голодоморів в Україні 1930–1940-х рр. Вона дбала про відтворення історичної правди, про її збереження та поширення, нехтуючи власним здоров'ям та особистим життям. Воскресаючи пам'ять про невинно убієнних українських селян – жертв голодоморів 1932–1933, 1946–1947 рр., упорядковуючи збірники спогадів очевидців геноциду в Україні Олександра Михайлівна особисто спілкувалася з сотнями дітей тих голодних років, які й у дорослому віці не могли подолати глибокого страху, нестерпного болю та невимовного гніву. Записані й опубліковані нею спогади, крім унікального

джерела, сприяли зціленню, душевному спокою очевидців голодоморів, прозрінню суспільства, ураженого вірусом сталінізму та радянщини.

Толерантна людина, професійний історик, чуйна і дбайлива мати, берегиня сімейного затишку, готова до самопожертви задля здоров'я рідних, але ціною власної недуги, яка разом з фізичним перевантаженням і переживанням за долю України – виснажували її...

У науковому доробку О.М.Веселової чимало праць про пам'ятники і пам'ятні знаки, які увічнювали святість і жертвовність українських селян, полеглих на чорноземах від штучно створеного голоду. Дбаючи про увічнення їхньої пам'яті, дослідниця торувала власний шлях до Храму, стелячи його науковими розробками, меморіальними статтями, монографіями, збірниками архівних документів, спогадів свідків тих лихих часів. Усе це вона залишила для сучасного покоління, для дослідників, для України...

О.М.Веселова народилася 17 серпня 1939 р. у с. Колотилівка (Красноярузький р-н Белгородської обл.). Дитиною відчула наслідки війни й голоду 1946–1947 рр. Вищу освіту здобула на історично-філософському факультеті Київського державного університету (1965 р.), а перед тим закінчила Дніпропетровське педагогічне училище. Упродовж п'яти років працювала в Київському університеті та президії Академії наук УРСР. До академічного Інституту історії (на посаду молодшого наукового співробітника) прийшла 1970 р. У 1982 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Підготовка та виховання кваліфікованих кадрів робітничого класу в системі профтехосвіти УРСР (1966–1970 рр.)». Працювала над підрозділами колективних монографій із проблем соціально-класової

структури УРСР 1960–1980-х рр. Із 1984 р. старший науковий співробітник відділу сучасної історії України, а з 1998 р. – відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст.

Дослідницький хист і непохитна громадянська позиція О.М.Веселової виявилися на ґрунті вивчення причин, обставин і наслідків голодоморів. Починаючи з дня заснування (27 червня 1992 р.) вона – громадський активіст в Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Одна з перших її публікацій стосувалася голоду 1946–1947 рр. (вийшла друком 1995 р., хоча текст доповіді було виголошено у вересні 1993 р. на міжнародній конференції в Києві). О.М.Веселова впорядкувала та, за сприяння М.Коця, 1996 р. опублікувала перший у нашій країні збірник документів і матеріалів про голод 1946–1947 рр. Особисто переймалася скликанням міжнародної наукової конференції з причин і наслідків повоєнного голоду, збирала та видала спонсорським коштом М.Коця відповідні матеріали (1998 р.). Виступила співавтором книги «Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу», яку двічі перевидавали (2000, 2008 рр.). Написала історію створення та діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні, упорядкувала збірник праць її членів (2002 р.). Статті О.М.Веселової про цю громадську організацію українських і зарубіжних дослідників уміщено в «Енциклопедії історії України» (т.1, 2003 р.), у збірнику наукових праць академічного Інституту історії України. Упорядкований нею двотомник спогадів очевидців Голодомору 1946–1947 рр. став останнім у науковому доробку дослідниці, її лебединою піснею.

За своє тернисте життя О.М.Веселова написала понад 200 наукових праць, з яких більше 100 – про радянські голодомори. Її статті друкувалися в газетах («Думська площа», «Демократична Україна», «Самостійна Україна», «Голос України»), в «Українському історичному журналі», у міжвідомчому збірнику наукових праць «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» та ін.

О.М.Веселова – один з упорядників «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» та «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Місто Київ» (2008 р.), а також автор окремих розділів, які стосувалися увічнення пам'яті у спогадах самих очевидців. Неперевершеним за обсягом і географією залишається двотомне (кожен – майже тисяча сторінок) видання спогадів свідків Голодомору 1932–1933 рр. («Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років: Свідчення», 2009 р.). Упродовж 20 років, починаючи з її першого збірника документів 1996 р. і завершуючи останнім у 2015 р., О.М.Веселова була автором, рецензентом, упорядником та відповідальною за випуск 21 видання Асоціації дослідників голодоморів в Україні.

Брала активну участь у багатьох міжнародних наукових конференціях, які відбувалися 1993–2013 рр. в Україні, Росії, Угорщині, Німеччині, США. Деякі статті О.М.Веселової перекладено німецькою, угорською, англійською мовами, опубліковано в іноземних часописах. Неодноразово ставала науковим консультантом документально-публіцистичних фільмів («Технологія геноциду», «Живі»). Упорядкувала збірку документів і матеріалів про діяльність ОУН та УПА в Україні. Брала на себе непосильний тягар, але знаходила сили, натхнення й волю завершувати розпочате, давати інтелектуальне життя археографічним і меморіальним виданням. Держава відзначила дослідницю званням заслуженого працівника культури України (2005 р.), а також орденом княгині Ольги III ст.

Історична пам'ять для О.М.Веселової була не сумою знань, особистих рефлексій історика, а значно глибшим і ширшим контекстом. Задокументована нею пам'ять про голодомори узгоджувалася з її особистими морально-християнськими цінностями, совістю, які непокоїли й водночас надихали на звитягу. Пам'ять і совість – парні категорії людського сумління, тому совість кожного з нас, хто знав і працював разом з Олександрою Михайлівною, спонукає пам'ятати цю добру й чуйну людину. Пам'ять сильніша за смерть!

В.І.Марочко (Київ)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Бондар О.

Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К.: О.Філок, 2015. – 178 с.

Бортніков В.І.

Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). – Луцьк: СЛУ ім. Лесі Українки, 2015. – 480 с.

Българите в Крим: 200 години = Болгары в Крыму: 200 лет / Авт. проекта Л.Радева. – Симферополь: Таврия, 2004. – 68 с.

Валерій Михайлович Геєць. – К.: Академперіодика, 2015. – 104 с. (серія «Бібліографія вчених України»)

Верменич Я.

Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 69 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Видання воєнної доби 1941–1945 рр.: Каталог колекції відділу стародруків, рідкісних та цінних книг Національної історичної бібліотеки України / Упор. О.Марченко, С.Лещенко. – К.: Нац. іст. б-ка України, 2015. – 76 с.

Вілкул Т.Л.

Літопис і хронограф: Студії з текстології домонгольського київського літописання / Відп. ред. В.В.Німчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 518 с.

Время – История – Память: Историческое сознание в пространстве культуры / Под ред. Л.П. Репиной. – Москва: ИВИ РАН, 2007. – 320 с.

В'ячеслав Липинський: Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я.Пеленський. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1908–1917). – К.; Філадельфія: Український письменник, 2015. – 782 с.

Гальченко С.

Історія тексту: Джерелознавчі і текстологічні аспекти творчості П.Г.Тичини, В.М.Сосюри та Остапа Вишні / Ред. Л.Д.Головата, О.М.Ставнича. – К.: Наук. думка, 2014. – 688 с.

Глуценко А., диакон

Значение антропологии преподобного Максима Исповедника для современной православной апологетики. – К.: Изд. отдел Укр. православной церкви, 2013. – 296 с.

Горбуров Е.Г., Горбуров К.Е.

Истории для истории. – Кн.2: Очерки об исторических событиях, о Николаевской земле и её людях. – Николаев: Шамрай, 2015. – 256 с.

Граф М.

Эстония и Россия 1917–1991: анатомия расставания. – Таллин: Арго, 2007. – 536 с.

Грушевський М.С.

Повороту не буде! Соціально-політичні праці 1917–1918 рр. / Упор. І.Гирич. – Х.: Савчук О.О., 2015. – 480 с.

Гуржій Олександр Іванович:

доктор історичних наук, професор:
Бібліографічний покажчик / Уклад.
І.С.Азарх. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 122 с.

Гуржій О.І., Ресет О.П.

Славетні битви: Від Донбасу до Карпат: Від Києва до Криму. – К.: Арій, 2015. – 336 с.

Давидюк Р.

З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині. – Рівне: ДМ, 2014. – 174 с.

Дзюба І.

Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 78 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Долинська М.

Львів: простір на тлі мешканців (XIII–XIX ст.). – Л.: Укр. католицький ун-т, 2014. – 168 с.

Енциклопедія міжнародного права:

У 3 т. / Співголови редкол. Ю.С.Шемшученко, В.Н.Денисов. – Т.1: А–Д. – К.: Академперіодика, 2014. – 920 с.

Жив'юк А.

Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»: Нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. – Рівне: ДМ, 2011. – 156 с.

Жив'юк А.

За московським часом: контрверсії радянізації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х рр.). – Рівне: Папірус-Друк, 2011. – 186 с.

Жінки Центральної

та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремальної насильства: Зб. наук. пр. / За наук. ред. Г.Грінченко, К.Кобченко, О.Кісь. – К.: Арт Книга, 2015. – 336 с.

Ибрагимова Т.

Духовная жизнь азербайджанского народа и её роль в создании материальной культуры. – Баку, 2012. – 256 с.

Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлини. Хроніка діяльності / Уклад. С.А.Копилов, О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2014. – 384 с.

Історія української літератури: У 12 т. / Гол. редкол. В.Дончик. – Т.2: Давня література (друга половина XVI–XVIII ст.). – К.: Наук. думка, 2014. – 840 с.

Кароева Т.Р.

Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX – початку XX ст. / Відп. ред. О.А.Коляструк. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. – 472 с.

Київ: погляд крізь століття: Нариси з історії Києва / Упор. С.С.Петров. – Вип.1. – К.: Київ, 2001. – 92 с.

Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження / Гол. редкол. Г.В.Папакін; упор. Д.Гордієнко, В.Корнієнко. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2015. – 268 с.

Кризисы переломных эпох в исторической памяти / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва: ИВИ РАН, 2012. – 336 с.

Крикун М.

Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678–1679 років. – Л.: Укр. католицький ун-т, 2015. – 360 с.

Марочко В.

Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 96 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Мирошніченко І.

Фразеосемантичне поле «працьовитість/неробство» в польській мові. – К.: Наук. думка, 2014. – 248 с.

Молчанов В.

Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 106 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Мякотин В.А.

Прикрепление крестьянства Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. / Відп. ред. О.О.Маврін. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2015. – 220 с.

ОУН і УПА в 1945 році: Зб. док. і мат.:

У 2 ч. / Відп. ред. С.В.Кульчицький; відп. упор. О.М.Веселова. – Ч.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 371 с.

ОУН і УПА в 1945 році:

Зб. док. і мат.: У 2 ч. / Відп. ред. С.В.Кульчицький; відп. упор. О.М.Веселова. – Ч.2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 366 с.

Пархоменко В.

Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристиці. – Миколаїв: Іліон, 2014. – 480 с.

Політичні механізми

формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві / Т.А.Бевз, О.О.Зорич, А.А.Зуйковська. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – 296 с.

Політичні протести й інакоступство в Україні (1960–1990) / Упор. В.Даниленко. – К.: Смолоскип, 2013. – 736 с.

Попович М.

Бути людиною. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011. – 223 с.

Попович М.

Григорій Сковорода: філософія свободи / Відп. ред. Т.Акулова. – 2-ге вид. – К.: Майстерня Білецьких, 2008. – 256 с.

Рафальський І.

Феномен українського національного самовизначення. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – 240 с.

Реабілітовані історією: Львівська

область / Гол. редкол. Ю.Т.Підлісний; кер. упор. В.М.Савчак. – Кн.2: м. Борислав, Бродівський р-н. – К.; Л.: Астролябія, 2014. – 768 с.

Ревегук В.

Полтавщина в огні української революції (1917–1921 рр.). – Полтава: Шевченко Р.В., 2014. – 408 с.

Ревегук В., Кочерга Н.

В.Г.Короленко: Громадська діяльність письменника (1917–1921 рр.). – Полтава: Дивосвіт, 2014. – 210 с.

«Русь» в Угорському королівстві

(XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л.Войтович. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. – 496 с.

Синюка Н.П.

От Десны до Каялы: Повесть-эссе о походе новгород-северского князя Игоря Святославовича на половцев в 1185 году. – Изд. 2-е, доп. – К.: Аванпост-Прим, 2010. – 350 с.

Соколенко О.Г., Мельничук Ю.Л.

Митрополит Петро Могила: Маловідомі сторінки життя: Зб. пр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2015. – 294 с.

- Соціальні трансформації в Україні:** пізній сталінізм і хрущовська доба / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 698 с. (серія «З історії повсякденного життя в Україні»)
- Спеціальні історичні дисципліни:** питання теорії та методології: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк; упор. В.В.Томазов. – Ч.24: Генеалогія та геральдика. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 223 с.
- Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках /** Кер. авт. кол. О.С.Лисенко. – К.: Нац. ун-т оборони України ім. І.Черняховського; Ін-т історії України НАН України, 2015. – 508 с.
- Таран М.**
В полум'ї Великої війни. – Біла Церква: Офсет, 2015. – 71 с.
- Травень 1945 року** у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті: Зб. мат. Міжнар. наук. конф. 29 квітня 2015 р. / Уклад. О.С.Лисенко, В.П.Шевчук, О.Л.Скрябін та ін. – К.: НУОУ, 2015. – 328 с.
- Турченко Г., Турченко Ф.**
Проект «Новоросія» 1764–2014 pp.: Ювілей на крові. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – 116 с.
- Турченко Г., Турченко Ф.**
Проект «Новоросія» 1764–2014 pp.: Ювілей на крові. – Вид. 3-тє, переробл. і доп. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – 158 с.
- Україна в міжнародних відносинах:** Енциклопедичний словник-довідник / Відп. ред. М.М.Варварцев; кер. авт. кол. С.В.Віднянський. – Вип.5: Біографічна частина: А–М. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 331 с.
- Український історичний збірник 2014 /** Гол. редкол. Т.В.Чухліб. – Вип.17. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 340 с.
- Фоменко Д.**
Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII–XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського / Відп. ред. Г.Юхимець. – К.: Академперіодика, 2014. – 359 с.
- Черніков І.Ф. Опубліковані праці:** автор, редактор, рецензент, про нього. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2015. – 32 с.
- Шандра В.**
Донеччина: Адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 78 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)
- Яцків Я.С., Железняк М.Г., Ізотова І.Ю.**
Наука і культура України: долаючи кордони. – К.: Академперіодика, 2014. – 176 с.
- Насієва Z.**
AMEA prezidentləri: Şanlı yolun mərhələləri. – Bakı, 2014. – 392 s.
- Lietuvos Metrika /** Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius, E.Rimša. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005. – Kn. №556 (1791–1792). Viesuju reikalui kn. 35. – 200 p.
- Lietuvos metrika = Lithuanian metrika.** – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005. – Kn. №556 (1791–1792). Viesuju reikalui kn. 35. – 200 p.
- Raport 2012 Roczny**
Muzeum Historii Polski / Skł. A.Zebrowski. – Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2012. – 52 s.
- Raport Roczny Muzeum Historii Polski.** – Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2013. – 72 s.
- Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej.** – Warszawa: Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, 2014. – 57 s.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островецька

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

***

REIENT O.P. From the History of National Union of Researchers of Local History of Ukraine (Commemorating the 90th Anniversary of its Foundation) 4

***

KOTLIAR M.F. The Evolution of Social Life in Kyivan Rus' (Until Middle 12th Century) 21

VOITOVYCH L.V. (L'viv). Holmgard: Where did Sviatoslav Ihorevych, Volodymyr Sviatoslavych and Yaroslav Volodymyrovych Rule? 37

RYCHKA V.M. Korsun' in the History and Culture of Kyivan Rus' 56

HURZHII O.I. The Problem of Territorial Integrity of Hetmanate Keeping During the Reign of Peter I 73

FED'KOV O.M. "Comrade Pavlov" and RUP Split 88

DATSKIV I.B. (Ternopil'), POLYCH M.I. (Ternopil'). Lonhyn Tshel's'kyi in the History of Ukrainian Diplomacy (Commemorating the 140th Anniversary of His Birth) 108

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

POPYK V.I. Biography – Biographica – Biographistica – Biobibliography: Conceptual Collection of Historical-Biographical Researches 122

PENDZEI I.V. (Ivano-Frankivs'k). Ukraine in the Conditions of Anti-Terrorist Operation and Russian Armed Aggression (2014s) 137

IN SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

KUL'CHYTS'KYI S.V. Social-Political and Social-Economic Situation in Ukraine in 2010 – First Half of 2015s 154

HOLOVKO V.V. Ukraine in the Conditions of Anti-Terrorist Operation and Russian Armed Aggression (2014s) 176

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

PETROV V.P. Our Time as It Is (Concerning the Article of Norman Cousins "The Modern Man is Obsolete"...) (*introductory article by O.V.Yas*) 194

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Romanova O.O. A Righteous Person in Ancient Egypt after the Autobiographical Texts from the Old Till the Middle Kingdom (*Adam Lukaszewicz, Warszawa, Poland*) ... 212

Ossoliński Ł. Rzecz o Hetmanie Wyhowskim (*Yu.A.Mytsyk*) 218

Polishchuk Yu.M. The Right-Bank Ukraine Minority Groups in the Context of Ethnic Policy of Russian Empire (Late 18th – Early 20th Centuries) (*M.V.Haukhman, Ufa, Russian Federation*) 221

CHRONICLES

TEL'VAK V.V. (Drohobych), PEDYCH V.P. (Ivano-Frankivs'k), LAZURKO L.M. (Drohobych). XII International Scientific Conference "Kraków – L'viv: Books, Periodicals, Libraries of 19 and 20" 229

HALIV M.D. (Drohobych), IL'NYTS'KYI V.I. (Drohobych). All-Ukrainian Scientific-Practical Conference "Ukrainian Liberation Movement (First Half of 20th Century): Local History Contexts" 231

BULHAKOVA O.V. Round Table "Gorbachev's 'Perestroika': Ukrainian Context (Commemorating the 30th Course Proclamation)" 233

IN MEMORIAM

Veselova Oleksandra Mykhailivna 235

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 237